

T ó t h J á n o s :

K A T O N A I S T V Á N

É S

T Ö R T É N E T I R Á S A

/:Doktori értekezés:/

1 9 7 6.

T a r t a l o m j e g y z é k

Bevezető.....	1
I.Élete és munkássága.....	5
1.Két korszak határán - a kor alapvető problémái.....	5
2.Iskolai tanulmányai.....	8
3.Egyetemi működése és történetirói munkássága.....	14
4.Kisebbségi tanulmányai és vitairatai.....	30
5.Kézírtos hagyatéka.....	41
II.A tudományos történetírás Európában.....	55
1.Az irányzat főbb nyugat-európai képviselői.....	55
2.A kelet-európai országok történetírása.....	68
3.A tudományos történetírás előzményei és kibontakozása Magyarországon.....	73
III.Életművének értékelése.....	80
1.Munkásságának utóélete - historiográfiai recenziók	80
2.Történetirói módszerei, célkitűzése és történet - szemlélete.....	102
Utószó.....	123
IV.Jegyzetek.....	125
V.Felhasznált irodalom.....	154

VI.Függelék.....	160
1.Declaratio D.Stephani Katona de qualiter accep- tando officio bibliothecarii et professoris S. Scripturae Colocae.....	160
2.A Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae cimü müve II.kötetének önéletrajz-jellegü rész- lete.....	162
3.Testamentum Stephani Katona /Részletek/.....	163
4.A bolyki alapítványok /Részletek/.....	165
5.Stephani Katona Codicillus /Részletek/.....	167
6.Currentales de obitu Stephani Katona.....	168
7.A Historia conversionum Hungariae cimü kéziratá- nak bevezetése.....	170
8.A Status litterarum in Hungaria cimü kézirata bevezetésének első változata.....	172
9.A Status litterarum in Hungaria cimü kézirata bevezetésének második változata.....	174
10.Buda leírása a Status litterarum in Hungaria ci- mü kéziratában.....	175

B e v e z e t ő

Az utóbbi másfél évtized tudománytörténeti kutatásainak sorában jelentős helyet foglalnak el a magyar történetírás történetére vonatkozó eredmények. E kutatások, ha közvetlenül nem is Katona Istvánra vonatkoznak, mégis megteremtették munkássága értékelésének feltételeit. Ennek során olyan eredmények is felszínre kerültek, amelyek érintik munkásságának értékeit és hiányosságait. Jelentőségük tehát e szempontból nagy, de e mozaikokból összeálló Katona István-kép magában rejti a leegyszerűsítés és a sematizmus veszélyeit, s árnyaltabb értékelésre ösztönöz. Ugyanakkor még mindig kísért a régebbi mult néhány rossz beidegződése munkásságának szerepével kapcsolatban. Mindezek nemcsak a kutatáshoz teremtenek jobb feltételeket, hanem szükségessé is teszik a pontosítást.

A szakirodalom, a sok ellentétes megállapítás ellenére, abban egyöntetű, hogy munkássága, - Pray Györgyével együtt - , fontos állomása a szaktudomány fejlődésének. Ekkor válik valóban önálló tudománnyá a történetírás, s ebben munkásságuknak kiemelten nagy szerepe van.¹ Továbbá: kutatási eredményeik alapozták meg a magyar polgári történettudomány fejlődésének kibontakozását, még akkor is, ha szemléleti vonatkozásban jóval kevesebb támpontot adtak ehhez.

E szaktudományi jelentőségen túlmenően a nemzeti öntudat ébredésének is akarva-akaratlanul előkészítői. Történetírásuk feltáró munkája, a sok dokumentum közreadása mély hatást gyakorolt a nemzeti mult felé forduló irodalomra.² A közös történelmi mult tudakának kialakítása az a mozzanat, amelyre a nemzettéválás folyamatának kulturális téren a legnagyobb szüksége van.

Mindennek bizonyításából eredő feladataink azt is jelentik, hogy kutatási kereteinket az új Katona István-kép megrajzolása érdekében jelentősen ki kell tágítanunk. Az eddigi szórványos kutatások nyomvonalai ugyanis szinte kizárólag a Historia critica

regum Hungariae című legismertebb művéhez vezetnek. Emiatt szükségét érezzük annak, hogy munkánkat kiterjesszük hatalmas életművének egyéb, - nem kevésbé fontos -, darabjaira, sőt kéziratok hagyatékára is. Hiszen csak a teljes életmű ismeretében lehet reális, megalapozott következtetéseket levonni.

E célkitűzések azonban már szétfeszítik a magyar történetírás történetére vonatkozó historiográfiai kutatások kereteit. Ugyanis kisebb művei, röpiratai és tanulmányai értékes anyagot szolgáltatnak a kor politikatörténeti vonatkozásainak jobb megértéséhez.

A Katona Istvánra vonatkozó eddigi rövid jellemzések és utalások az aktuális politikától teljesen elszakadt tudós tipikus alakjaként ábrázolják, vagy legalábbis ezt az ábrázolási módot sugallják.³ Kiseb dolgozatai és röpiratai viszont jelentősen módosítják ezt a képet. A kor tudományos és egyházpolitikai vitáiból, küzdelmeiből nagyon is kivette részét. Ez nemcsak szubjektív állásából következett csupán, hanem abból is, hogy a változó körülmények érzékenyen érintették a magyar katolikus egyház meggyengült hadállásait. Mint a katolikus egyház prominens alakja, s mint történetíró, kötelességének érezte e küzdelmekbe való bekapcsolódását. Ezeknek során állásfoglalása nem egyértelműen haladó, sőt nem elsősorban az, de az eddigieknél sokkal több ellentmondással, vívódással találkozunk életútjában.

Az elemzések kulcsot adnak majd történelmünk e fontos korszakának, a lassu és nehézkes kibontakozásnak mélyebb megértéséhez. A kelet-európai országok fejlődési analógiái magyar szempontból is megvilágítást igényelnek. A fenti kérdések vizsgálatánál szinte nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak számunkra a témakört érintő legjobb kutatások, mindenekelőtt R. Várkonyi Ágnes és Arató Endre jelentős monográfiái és egyéb tanulmányaik.⁴ E művek által nyújtott szempontok nélkül lényegesen kevesebb eredményt tudtunk volna el-

érni munkánk során.

Természetesen ezek a feladatok olyan kötelezettségekkel is járnak, hogy a tudományos történetírás nyugat-európai fejlődését megvizsgálva próbáljuk megkeresni azokat a párhuzamokat, amelyek a magyar történetírás fejlődése szempontjából sem közömbösek. Ezen belül Katona István helyét is meg kell határoznunk.

A kelet-európai országok fejlődésével kapcsolatban az utóbbi időben emlegetett fáziseltolódás nem csupán időeltolódást jelent, s nem elsősorban ez a lényegi jellemzője.⁵ A jellemző azonosságok mellett a speciális jellemzők már a felépítményben is jelentkező tartósabb erőeltolódást jelzik a feudális uralkodó osztály javára.

A kulturális szintű nemzeti kibontakozásban, éppen a gazdasági és politikai visszahúzó erők miatt, a történetírás eredményeinek kettős szerepe van a XVIII. század második felében, de méginkább utolsó harmadában. Az egyik tudományos jelentőséggel bír: a tudományos módszerek egyre kiterjedtebb alkalmazása a nemzeti történelem kutatásában; a másik a nemzeti öntudat kibontakoztatásában játszott primér szerepe.

E kettős szerepkör párhuzamosan jelentkezik a kelet-európai országok történetíróinak munkáiban. Legfeljebb az adja az országonkénti fejlődés speciális sajátosságait, hogy hol az egyik, hol a másik szerepkör kerül előtérbe, kap nagyobb hangsúlyt. A történettudomány feladata a közös történelmi múlt tudatának a kialakítása.

A kelet-európai fejlődés fontos jellemzője még az is, hogy a térség országai hosszú átmenettel jutnak el a polgári fejlődéshez, s ez az átmenet kulturális szinten kezdődik. Ilyen fejlődési sajátosságok tükröződnek hazánk történetében is.

Katona István életutjának egyes vonatkozásai is alkalmasak arra, hogy érzékeltessék a feudalizmusból való kibontakozás nehézségeit, a Habsburg-birodalom fejlődési etapjait, választutjait. Ezek is-

merete hozzájárul magánélete buktatóinak valóságosabb megismeréséhez, megértéséhez a kor viszonyainak tükrében.

Kéziratos hagyatékának vizsgálatában viszont tudományos ujszerűség is rejlik, hiszen ezek a művek és töredékek teljesen ismeretlenek. A Kalocsai Érseki Könyvtár Kézirattárában található publikálatlan anyag sokban elősegítette a felmerülő kérdések tisztázását. E körülmény nagy segítséget és előnyt jelentett számunkra. Így a hagyományos, csupán főművére vonatkozó, kutatás irányát kiterjeszthettük e teljesen új területekre is.

Efölött érzett örömünk azonban nem lehet teljes, ugyanis kéziratos hagyatékának egy része a nagyszombati levéltárba, illetve a rozsnói káptalan könyvtárába került, végrendeletének megfelelően.

Bizonyára, - ha szerényebb keretek között is - ,nem lesz hasztalan a fáradozásunk, hogy közelebb kerüljünk Katona Istvánhoz, a történetíróhoz.

Kalocsa, 1976. augusztus hó

I. Élete és munkássága

1. Két korszak határán - a kor alapvető problémái

A polgári tudomány "nemzetiellenes kornak" bélyegezte meg az 1711-től 1790-ig terjedő időszakot.⁶ Kétségtelen tény, hogy a szatmári békét követő évtizedekben valami új kezdődött a bécsi udvar és Magyarország kapcsolatában. Igaz ugyan, hogy a török háborúk lezárultával a Habsburg-birodalom átmenetileg újra a régi fényében csillogott. A magyar nemesség, a magyar uralkodó osztály és az ország egész lakosságának összetétele megváltozott a magyar népelem rovására.

A függetlenségi harcok tehát nem folytatódtak, a bécsi udvar és a magyar uralkodó osztály jó kapcsolata átmenetileg domináns tényező. Különösen látványos eseményei a korszaknak e szempontból a Pragmatica Sanctio elfogadása, valamint az osztrák örökösödési és a hétéves háborúk, amikor a birodalom nehéz időket élt át, a magyar uralkodó osztály azonban kitartott mellette.

A század közepétől viszont látható jelei vannak annak, hogy ez az egység felbomlóban van, s az ellentétek mindinkább meghatározó jellegűek lesznek.

Ezt a változást a marxista történettudományunk már érzékelte, a 60-as évek közepén, pontosabban 1966. március 4-én a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete szervezésében megrendezett periodizációs vitának a tanulságai is bizonyítják, hogy a század 60-as éveinek közepén határ vonható.⁷ S ha nem is korszakhatárként jelölték meg a vita résztvevői, alkorszak határáként mindenképpen indokoltnak látták beiktatni.

Tehát a polgári tudomány elmarasztaló bélyegét nem lehet teljes egészében rásütni e több, mint háromnegyed évszázadra, vagyis nem lehet egységesen kezelni ezt a sok szempontból ellentmondásos korszakot.

A század eszmevilágában, a meglévő és sokat hangoztatott gravamenek ellenére, a függetlenség gondolata kétségtelenül háttérbe

szorult az előző századhoz képest.⁸ A harc középpontjában döntően a rendi előjogok védelmezése állott. A század második felétől kezdődően, amikor az 1754. évi vámrendelet következtében az ország kiszolgáltatottsága még súlyosabbá válik, a Habsburg-és németellenesség fokozódik. Hiszen az ország érdekeit sértő gazdaságpolitika súlyos helyzetet teremtett. Az elégedetlenségnek hangot adó nemesség követeléseiben ez szorosan összekapcsolódott a nemesi előjogok erőteljes védelmezésével, így az adómentesség fenntartásának igényével.

A nemesi álláspont szivós védelmezése az 1764-65. évi országgyűlésen a Bécsből való függőség gyengítésére is irányult. Ezzel már átmenetet képez a nemesi ideológia a modern nemzeti mozgalom felé, természetesen a II. József uralkodása idején kibontakozó mozgalommal együtt.⁹ Az abszolutizmus kormányzati rendszerével szemben fellépő köznemesi vármegye már modern nemzeti követelésekért is harcolt. Mindezek fontos előzményei a reformkor küzdelmeinek.

Ennek hangsúlyozása azért fontos, mert a két korszak kapcsolata sok szempontból nem tisztázott.¹⁰ A lassu kibontakozás észlelhető jelei megtalálhatók a XVIII. század második felében, amikor a kompromisszum helyett az ellentét válik uralkodó tényezővé.

A XIX. század első évtizedeinek már látványosabb kibontakozása a fentiek említése nélkül gyökértelenné válik, legfeljebb nemzetközi feltételei plasztikusak, belső alapjai azonban korántsem.

A nemesi nemzetideológia, - mint később részletesebben kifejtjük - , sok retrográd vonást mutat, inkább a múltba, mintsem a jövőbe tekint, de kibontakoztató, kezdeményező szerepe kétségtelen. II. József uralkodása idején a nemesi ellenállás társadalmi és nemzeti jelentősége is fokozódik. Intézkedései elleni védekezés már nemcsak a nemesség, hanem az egész magyarság érdekeit is óvja.

1784-ben a korona Bécsbe vitele széleskörű felháborodást vál-

tott ki, amelynek során már II. Rákóczi Ferenc nevéhez kapcsolódva felötlött a Habsburgokkal való szembefordulás gondolata.^{11.*} A nyelvrendelet elleni tiltakozás pedig kibontakoztatta a nemzeti nyelv használatának követelését is, amely már polgári mozzanata a fejlődésnek.

A történetírás fejlődése pedig, mint a korproblémák tükrözője, jelzi ezeket a kérdéseket. Nem lehet véletlen, hogy Pray György fellépése/1761/ új szakaszt nyitott a szaktudomány történetében is. A történettudomány még a múltba tekint, de ennek aktuális funkciója van. A "régi dicsőség" sokszor idealizált képe felveti a jellel való összehasonlítás szükségességét is, a hanyatlás jeleit mutatja meg. Jelentős tény ez még akkor is, ha a hanyatlás okait Pray és Katona tévesen állapították meg. A szépirodalom fellendülése a történetírás tárgyi és szellemi hatása alatt ment végbe, bár e ténynek az irodalomtörténet a kelletténél kevesebb figyelmet szentel.^{12.}

A korszak első jelentős fordulópontja az 1784. év eseményeihez kapcsolódik, amely Katona István életének és fejlődésének fontos állomása a németesítés veszélye révén.

2. Iskolai tanulmányai

Meggyőződésünk szerint Katona István méltatlanul mellőzött alakja a magyar történetírás történetének. Munkássága szorosan kapcsolódik ahhoz az egyházi-annalista irányzathoz, amelyet az európai történetírás történetében Bolland, Mabillon és Muratori is képviselt, - hogy csak a legismertebbeket említsük.¹³ Ennek az iránynak a magyar képviselője tehát, Pray György mellett, Katona István is.

Munkásságának eddigi egyetlen méltatója, Hauer Ferenc, meg sem kísérli e párhuzamok elemzését, s főleg egyházi szempontok alapján értékeli munkásságát.¹⁴

Születési adatait biztosnak tekinthetjük : 1732. december hó 13-án Ipoly-Bolykon, vagy egyes források szerint egyszerűen Bolykon, egy Nógrád megyei, félezer főt számláló faluban született, Losonc és Fülek közelében. Több adat is alátámasztja ennek bizonyosságát, s hogy mégis hangsúlyoznunk kell, annak megvan az oka. Vannak ezzel ellentétes források is, de a mellette szóló adatok sokkal hitelesebbek. Műveinek két passusa is ezt bizonyítja, ahol maga osztja el a kételyeket.¹⁵

Az ellene szóló adatok valószínűleg közös forrásból származnak, eszerint : "Katona Stephanus, Hungarus, Papensis in Comitatu Veszprémiensi 13. Dec. 1732. natus". Tehát e források szerint Veszprém megyében született.¹⁶

A magunk részéről, a fentebb említett okok alapján, inkább az előbbi forrásoknak adunk hitelt, mert azok sokkal meggyőzőbbek, mégis szükségesnek tartottuk a szakirodalomban található ellentétes álláspontok megemlítését, s az egyértelmű állásfoglalást születési helyének kérdésében.

Származása vonatkozásában sokkal több nehézséggel kell megküzdenünk. E téren biztos adattal nem rendelkezünk, legfeljebb következtetni lehet rá életének néhány mozzanatából. Annait azért meg

lehet kockáztatni, hogy egyszerű család szülötte. Ezt látszik igazolni egész pályafutása is. Érdeklődése ugyanis inkább tudósi érdeklődés, a történetírói elhivatottságot igazolja, s tanulmányainak folytatását, mint annyi más esetben, csak az egyházi pálya biztosíthatta.^{17.}

Az ilyen eléggé hipotetikus érvelés mellett szól végrendeletének több pozitív gesztusa. Ezek közül kiemelkednek a kalocsai és a bolyki alapítványok, amelyeket a rászoruló tehetséges gyermekek iskoláztatására adományozott.

Gyermekkorában vonatkozóan egyetlen epizódot örökitett meg egyik barátja, Takáts Márton, az "Orationes Stephani Katona" előszavában, amelyet kívánsága szerint ki is adtak 1813-ban.^{18.}

A már említett egyházi szerző is nagy erőfeszítéseket tesz a kérdés tisztázására. A szülőfalu, Bolyk akkori plébánosa a következő választ adta érdeklődő levelére: "Sajnálattal és fájdalommal értesitem, hogy Katona Istvánnak, Bolyk nagy szülöttjének a faluban semmi emléke sincs; még a házat vagy helyet sem tudja senki biztosan, hol született. Mult évben még azt a házat is lebontották, amely állítólag azon a helyen épült, hol Katona szülőháza állott... Szüleiről sem adhatok fölvilágosítást, mert nincs meg azon korból az anyakönyv. 1802. évben egész Bolyk leégett. A templom, a parochia és az anyakönyvek is mind a tűz áldozata lett. A létező anyakönyvek 1802. évi október 22-től kezdődnek, ezekben pedig Katonának semmi nyoma. Jelenleg a helységben élő rokonai Vágó nevet viselnek és ők élvezik a Katona-féle alapítvány kedvezményeit is." - szól az idézet, amely nem segít a kérdés tisztázásában.^{19.}

Katona István végrendelete egyetlen családi vonatkozású adatot tartalmaz. Eszerint öccse, Katona Ferenc, 1803-ban, amikor a végrendelet íródott, zselici plébános volt.^{20.} A végrendelet bizonyossága szerint ekkor még éltek rokonai a szülőfalujában is.

A forrásokból az is kiviláglik, hogy az egyházi szerző nagy erőfeszítéseket tesz Katona István nemesi származásának bizonyítására. Két műre hivatkozik, amelyek szerint alapot szolgáltatnak erre.²¹ Ezek az erdélyi Kővár vidékén élő berkeszi Katona családdal való rokonságának lehetőségét vetik fel, s az adatok hiányos voltával magyarázzák, hogy ez egyértelműen nem bizonyosodik be.

Azonban Katona István nemesi származásu rokonairól nem tesz sehol említést. Sőt még döntőbb az, hogy iratain előforduló két pecsét sem nemesi származásra vall: az egyik a nevének összefonódó kezdőbetűiből áll, a másikat pedig az apáti jelvények, a pásztorbot és a süveg, alkotják. E kizáró érvek alapján is állíthatjuk, hogy egyszerű család sarja lehetett. A fenti szerző sem érzi megalapozottnak a nemesi származás bizonyítását, ezért így zárja idevágó megállapításait: "...helyénvalónak találtuk legalább a halvány kétely fölkelését az esetleges kutatás érdekében".²²

Mindezekről függetlenül is, ez az első nyitott kérdés, amelyre kockázatos lenne egyértelműen válaszolni. Ugy tűnik azonban, hogy több bizonyító adatot a felsoroltaknál nem sikerül összegyűjteni.

Elemi iskolai tanulmányait, minden valószínűség szerint, szülőfalujában végezte. A középiskolát Egerben kezdte el, minden bizonnyal egyházi támogatás segítségével. Erre mutat az, hogy az egyházmegye központjába, Egerbe került, nem pedig közelebbi, tehát olcsóbb megoldást kerestek szülei. Az itt eltöltött három esztendő közül kettőt közvetlenül meg is jelöl művében.²³ Tehát az 1744. és az 1745. esztendő biztos, a harmadik valószínűleg az 1743. év lehetett.

Minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Eger történelmi levegője nagy hatást gyakorolt a mult eseményei iránt érdeklődő és fogékony ifjura. Erre művében többször is utal.²⁴ Egyik megállapítása szerint a török uralomnak akkor még több szemtanúja is élt, köztük a házigazdája, aki sokat mesélt neki a szomorú időkről.²⁵

Az iskola, amelyben három esztendeig tanult, az egri minaret közvetlen szomszédságában állott, de a török pusztításnak számtalan nyomát láthatta még a városban. Ezeknek a szomorú tapasztalatoknak a hatása érződik művének abban a részletében, amelyben Eger 90 éves török uralmáról ír.^{26.}

E személyes élmény erejével ható sorok minden bizonnyal az ifjúkori tapasztalatokból táplákoztak. Ez is mutatja, hogy milyen mély nyomokat hagyott benne találkozása a város hősi multjával, s talán szerepet játszott abban, hogy egyre inkább hazánk történelmi multja felé fordult az érdeklődése.

Történelmi érdeklődésének további alakulásához bizonyára hozzájárult az is, hogy az Egerben megkezdett tanulmányait, valamilyen oknál fogva, Esztergomban folytatta 1747 és 1750 között. Egerből való távozásának oka ugyanis a forrásokból nem derül ki. Ebben az időben a jezsuiták Esztergomban tekintélyes iskolát vezettek. Erre utal Fejér György idevágó megjegyzése is.^{27.}

Esztergomi tartózkodásának emlékét őrzi az *Analecta de Strigonio* című munkája, amelyben a város történelmi nevezetességeiről ír.^{28.}

A retorika elvégzése után 1750-ben felvételt nyert a jezsuita rendbe, Trencsénben. A felvétel előtti szokásos vizsgának nem Esztergomban, hanem Besztercebányán vetette alá magát. Az egyházi szerző ezzel kapcsolatban feltételezi, hogy szülői engedély hiánya miatt történhetett így.^{29.}

A trencsényi felvételi anyakönyv viszont értékes adatokat szolgáltat a 18 éves Katona Istvánra vonatkozóan.^{30.}

Tehát az anyakönyv tanúsága szerint egészséges ifju volt, aki a magyar és a latin nyelv jó ismerete mellett közepesen szlovákul is beszált. A felvétel dátuma is ennek alapján vált ismertté : 1750. október 31.

Trencsénben csak a két próbaévet /1751,1752/ töltötte. Ennek során a rend szokásai szerint retorikai gyakorlatokat végzett, amelyben a források szerint kiemelkedő tehetséget árult el. A következő évben Gyöngyösön találjuk, mint "professor Princ. Parv. ".

1753 őszén a rend előljárói Kassára rendelték a skolasztikus bölcsélet hallgatására, ahol újabb két esztendőt töltött el, majd a szintén szokásos tanári gyakorlóévek következtek számára, két év Nagyváradon, egy pedig Komáromban. Életének e gyorsan váltakozó állomásait pontosan jelzik a rendtartomány katalógusai, így az adatokat biztosnak tekinthetjük.^{31.}

Minden bizonnyal megfelelt a jezsuita rend közismerten szigorú követelményeinek^{32.}, mert 1758 őszétől kezdve hat éven keresztül a nagyszombati egyetemen hittudományi tanulmányokat folytattott. A fiatalon megnyilvánuló széleskörű műveltsége arra enged következtetni, hogy a nagyszombati évek alatt intenzív tanulást folytatott, amely a teológia mellett minden bizonnyal kiterjedt a történelmi művek tanulmányozására is.

Azon kevesek közé tartozott, akik előmenetelük alapjám nyilvános dicséretben részesültek : "...utramque sc./ientiam/ philosophiam et theologiam palam tuitus est".^{33.} /Kiegészítés tőlem: T.J./

Életének eddigi eseményeit csupán a teljességre törekvés magunk szabta követelményeinek eleget téve tekintettük át. Hiszen a vázolt eddigi pályafutás eléggé szokványos, feldolgozásra méltóvá életének további alakulása és természetesen alkotásai teszik. Ugyanis pályájának, működésének 1765-ben kezdődő időszaka szinte teljes egészében művelődéstörténeti-tudományos vonatkozásokat tartalmaz. Részint ezen keresztül is bepillantást nyerhetünk a Habsburgok felvilágosodott abszolutizmusának művelődéspolitikai reformtevékenységébe, részint megismerkedhetünk Katona István történetírói munkásságával. Ezek a szempontok indokolják

életműve kutatásának fontosságát, aktualitását, s egyben reális igényét.

Közben 1761-ben pappá szentelték. Ez az esemény azonban nem hozott jelentősebb fordulatot életében. Pályája során mindvégig a tudományos munkásság játszott domináns szerepet, s az egyházi tisztségek nem vonzották különösképpen. Ennek, mint a későbbiekben látni fogjuk, többször is tanujelét adta.

Meggyőződésünk szerint az egyházi kötelekre egzisztenciális okok miatt volt szüksége. Az egyházi körülmények, részint már tanulmányai folytatása során, részint később is, biztosították számára azokat a feltételeket, amelyek tudományos munkájához elengedhetetlenek voltak. Válaszut esetén mindig a tudományos érvényesülés sokkal nehezebb útját választotta.

Az igazsághoz tartozik az is, hogy e feltételek megteremtéséért hálás volt, tudományos munkásságának minden eszközével igyekezett megszolgálni az egyházi segítséget, tehát elkötelezettsége ilyen szempontból aligha vitatható. Hosszu munkássága során mindvégig igyekezett méltó módon reprezentálni e világnézeti-tudományos elkötelezettséget.

Az egyes műveinek cimszerű felsorolásából ez ugyan nem derül ki szemléletesen. Ugyanis csupán életműve utolsó, a kalocsai egyházmegye történetét feldolgozó, darabja igazolja ezt első látásra. Hiszen éppen munkásságával helyeződött át a kutatás súlypontja a világi történelem feldolgozására. Utolsó műve pedig nem tartozott előzetes tervei közé, inkább aktuális kötelezettségének terméke.

3. Egyetemi működése és történetírói munkássága

A kötelező egyházi gyakorlatok teljesítése után, amelynek Nagybányán, illetve Egerben tett eleget, a nagyszombati egyetemen fejtett ki oktatói tevékenységet 1765-től. Tehát ekkor kezdődik a számunkra is izgalmas szakasza életének, a fentebb már említett okok következtében. Ez az időszak egybeesik azzal a nagy horderejű kulturpolitikai átalakulással, amely végül is 1777-ben a *Ratio Educationis* kiadásához vezetett. Ez, - és ennek II. József által kimunkált folytatása, - közvetlenül érinti Katona István további sorsát is.

Az egyetemen végzett sokrétű tevékenysége sejtetni engedi későbbi szivós alkotómunkáját. Az első tanévben a humanitást, majd a következőben már a retorikát tanította. Ennek során érvényesíthette, a források egybehangzó megállapítása szerint kétségtelenül meglévő, szónoki képességeit. Tanítványai közé tartozott az egyetemen Ányos Pál és Fejér György is. Tanítványai közül nem eggyel élete végéig szoros kapcsolatot tartott fenn. Ezek közé tartozott Fejér György is, akit szintén a kutatómunka útjára vezetett. Nagy műve utolsó kötetéhez írt dedikációjában szépen vall pedagógiai hivatásáról, volt tanítványainak: "*Vos enim solatium illud, quod tunc e singulari vestra probitate, magnisque in eloquentiae studio progressionibus maximum cepi, hoc praemio laborum indefessorum abunde cumulastis*".^{34.}

Az 1767-68. tanévben a szónoklattani tanszék élére nyert kinevezést, ahol két tanévet töltött el. Ebben az időben írta első történelmi művét, amely még nem önálló alkotás, mint a címe is mutatja: *Ungaria simul cum regibus compendio data per Ladislaum Thuróczy. Aucta, eliminata et ad nostram usque ad aetatem producta. Tyrnaviae 1768.*^{35.}

Egyszersmind ez az első nyomtatásban megjelent műve, s való-

szinü, hogy nagy sikert aratott vele, mert az 1769-70. iskolai évtől az egyetem történeti tanszékére került. Tehát annak a szakterületnek a közvetlen vonzásába, amely élete végéig meghatározó jelentőségű volt számára. Mesterének a történetírásban Prayval együtt egykori tanárát, Schmitth Miklóst tartotta, aki a hagyományos egyháztörténeti fejlődési szakasz képviselője.^{36.}

Ezzel párhuzamosan már folyt az egyetemi oktatás reformjának közvetlen előkészítése. Mária Terézia 1762-ben utasította Barkóczi Ferenc grófot, a magyar területek tanulmányi védnökét, - Studium protector -, hogy tegyen javaslatot a nagyszombati egyetem fejlesztésére. Barkóczi halála /1765/ csak siettette a megvalósítást : külön bizottság alakult Pálffy Miklós országbíró vezetésével, s 1768. március 8-án benyújtotta a javaslatát, amelyet egy osztrák-magyar vegyesbizottság vitatott meg.

Ennek alapján Mária Terézia az egyetem irányítását az esztergomi főkáptalanra bízta, - Supremus director -, a karok vezetését pedig kari igazgatókra. Intézkedtek új tanszékek létrehozásáról is. Katona István, rá annyira jellemzően, megjegyzés nélkül közli a rendelkezést később művében.^{37.}

Az új rendszer az 1770-71. tanévben lépett életbe, de az egyetem az új otthonát csak 1772-ben foglalhatta el az építkezések miatt.

A jezsuita rend körül kavargó európai vihar azonban háttérbe szorította az egyetem belső életének eseményeit. Az európai országokban már sorra beszüntették a rend működését. Végül 1773. július 21-én megjelent XIV. Kelemen pápa Dominus ac Redemptor noster kezdetű bullája, amelyben feloszlatoznak nyilvánította a rendet, "... amely már nem volt képes az egyháznak olyan gyümölcsöket és hasznot hozni, amely miatt életre hívták".^{38.} Majd augusztus 13-án kiadta a Gravissimis ex causis kezdetű végrehajtási rendeletét.

Az idevágó jezsuita szellemű egyháztörténeti irodalom egyöntetűen elmarasztalja a pápát az intézkedés miatt. Valójában a pápa kénytelen volt a reális helyzettel számolni, s tudomásul venni az

eseményeket.

Mária Terézia 1773. április 4-én kelt levelében így reagált a várható változásokra : "...hogy azon tisztelet daczára a melylyel a társaság iránt viseltetik, melyet az országaiban tanusított buzgósága és jó magaviselete által meg is érdemelt, nem fogja akadályozni eltörlését, ha a szent atya azt jónak tartja".³⁹.

Katona István sorsa ekkor még nem változott lényegesen, hiszen az egyetemen maradhatott, s ezt Mária Terézia jóindulatának tulajdonította.⁴⁰ Rendtársai közül mindössze öten maradhattak az egyetem kötelékében.⁴¹ Patachich Ádám nagyváradi püspök Prayt és Katonát is hívta az egyházmegyéjébe, hogy ott tanítsanak, de ez nem következett be.⁴²

A véglegesítés céljából viszont 1774-ben királyi biztosokból álló bizottság előtt pályázati vizsgát kellett tennie annak, akinek helyére mások is pályáztak. Ilyen vizsgát Katona István is tett, s ennek alapján állását a történeti tanszéken továbbra is megtarthatta. A "Norma studiorum tractandorum pro singula facultate" /1774/ nem zárkózik el az exjezsuiták alkalmazásától, azzal a feltétellel, "...hogy más, bármily rendű és rangu egyének, akik a professori állásokat elnyerni óhajtják ettől semmiképpen se zárrassanak el".⁴³.

Az országos tanügyi reform további folytatása csucsosodott ki a Ratio Educationis kiadásában. Ez új alapokra helyezte az egész iskolai oktatást az elemi iskoláktól egészen az egyetemig. A történelem oktatásáról a következőket állapította meg : "Mi tehát az oka annak, hogy a magyar ifjúságot ehbe a hibába /ti. hogy idegen dolgokkal foglalkozik és a magáét elhanyagolja/ kergetjük, hogy fejedelme, hazája és önmaga iránt tartozó kötelességét cserbenhagyni legyen kénytelen. Miért nem neveljük inkább úgy, hogy megtanulja a hazai történetet, ismerje királyainak tetteit, akiknek en-

gedelmeskedik, nemzetének évkönyveit, amelytől származik, a korona viszontagságait, amelynek ~~alt~~valója, az ország viszonyait, amelynek valamikor polgára lesz?".⁴⁴.

A rendelet tehát nagy súlyt helyez a magyar történelem tanítására, a források vizsgálata és a feldolgozása alapján.⁴⁵ Előírja a magyar történelem tanítását az utolsó két grammatikai osztályban, a humanitás egy félévében és az akadémián két félévig. A magyar történelmi tankönyv megírására Katona István kapott megbízást, de a rendelet nem valósult meg, így a tankönyv sem készült el.⁴⁶.

A reformok alapján került sor az egyetem áthelyezésére Nagyszombatból Budára. Egyszersmind Katona István számára itt kezdődött egyetemi tanári pályafutásának utolsó, hétéves szakasza. 1777-ben "az egyetemes és az oknyomozó magyar történelem" tanészék élére került. Budai tartózkodása nagyon kedvező alkalmat teremtett művei kiadására, amelyek ekkor bámulatosan rövid idő alatt születtek, szíves alkotómunkájával ámulatba ejtette a kortársakat.

Mielőtt ennek körülményeit megvizsgálnánk, nézzük meg, hogy milyen változások történtek az egyetem életében, hiszen ezek közvetlenül érintik Katona István további pályafutását is.

Mint ismeretes, II. József folytatta Mária Terézia reformtevékenységét, de sok változtatást is eszközölt. 1780. december hó 24-én kelt rendeletében részletes jelentést kért az egyetem munkájáról. Ez már jelezte az uralkodó változtatási szándékát. Az egyetem alapítványi javait az állami kincstár számára foglaltatta le. Megváltoztatta az egyetem nevét is : Regia Scientiarum Universitas Hungarica. Az egyetem néhy karát elválasztotta egymástól, a hittudományi kart Pozsonyba helyezte át. 1781 novemberében udvari tanulmányi bizottságot hozott létre. A jelentések alapján elégedetlen volt az egyetem tudományos munkájának színvonalával. Gyakori leírataiban a maradiságot emlegeti, s ennek okát a

"jesuitismus"-ban látja.^{47.}

Az uralkodó 1783.április 26-28.között Budán tett látogatást, s ennek során az egyemre is ellátogatott,Általában elégedetlen volt az egyetem munkájával,mert"Két év óta" nem történt változás : "Ami az egyetemet illeti ,még minden nagyon zavarosnak tűnik,s alapos változtatásra annál inkább szükség lesz,mert két év óta leinkább csak mindig irnak róla,felülvizsgálják és semmit nem határoznak és nem tesznek". - összegzi tapasztalatait.^{48.}

Ennek részletesebb kivizsgálása érdekében Ürményi József,a tanulmányi ügyek kancelláriai előadója személyében királyi biztost küldött Budára,még 1783 nyarán.A vizsgálat során a tanároknak, - köztük Praynak és Katonának is - ,a következő kérdéseket tették fel többek között : Van-e saját könyvgyűjteményük ? Van-e hajlamuk saját szaktudományuk iránt ? Irtak-e tudományos munkákat és milyen birálatban részesültek ?

Katona,aki 1783-ban a bölcsészeti kar rektora volt,megalázónak tartotta e vizsgálatokat és a feltett kérdéseket.Válaszában önérzetesen hivatkozott a lipcsei,a göttingai és a helmstadti tudományos folyóiratok műveivel kapcsolatos birálataira. Majd szó szerint idézi a protestáns Severini János birálatát, nehogy felekezeti részrehajlással vádolják a szerzőt : "Faxit numen supremum ut praeclari quoque duumviri Stephanus Katona et Schonwisner quam diutissime in emolumentum reipublicae litterae supersint".

A feltett kérdések valóban megalázónak tűnnek,hiszen Katona és Pray mellett Schönwisner és Mitterpacher is elismert,tekin- télyes professzorok voltak.

A vizsgálat második része arra vonatkozott,hogy az exjezsuiták állítólag többségben vannak és egyenetlenséget szítanak. E vádak jórészt Betschneider királyi könyvtárnoktól származtak,

aki, többek között Pray Györgyöt, tudományos kérdésekben "ignorans"-nak bélyegezte meg.

A vizsgálat az utóbbi vádat alaptalannak minősítette, az előbbivel kapcsolatban, - tudniillik, hogy hogy többségben vannak - , megállapította : nincsenek ugyan többségben, de tudományos tekintélyüknél fogva jelentőségük létszámuknál jóval nagyobb. Az egyetemi magistratus II. Józsefhez írott levelében e vádaskodással kapcsolatban sajnálattal állapította meg a következőket : "Cum magno dolore Magistratus hic Academicus accepit sinistris quorundam sermonibus Sacratissimae suae Maiestati relatum esse, non eam quae felicitatem rei litterariae provehendam necessaria foret animorum consensionem vigere. Quum tamen nos eam animorum unionem in hoc Magistratu vigere gratulemur, ut parem aliis etiam Universitatibus precari iure possimus".^{49.}

A vizsgálat tapasztalatait összefoglaló jelentés, amelyet a kancellária elé terjesztettek, Pray és Katona tudományos munkásságát elismeri, de a kancelláriai értékelés Katona Istvánra vonatkozóan már elmarasztaló kitételt is tartalmaz : "Admodum diligens, ob recensionem attamen in edito ab eodem opere nonnullorum miraculorum nimium credulus".^{50.}

E szükszavusága miatt rejtélyes megállapítás elmarasztaló jellege mindenesetre nyilvánvaló. Pauler, említett művében, e megállapítást a következőkben összegzi : Katona "felfogása a csudákról kifogásra adott okot".^{51.}

Szentpétery pedig így foglalja össze az ítéletet : Katona "kissé könnyen hívő, de nagyon szorgalmas".^{52.}

A kancellária ennek alapján felveti a nyugdíjazás lehetőségét. Az említett megállapításból mindenesetre kiolvasható, hogy maradiassággal vádolták Katona Istvánt, s hogy ez tudományos, vagy oktatói munkásságára vonatkozik-e, egyértelműen nem lehet megállapítani.

1784. augusztusában II. József kiadta azt a rendeletét, amely az összbirodalmi koncepció szellemében a bécsi tanulmányi rendszernek a pesti egyetemen való alkalmazását rendelte el. Intézkedett az új tanárok kinevezéséről és a régiek, - közöttük Katona István - , nyugdíjazásáról. A nyugdíjazására vonatkozó indoklásban az szerepel, hogy német nyelvi tudása, illetve előadói készsége nem megfelelő.^{53.}

Katona Miller Jakab Ferdinándhoz írt levelében fájjalja a nyugdíjazást, indoklását nem tartja elfogadhatónak.^{54.}

Ezen túlmenően a források egybehangzóan valami mást sejtenek a nyugdíjazás igazi okának, s megkérdőjelezzik az említett indoklást. Katona német nyelvi tudásának hiányosságát valóban kétségbe lehet vonni. Hóman Bálint "nagyon is átlátszó ürüggyel" való eltávolításról beszél.^{55.} Műveiben, kézírataiban számtalan német nyelvű műre való hivatkozás, sőt fogalmazvány is található. Stoecker megemlíti, hogy 1769-ben német nyelven előadást tartott.^{56.}

A kérdés érdemi oldalát inkább a fentebb már említett összbirodalmi koncepció megvalósítása jelenti. A német nyelv bevezetésére vonatkozó rendelkezés világos és egyértelmű: "Praepri-
mis autem eo adlaborandum est, ut iuventus in scholis normalibus praecipue in lingua germanica utpote lingua generaliae edocebatur sine qua nemini ad classes latinas aditus in posterum patebit".^{57.} Szorosan ide tartozik még a magyar történelem oktatásának megszüntetése is. Ugyanis a felvilágosodott abszolutizmus, amely kezdetben elfogadta a hazai történelem tanításának elsőbbségét az egyetemessel szemben, most a nemzeti tudat felerősödésének egyik lehetséges forrását látja benne, mindenekelőtt az egységes összbirodalom gyakorlati megvalósításával szemben.

Ehhez szükséges volt megbízható, de tudományos szempontból jelentéktelen, embereket állítani az egyes tanszékek élére.

Az egyetem munkájának tudományos színvonala így jelentősen csökkent.^{58.}

Ugyanis a XVIII.század végéig az egyetemen hivatalos tankönyvek nem voltak.Igy a tanárok felfogása,személyes meggyőződése, lényeges árnyalásokat tett lehetővé.Maga Katona István is sokáig saját jegyzetei alapján tartotta előadásait.^{59.}

E kérdés szempontjából annak vizsgálata sem közömbös,hogy valójában kik is kerültek a megüresedett tanszékek élére.Feltűnő, hogy elsősorban németek,például a bölcsészeti,az esztétikai és a német nyelvi tanszékre.Katona István helyére Koppi Károly piarista történész került.^{60.}Az idágenek alkalmazására vonatkozóan már a Ratio Educationis is intézkedett,s lehetőséget adott rá.

Keserűen állapítja meg Dugonics András,Katona egyik közeli barátja : "És valóban universitasunkat meg is kezdette immár rakni II.József Németországból ide küldött német professorokkal".^{61.}

A németesítő törekvések nemzetellenes éle tehát nyilvánvaló. Ennek alapján állapította meg 1791-ben Széchenyi Ferenc : "Jaj annak az országnak,melyben a históriát és a törvényt ellenkező principiumból tanítják és a tanulók szívébe oltják,....ezen ellenkező principiumok miatt megrendülnek a haza oszlopai,s talán rakásra dőlnek".^{62.}

Mindezek alapján úgy véljük,hogy Katona István működése elsősorban a németesítő törekvések megvalósulásának állt az útjában,s ezért került sor 1784 őszén ,52 éves korában,a nyugdíjazására.A magyar történelemre vonatkozó jelentős kutatásai révén válhatott kegyvesztett emberré,hiszen ilyen körülmények között valószínűleg nem volt az uralkodónak tetsző dolog e témakörben tudományos munkásságot folytatni.

Katona néhány, - művében fellelhető - ,megnyilvánulásából érződik,hogy fájlalja a magyar történelem tanításának eltörlését és a német nyelv bevezetését.Az egyik helyen így ír erről : "Tristes sublatorum horum in officio continendae iuventutem adiumentorum effectus Hungaria iam sentit et ingemiscit...inferi-

orum tamen scholarum alumni...iis lingua Germanica, praelegetur, convenient ...in scholis Germanico idiomate tradentur".⁶³.

Ha figyelembe vesszük Katona megrendült helyzetét, e sorok mindenképpen kritikus állásfoglalást jelentenek. Nem a saját szögéből mérlegelte a változásokat, hanem az ország sorsát féltette a Habsburgok németesítő törekvéseitől. Állásfoglalásának ez nagy pozitívuma, hiszen a maga módján a nemzeti szuverenitást féltette, annak megóvása mellett foglalt állást, s nyugdíjazása ellen sem is tiltakozott.

Azonban tévedés ne essék, nem általában a jezsuitákat, s nem az exjezsuita Katona Istvánt védelmezzük a Habsburgok II. József által képviselt politikájával szemben. Katona István történetírói munkássága, amelyre jellemző a forrásanyag sokrétű felhasználása, ujszerűségével, tudományosságával mindenképpen helyet biztosíthatott volna számára az egyetem katedráján még exjezsuita volta ellenére is. Ugy érezzük, ezt a késői, utólagos igazságszolgáltatást feltétlenül megérdemli.

Ugyanis 1784-ben már egyáltalán nem nevezhető névtelennek, ismeretlennek. Több műve, sőt főművének több kötete, igazolja ezt a megállapítást. Az 1770-es évek elejétől beértek annak a szorgalmas gyűjtőmunkának a gyümölcsei, amelyet az előző időszakban végzett, s amelyet kéziratok is igazolnak. Az itt található feljegyzések bizonyítják, hogy milyen nagy apparátusra támaszkodó munkát készített elő. A források felhasználását több előkészítő jellegű, rövidebb lélegzetű munka is mutatja.

Ennek a nagyszerű sorozatnak a kezdetét jelzi a *Synopsis chronologica historiarum ad sublevandam memoriam historiophilorum concinnata /Tyrnaviae/* című munkája. E háromkötetes műve 1771, 1773 és 1775-ben jelent meg, s mint a címe is mutatja, előkészítő jellegű. Sőt az első kötet előszavában még pontosabban jelzi cél-

kitűzését : "...se hanc synopsim chronologicam, ubi ea ad calcem deducta fuerint, pleniore narratione complexurum".^{64.}

A kéziratok dátuma szerint ebben az időben írta a másik hasonló jellegű, ugyancsak 3 kötetes művét, amelynek címe : *Epitome chronologica rerum Hungaricarum, Transsilvanicarum et Illyricarum concinnata /Budae/*. Ez a műve azonban, valamilyen oknál fogva, csak 1796-98 között jelent meg.

Az ezekkel közel egyidős *Synopsis historiae Romanorum Imperatorum* című, 1782-ben megjelent műve, más jellegű és célzatu. A bővebb címben szereplő megjegyzése is erre enged következtetni : *in usum Academiarum per regnum Hungariae et provincias eidem annexas*. Tehát tankönyvi célzattal készült, témájában is eltér a többi művétől, érdeklődési és kutatási területétől.

Ezek azok a jelentősebb művei tehát, amelyek mintegy előkészítik, megalapozzák monumentális főművét, a *Historia critica regum Hungariae* című 42 kötetes alkotását. Szándékosan nem szólnak ez alkalommal a csupán kéziratban fennmaradt, kiadatlan műveiről, megjegyzéseiről, befejezetlen alkotásairól.

Vizsgáljuk meg tehát alkotó pályájának azt a szakaszát, amely nagy-nagy küzdelmekkel tarkított, amelynek során oly'sokszor kétségek gyötörték, s végül mégis a „*Historia critica*” megírásához vezetett. Ennek során meg kellett küzdenie belső kétségeivel is, a cenzura hatalmas akadályait nem is számítva. Mindezt olyan körülmények közepette sikerült megvalósítania, amikor biztonsága is megrendült, s a nyugodt munka feltételei sem voltak mindig biztosítva számára. A kegyvesztett ember sorsának átérzése méginkább arra ösztönöz bennünket, hogy kellő körültekintéssel értékeljük azt a munkát, amelynek nagy részét nem a lenyugodtabb körülmények közepette alkotott. Ez egyben emberi és tudományos kötelességünk is.

Művének bevezető kötetétét, amelyet *Historia critica primorum Hungariae ducum ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata, cum prolegomeno ex historia litteraria /Pestini/* címen jelentetett meg 1778-ban, valóban bevezetésnek szánta. Ebben izelítőt ad készülő munkájából, s jelzi azokat a problémákat, amelyekkel foglalkozni kíván.^{65.}

Ezt a kötetet a szakirodalom teljesen külön kezeli, jóllehet a szerves kapcsolat kétségtelen közöttük, bár a további kötetek számozása ettől függetlenül történik.^{66.} A cím eltérése és a további kötetek számozása alapján ez érthető, ennek ellenére egységet képez a mű többi kötetével.^{67.}

Még ugyanebben az esztendőben megjelent, - az eredeti számozást alapul véve - ,művének tulajdonképpeni első kötete, ez már *Historia critica regum Hungariae* címmel, amelyet bámulatos gyorsasággal követett a következő öt kötet. 1782-re a tematikus egység utolsó, hatodik kötete is elkészült. Ezek a kötetek az Árpád-házi királyok történetét ölelik fel.

E hatalmas munka folytatásának rövid szünetében hagyta el a nyomdát a nagyközönségnek szánt rövidebb összefoglalása, két kötetben, *Historia pragmatica Hungariae* címen, 1782~~re~~ és 1784 között. Ezt a művét szintén egy későbbi, - de soha el nem készült -, művéhez szánta alapvetésnek. Így ír erről : "...fundamentum, cui peculiáris ille liber inniti deberet".^{68.}

További ajánló soraiban így jellemzi művét : "Habes igitur benevole lector, ex optimis scriptoribus optimas res excerptas, quibus spissiorum voluminum inopiam sarcire, solarique possis... Habes comprehensam duobus tomulis universam patriae historiam, sacram, profanam, politicam, polemicam, litterariam."^{69.}

Életműve eddigi áarabjainak megalkotását nyomon kísérve, ezen a ponton találkozunk ismét a számára kritikus 1784. esztendővel. A fentiekből is jól kitűnik, hogy jelentős tudományos mult és tudósi munka állt már mögötte.

Kegyvesztettsége és korai nyugdíjazása, - mint láttuk - , új helyzetet teremtett számára, nemcsak az oktatás, hanem a történetírói munka területén is. Jól érzékelteti ezt az a megjegyzése, amelyet erre vonatkozóan tesz.^{70.}

Egyelőre úgy tűnt, hogy az új helyzetből nehéz lesz számára a kibontakozás. Ebben a bizonytalan helyzetben Budáról Esztergomba költözött, ahol nagy erőfeszítések árán folytatta rövid időre abbahagyott munkásságát. A hely kiválasztásában közrejátszott az is, hogy a jezsuita rend feloszlatása után, az esztergomi egyházmegyébe vétette fel magát, noha a kalocsai érsek is felajánlotta számára az incorporatio-t.

Ennél azonban jelentősebb az a körülmény, hogy Batthyány József esztergomi érsek személyében jóindulatu mecénásra talált, aki Kovachich Márton Györgyöt anyagilag is támogatta tudományos tervei és szervező munkája megvalósításában.^{71.}

II. József a legközelebb megüresedő esztergomi kanonoki stallumot ajánlotta fel neki, ő azonban maga járt a kancelláriában, hogy ezt a tervet ejtsék el. Így ír erről : "Cum ego mea sorte contentus sim, plusque pro publico labore privatus, quam eiusmodi dignitate non tam, quam oneratus possim". A későbbiekben is többször kiderült, hogy az egyházi tisztségek nem vonzották, mert nyugösnek érezte azokat, hiszen elvonták volna a tudományos munkától.

Az Esztergomban töltött hat esztendő alatt művének további 19 kötetét írta meg. Ezt éppen műve egyik kötetéhez írt előszavából tudjuk ilyen pontosan.^{72.} Pedig nem kis küzdelmet kellett vállalnia, ha figyelembe vesszük a kor viszonyait, panasza nagyon is hihetőnek tűnik : "...oneri tam vastae molis humeros meos supposui". Munkakedve és életereje azonban újra a régi, még a hátrányból és mellőzésből is előnyt formál : "Scholasticorum labor

rum vinculo post annos XXV tamen exsolutus, quo maius otium a publicis occupationibus, studia mea saepius interpellantibus favore regio nactus sum ; eo maius aliquid operae pretium in historia patria vel eliminanda vel continuanda non tantum intelligo me facere posse, sed etiam sancte promitto, me facturum esse".^{73.}

Lelkesedését, derűs optimizmusát egyéb sorai is bőven bizonyítják, tehát nagyobb törés nélkül meg tudott alkudni új helyzetével.^{74.} Hősi korszaka ez életének, hiszen gyűjtőmunkája során végig kellett járnia azokat a levéltárakat, ahol használható anyagot remélhetett. Az engedélyek megszerzésében sokat segített neki az esztergomi érsek, Batthyány József.

1790-ben újabb fordulat következett be életében. Ekkor, - mint a jegyzetekben már idézett sorai is bizonyítják - , Kollonitz László, kalocsai érsek meghívására Kalocsára költözik. Ez egyben azt is jelenti, hogy új feladatokat kap. A káptalani könyvtár gondozását bizzák rá, és az egyházmegye szemináriumában a szónoklat tan oktatásába is bekapcsolódik. Látszólag zugolódik emiatt, valójában ez a legnyugodtabb, s egyben utolsó szakasza életének.^{75.}

Újra reménykedik abban, hogy régi tervét, amely egy újabb összefoglalása lenne a magyar történelemnek, sikerül majd itt, történeti stílusban, - historico stilo - , megvalósítani.^{76.}

1801-ben már az utolsó simításokat végzi főművének utolsó kötetében, de a cenzura által támasztott akadályokat legyőzni nem tudta, jónéhány év telt még el addig, amikor ez sikerült. Ugyanis az 1795. évi cenzura-utasítás jelentős szigorítást jelentett, s ez őt is sújtotta.^{77.} A kényszerű változtatások egyébként észrevehetőek művén, de a problémákat maga is bátran jelzi.^{78.}

Az idézett sorok jól érzékeltetik, hogy nem kis küzdelmet kellett vívnia a cenzura ellen, művei kiadása érdekében. Kéziratai között erre vonatkozóan is található bizonyító anyag. 1804-ben egye-

nesen a "Sacratissima Caesarea Regia et Apostolica Maiestas"-hoz, tehát magához az uralkodóhoz fordult támogatásért. A szintén meglévő, erre kapott válasz sürgeti bizonyos részletek módosítását : "...ut opus hoc suum secundum deductascensurae politicae regulas modificet, hacque ratione in omnibus castigatum pro finali approbatione ferenda Revisoratus officio Budensi de benigna hac Resolutione Regia iam instructo brevi manu subternat!"

Az uralkodó beavatkozását jelzi egy másik részlet is, amely műve egyik kötetének előszavában található.⁷⁹ Ilyen közbejárásra végül is 1804-ben megkezdték a még hiányzó kötetek kiadását, s 1810-ben, - alig egy évvel halála előtt - , ezt is sikerült megérnie. A tervezett harmadik történeti összefoglalást, amely eddigi eredményeire épült volna, nem sikerült megvalósítani. Ez azonban, mint láttuk, nemcsak rajta múlott.

Kalocsai tartózkodása első évtizedének eredménye a Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae című egyháztörténeti műve, két kötetben, amelyet 1800-ban rendezett sajtó alá.

Mi adja a mű érdekességét ? Az életmű szempontjából fontos, hiszen utolsó műve, történetírói munkássága ebben tetőzhetett, módszerei előző munkásságának tapasztalataival gazdagodhattak. Másrészt eddigi munkásságának témaválasztásával szemben is újat jelent, mert a világi történetírás művelésével szemben az irányzat hagyományosabb, egyháztörténeti vonalát követi. Egyetlen műve, amely ilyen vonatkozású. Az utóbbi kérdést maga Katona oldja meg műve bevezetőjében. Megírásában, az előző műveitől eltérően, az aktualitás vezérelte. Hiszen fentebb kiderült, hogy milyen sokat köszönhetett az érsek-mecénás Kollonitz Lászlónak, aki élete utolsó két évtizedében jó feltételeket teremtett számára az alkotó munkához. Kérésének eleget téve, - amelyről a mű bevezetőjében említést tesz - , emléket állított Kalocsa városának, amelynek így

sokat köszönhetett. Ez tehát amolyan nemes gesztus Katona részéről. A mű születési körülményeit így írja le: "Quum igitur vidissem, natales hos multis partibus hiare, simul Excellentissimi D. C. Ladislai Kollonich Archiepiscopi favore Coloczam accitus, simul Eidem pollicitus sum, me daturum operam, ut, quam primum criticam Hungariae Historiam ad calcem perduxero, natalium illorum hiatus, conquisitis documentis explere, nonnullisque metropolitibus ab oblivione vindicatis, uberiores ecclesiae Colocensis historiam concinnare possim".^{80.}

A mű megírása nem idegen feladat számára, hiszen az egyháztörténeti vonatkozások mindig központi szerepet játszottak addigi munkásságában. E műve, helytörténeti jelentősége mellett, sok szempontból figyelmet érdemel. Csak látszólag idegen életműve egészében, mert sok új vonása bontakozik munkásságának. A soha meg nem valósult harmadik magyar történeti szintézisének koncepciójából is izelítőt kapunk. Nem marad a provinciális keretek között, az egyház és a politika, az ország és a pápaság, hazánk és Európa kapcsolatának horizontjára emeli elemzését.

Részletesen áttekinti történeti földrajzi bevezetőjében a kalocsai-bácsi, u. n. kettős érsekség elhelyezkedési, sőt alapítási problémáit. Az utóbbi kérdéssel kapcsolatban felsorakoztatja az addigi feldolgozások megállapításait, s kritikai észrevételeket tesz. Részletesen elemzi a római katolikus és a görög katolikus vallás hatásaiból adódó kettősség problémáját.

A földrajzi szempontok elemzése azért is szükséges, mert felmerült a kérdés, hogy mi indokolta a kalocsai érsekség kiemelkedő szerepét a korai feudális magyar állam szervezetében. E bevezetés végén kitér a terület előtörténetére, s hatalmas irodalmat használ fel.^{81.}

A mű beosztására vonatkozóan így ír: "Post geographicum prodromum, archiepiscoporum Colocensium ante cladem Mohatsianam par-

te prima ; tum altera post cladem Mohatsianam acta".^{82.}

A szakirodalomban egyértelműen száraznak és unalmasnak ítélt történetíró színes és eleven korképet fest. Különösen izgalmas kép tárul elénk a mohácsi csata előzményeiről, Tomori Pál jellemzése kapcsán. Keményen ostromozza az uralkodó osztály politikáját, amely szerinte logikusan tragédiába torkollott. Történetírói fejlődésének tudható be, hogy a mohácsi csatavesztés tragikus fordulatának okait az uralkodó osztály önző politikájának következményeként, mint folyamatot igyekszik megragadni. Ez még akkor is jelentős, ha a felősség megállapítása során Tomori védelmében az egyháziak - világiak ellentétét élezi ki.

Bizonyára megbocsátható e pár sornyi kitérő, amely annak tudható be, hogy közeledik a mohácsi csata 450. évfordulója, s így óhatatlanul is nagyobb figyelmet szenteltünk a felmerült kérdések vizsgálatának.

4. Kisebb tanulmányai és vitairatai

Katona István életművének eddig ismertetett darabjai csak részben jelzik azt a széles alkotó területet, amelyet munkássága fellellett. Megfontolásaink alapján azonban először főbb műveit tekintettük át. E kisebb művek jelentősége abban áll, hogy sokban hozzájárulnak érdeklődésének, történetiszemléletének jellemzéséhez, színesítik annak a széles látókörnek az ismertetését, amely Katonát jellemezte. Néhány darabjuk viszont szorosan kapcsolódik azokhoz a politikai, vallási vitákhoz, amelyek a XVIII. század végének belpolitikai problémáit jelentették a soknemzetiségű Habsburg-birodalomban. Ezeken keresztül bepillantást nyerhetünk II. József reformjai nyomán kibontakozó nemzeti és vallási küzdelmekbe, vitákba. Továbbá izelítőt adnak azokból a tudományos vitákból is, amelyek a szaktudomány művelőit foglalkoztatták ebben az időben.

Időrendi sorrendben egy levélgyűjtemény kívánczik az ismertetés élére, amelyet Georgii Pray, Stephani Katona et Danielis Cornides epistolae exegeticae in disputationem Antonii Gánóczy cum appendicula /Pestini 1784/ címen jelentettek meg. Mint a cím is mutatja, vitairat-gyűjtemény, amelyet Gánóczy Antal művének cáfolására irtak.⁸³ A vita a nagyváradi püspökség alapításának datálásáról folyt, illetve arról, hogy I. István, vagy I. László alapította-e a püspökséget.⁸⁴

A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos vitasorozata az 1780-as évek második felére esik. Nem véletlenül, ugyanis II. József nyelverendelete érthető módon felborzolta a kedélyeket és szenvedélyes vitákat váltott ki. A nemzeti kérdések mindmáig ható aktualitása is indokolja, hogy e vitasorozat kapcsán egy kis kitérőt tegyünk, s megismerkedjünk azokkal a problémákkal, amelyek a század végén e kérdéssel kapcsolatban felmerültek. E viták során ugyanis kirajzolódtak a XVIII. századi magyar nemzeti ideológia jellemző

vonásai. A jezsuiták közötti viták az u.n. szláv kérdésben korábbi eredetűek. Ezt a vitát Timon Sámuel : *Imago antiquae Hungariae* című munkája bontakoztatta ki.⁸⁵ A szlovákok nemzeti ideológiáját számtalan, ebből az időből származó mű tükrözi, de nem tekintjük feladatunknak ezek ismertetését, mert messzire vezetne bennünket.⁸⁶

A XVIII. század 80-as éveire tehető a szakirodalom alapján a szlovák nemzeti megújulás kezdete.⁸⁷ Ezzel kapcsolatban jelent meg 1784-ben Juraj Sklenár, pozsonyi gimnáziumi tanár *Vetustissimi magnae Moraviae situs* című műve.⁸⁸ Fő célja annak bizonyítása, hogy a szlovákok nem a morvák maradványai, így a szlovákokat a magyarok nem igázták le.⁸⁹

A minden tudományos alapot nélkülöző nézetei miatt Sklenár éles vitába keveredett Katona Istvánnal. E vita elhuzódását Katona több dolgozata jelzi, amelyekben cáfolni igyekezett ellenfele állításait. Ezeknek sorában elsőként jelent meg az *Examen vetustissimi magnae Moraviae situs* című munkája 1786-ban. Ebben Sklenár fentebb említett művére válaszol.⁹⁰ A vita tovább éleződött, s nem hiányzott belőle a szenvedélyes nemzeti háttér sem. Egyre inkább az érzelmek, mintsem az értelem domináltak benne. Ezt jelezte Sklenár két évvel később megjelent munkája : *Hypercriticon examinis vetustissimi magnae Moraviae situs*,⁹¹ amelyben mai szemmel is meszivilendő módon figyelmezteti ellenfelét : "Az, aki Magyarországon gyűlöletet szít más népek ellen, az ennek az államnak a pusztulását idézi elő, és mindaz, ami szorosan összefügg ezzel, azoknak az alapoknak a megsemmisítésére irányul, amelyeken Magyarország áll és erősödik - az ilyen polgár tulajdonképpen a hazára nézve veszélyes".⁹²

Katona István békülékenyebb hangja még nem jelentette a vita végét : *Amicum responsum ad Hypercriticon Georgii Sklenár*.⁹³

Sőt a következő évben még egy munkája jelent meg ebben a témakörben : *Vetus Moravia rursus ad suos limites reducta*.⁹⁴

E helyenként rendkívül éles vita is jelzi az alapvető problémákat. Kétségtelen tény, hogy mindkét fél túlzó, nacionalista álláspontot foglalt el. Katona István állásfoglalása is a magyar állam-eszme, a történelmi előjogok nacionalista platformjára épül, amelynek mindenáron érvényt akar szerezni. A tárgyilagosság kedvéért azt is le kell szögeznünk, hogy ellenfele legalább ilyen mértékben eltulozza az igazságot, s elvitatja a magyarság reális történelmi jogait is, még hozzá tudománytalan koncepcióval.

Itt érezzük szükségét annak, hogy reflektáljunk arra a problémára, amely az idevágó legújabb szakirodalom kapcsán merül fel. Jan Tibensky tanulmánya egészében véve jelentős, hiszen számos kérdésben újszerű részleteket tár fel e vitákkal kapcsolatban. Ugyanakkor a nacionalista szemlélet gyanujába keveredik maga is, mert nem találja meg a helyes arányokat a két nemzettudat között, valamint sokszor leegyszerűsíti a problémákat. Sklenár és Katona vitájának ismertetése kapcsán különösen érezhető ez. Katonát egyértelműen elmarasztalja, - igazságtalanul. Ugyanis a Nagymorva Birodalommal kapcsolatos kérdésekben még a korabeli szláv tudományos közvélemény állásfoglalása sem volt egyöntetű, hanem erősen megoszlott. Így például G. Dobner Sklenáréhoz közelálló álláspontot képviselt, ugyanakkor Dobrovsky, a "szlavisztika atyja" teljes egészében Katonának adott igazat.^{95.}

E rövid reflexió is bizonyítja, hogy mennyire veszélyes a problémák leszűkített, rövid elintézése, mert, óhatatlanul is a nacionalizmus továbbélését erősíti, noha éppen annak felszámolásához kívánt hozzájárulni a szerző.^{96.}

A fentebb jellemzett vitával nemcsak időben, hanem koncepciójában is szorosan érintkező problémakör következik fejtegetéseink során. Nevezetesen : az "egy nemzet, egy állam" felfogásához szorosan kapcsolódik az "egy vallás" alapelve is. Ez a felfogás raj-

zolódik ki azokból a vitairatokból, amelyeket a következőkben ismertetünk. Ez a vita is szorosan összefügg II. József politikájával, mégpedig közelebbről a türelmi rendelettel.

E témakörrel kapcsolatos Katona következő vitairata : *Disputatio de mansuetudine evangelica, Sacramenti poenitentiae ministris non utilis, quam necessaria, concinnata*, amely 1785-ben keletkezett. Ebben a jezsuiták harmadik erkölcsi tételét, a probabilizmust védelmezi. Ez a valószínűségről szóló tanítás, amely szerint minden erkölcsi törvény többféle értelmezést kaphat, s mindig az illetőre nézve legkedvezőbb magyarázat fogadható el.⁹⁷ A források bizonyos Vitorla prépost támadására hivatkoznak. Majd az újabb támadást, amelyet Bienko prépost *Ad Stephanum Katona, Presbiterium Strigoniensem ex Jesuitam Epistola commonitoria* címmel fogalmazott meg⁹⁸, Katona a *Responsio ad epistolam commonitorium Biniecensis* című válaszában próbált kivédeni, ugyancsak ebben az évben.

Ez csupán a kezdetét jelenti annak a vitának, amelynek a protestánsok vallásszabadsága lesz a központi kérdése. Ez a vita igazán az 1790-es évek elején bontakozott ki.⁹⁹ Ballagi Géza az 1790-ben megjelent *Trenckii bilanx pondere vacua* című névtelen pöpiratot is Katona Istvánnak tulajdonítja. Katona azonban a *Historia critica regum Hungariae* című műve 41. kötetében ezt megcáfolja, amikor a korabeli írók jellemzése kapcsán így ír :

"Kenyeres Josephus ... tacito nomine vulgavit Trenckii bilanx pondere vacuum, Budae 1790. ...". Így szerzői hitelét nincs okunk kétségbe vonni. Nemcsak az időrendi sorrendiség miatt kíváncszott előre ennek citálása, hanem azért is, mert az újabb szakirodalom szintén, - bizonyára Ballagi és Szinnyi nyomán - , egyértelműen Katonának tulajdonítja e röpiratot.¹⁰⁰

A protestáns vallásszabadság védelmének jegyében sorra jelen-

tek meg a további röpiratok : Csebi Pogány Ádám Tentamen című munkája, név nélkül a Status catholicae et evangelicae religionum in regno Hungariae című dolgozat, továbbá Nagy Sámuel Brevis et sincera deductio status religionis evangelicorum című felirata, amelyben egyenesen az uralkodóhoz fordul. A protestáns röpiratok itteni felsorolása nem teljes, hiszen jóval több jelent meg, a teljes felsorolást nem érezzük feladatunknak.^{101.}

Természetesen a katolikus tábor tagjai sem hagyták szó nélkül a protestánsok megnyilatkozásait. A katolikus tábor védelmében hallatta hangját a következő röpirat szerzője. Az idevágó szakirodalom alapos egybevetése alapján megállapítható, hogy a szerzőség kérdésében a vélemények erősen megoszlanak. A mű címe : Ad amicū augustanae confessionis Viennensis et Linciensi Epistolae tres. Ballagi egyértelműen Katonának tulajdonítja.^{102.} Wurzbach Katona és Pray munkásságával kapcsolatban egyaránt megemlíti.^{103.} Alapvető azonban, hogy maga Katona Pray művei között sorolja fel e röpiratot. Ezért nincs okunk kétségbe vonni Katona szerzői hitelét ebben a kérdésben.^{104.}

A vita további folytatásában a már említett Nagy Sámuel foglalt állást.^{105.} Ez váltotta ki Katona következő vitairatát, amelynek címe : Vindiciae cleri Hungariae supra suplicem libellum Samuelis Nagy.^{106.} Ebben még szenvedélyesebben alátámasztja a "statusquo ante" alapján álló felfogását.

A Katonának tulajdonított irat kapcsán, - valójában Kenyeres József írta - , szerepelt már egyszer Trenk Frigyes neve; ő a következő vitairatx szerzője : Bilanx inter potestatem imperantis et ecclesiae prout illam Trenck ponderat /1790./. Ez egyszerre magyar német és latin nyelven is megjelent.^{107.}

A fentieken kívül még Marczali Henrik említett tesz Katonának egy, 1790. május 10-i keltezésű, kiadatlan röpiratáról is, amelyet

Marczali az egri érseki levéltárban talált meg. Címe : Megilleti-e egyáltalán a protestánsokat a teljes polgárjog Magyarországon?^{108.} Katona ebben összefoglalja azokat a főbb történelmi érveit, amelyek eddig és később is hangoztatott a katolikus vallás védelmében.

Ezt a kéziratban maradt vitairatot témája alapján tárgyaltuk itt, abból a megfontolásból, hogy a kéziratoknál csak azokat vesszük figyelembe, amelyek Kalocsán találhatók.

Az időközben összehívott országgyűlés is bekapcsolódott e vallásügyi vitába, a királyi állásfoglalást november 11-én olvasták fel, amelynek eredeti címe a következő : Benigna resolutio regia in negotio religionis de dato 7. mensis novembris 1790. Posonii.^{109.} Ez a leirat, amely a bécsi és a linzi békék alapján igyekezett rendezni a kérdést, nagy vitákat váltott ki újra.

Kollonitz László kalocsai érsek tanácskozást hívott össze a püspökök, a káptalani kiküldöttek és az Országgyűlési követek számára. Az itt megszövegezett deklaráció gondolati rokonsága azt mutatja, hogy ebben nagy szerep jutott az ekkor már Kalocsán élő Katona Istvánnak is. A deklaráció teljes szövegét tartalmazza művének egy részlete is.^{110.}

Abaffy Ferenc, Árva megye követe, aki ugyan a katolikus táborhoz tartozott, támadta a kalocsai feliratot, főleg a vegyesházasságokra vonatkozó részletei miatt.^{111.}

A katolikus tábor tagjai kénytelenek voltak elismerni, hogy Abaffy röpirata nagy hatást gyakorolt a közvéleményre. Erre ismét Katona válaszolt : Larva pseudo-catholica detracta, - Abaffy -, qui declarationem statuum catholicorum Posonii commentus est címmel 1791-ben. E válasza inkább hangulatkeltő célzatu volt, hogy elterelje a figyelmet a katolikus tábor meghasonlásáról. A végleges királyi döntés után sem nyuhodott bele a kérdés lezárásába.

Még abban az évben újra foglalkozott e kérdésekkel : *Vindiciae sacerdotum ex oratione Christophori Scheurl excerptae* című dolgozatában. Sőt halála előtt nem sokkal, 1811-ben még egyszer hangot adott elégedetlenségének : *Defensio bonorum ecclesiasticorum, quam adversus anónymi philosophice-systematicum opus ex regum diplomatibus et patriae legibus adornavit. Opus posthumum cum additionibus editoris/Hely nélkül/*. Mint a cím utáni megjegyzés is mutatja, ez már halála után jelent meg.

A vitában való erőteljes részvétele is jelzi, - ha annak minden részletét nem is mutattuk be - , hogy a végsőkéig védelmezte a katolikus egyház álláspontját. Arra így is alkalmas, hogy érzékeltesse felfogásának néhány lényeges jellemzőjét.

A következő kérdéskör, amely munkásságának jellemzésekor felmerül, a "szent korona" történetével kapcsolatos vitája. Erre közvetlenül az szolgáltatott okot, hogy II. József, uralkodása végén visszahozatta Magyarországra a koronát. Ez az esemény sokak számára alkalmat adott arra, hogy kifejtsek a korona történetével kapcsolatos álláspontjukat. Magát az "örvendetes eseményt" művében is megörökíti.¹¹² Ezenkívül külön tanulmányban foglalkozik a nagy eseménnyel : *Descriptio Solemnitatis, qua sacra Regni Corona mense februario 1790. Vindobona per Strigonium Budam delata, excepta fuit*. Ez eddig még a lelkesedés kifejeződése.

További tanulmányaiban két, vitára okot adó művel polemizál. Az egyik Horányi Elek nevéhez fűződik, *De sacra corona Hungariae ac de regibus eadem redimitis commentariis* /Pestini 1790./ címmel jelent meg ; a másik Decsi Sámuel magyar nyelvű, *A magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak historiája* című munkája. Az előbbire a *Dissertatio critica in Commentarium Alexii Horányi de sacra Hungariae Corona, simulque de mendis Veszprimiensis et Petzelianis de eadem Corona/Budae 1790./* című dol-

gozatával, az utóbbira magyar nyelven, A magyar szent koronának doktor Decsi Sámuelről írt historiájának megrostálása/1793/ címen reflektált. A vita lényege az volt, hogy a magyar korona végleges formájában mikor alakult ki és az egyes darabjai milyen eredetűek. Katona igyekszik mondanivalóját sokoldalúan alátámasztani, de érezhetően a pápai koronaküldés jelentőségét hangsúlyozza, bizonyára vallási megfontolások alapján.

Életének utolsó éveit, - mint már fentebb is jellemeztük - , szorgalmas munkával töltötte, teljes szellemi frissességben. 1794-ben a kalocsai érsek a káptalan egyik megüresedett stallumát juttatta neki, 1799-ben pedig, ugyancsak az érsek javaslatára, a bodrog-monostori apát címet nyerte el. A baráti köszöntésekre adott válaszából most is kiderül, hogy az egyházi címekért nem lelkesedett. Egyik válaszlevélből ez világosan kiolvasható: "Ego nec titulo, nec vitulo canonicali gaudeo, neutrumque desidero". Tehát az egyházi kiemelkedés helyett inkább a tudományos munkáért lelkesedett, ezt tekintette élete fő céljának.

A rendelkezésre álló iratok szerint, Kalocsán nagy tisztelet övezte. 1806-ban, 74 éves korában a kalocsai egyházmegyei szeminárium rektorává nevezték ki. Ennek vezetését lelkiismeretesen végezte, igyekezett anyagi ellátását javítani. Ennek érdekében több levelet is írt, s egy alkalommal az érsekhez fordult, hogy jobb feltételeket teremtsen a munkához.¹¹³ Mint a levélmásolat hátoldalán tett feljegyzése bizonyítja, erőfeszítései eredménnyel jártak.

A megfeszített munka és műveinek már jelzett kiadási nehézségei életének utolsó évtizedében hozzájárultak egészségi állapotának romlásához. Ennek ellenére nem hagyott fel a munkával, noha félt a haláltól. Ilyen hangulatában is folytatta tovább tudományos munkáját, s 1810-ben befejezte művének pótkötetét is. Ez a

kötet az utolsó nyolc év /1802-1809/ történetét öleli fel. Ehhez a kötethez a kísérő sorokat 1811. január 31-én írta. Lehetséges, hogy e kötet kéziratát vitte személyesen a fővárosba "censurandi causa", amikor megbetegedett: "ex itinere intra triduum confecto".¹¹⁴ 1811. augusztus 19-én halt meg, Kalocsán temették el a székesegyház sirboltjában. Egyes szakkönyvek, valószínűleg Szinyeyei közlése alapján, augusztus 17-re datálják halála napját. Ennek ellenére augusztus 19-e látszik hitelesebbnek a források alapján. /Lásd: Függzelék/. A pontosság érdekében ennek hangsúlyozását szükségesnek tartottuk.

Halála a források szerint nagy visszhangot váltott ki itthon és külföldön egyaránt. A Kultsár István szerkesztésében megjelent Hazai és Külföldi Tudósítások című lap így fejezi be a róla szóló megemlékezését: "Ilyen volt az a Katona István, akinek..... nagy tettei az örökségnek ki nem törölhető könyvébe örökétig megírva lesznek. Élni fog ő mindétig a tudós világban, mivel munkái által halhatatlanná lett. Élt ő mint tudós példát adva minden okosoknak".¹¹⁵

A lipcsei Allgemeine Litteratur-Zeitung a következőkben állítja munkásságát: "Augusztusban a híres történetkutató, Katona István halálával nagy veszteség érte a tudós Magyarországot".¹¹⁶ Katona művei a források összeállítását foglalják magukba, eredeti szövegük szerint, amennyire előtte ismeretesek voltak, tehát inkább előmunkálat a magyarok összefoglaló története számára. Azért Katona műve kincses bánya, amelyet a jövőben minden magyar történetíró kénytelen lesz igénybe venni, mert nemcsak a már nyomtatásban megjelent műveket és forrásokat használja fel, hanem kéziratokat és okleveleket is felkutat és közöl, melyek mindaddig még a legszorgalmasabb kutatók előtt is ismeretlenek voltak. Ez a magyar történetírás jelen helyzete, mely jobb nem is lehet, mert

mindennek megvan a fokozatos egymásutánja. Rövid idő alatt majd megjelennek a tökéletesebb formák is, csak a még lappangó források felkutatása félbe ne szakadjon. Ha azután Magyarország némi jelentőségre emelkedik és lerázza a bilincseket, amilyen az írás és a nyomtatás kényszerhelyzete és az ellenőrzés ; ha majd megállja a helyét az idők viharaiiban és ismét tekintélyt szerez névének a külföld előtt is, akkor majd akad Hume-ja és Gibbonja. A magyar történelem ezen jövő, ragyogóbb stilusu írói majd háttérbe szorítják ugyan a forrásmunkákat, de sohasem a hálátlanság érzetével. Így Katona István érdeme sem merülhet soha a feledés homályába".^{117.}

Wurzbach Biographisches Lexikonja a következőkben mond ítéletet : "Katona Magyarország történetének kutatásában nagy érdemeket szerzett. Sem előtte, sem utána senki nem végzett ezen a területen ilyen tevékenységet, ilyen nagy lelkiismeretességgel senki nem dolgozott, mint ő. Azon fáradozott, hogy népe történetében a sötét foltokat megvilágítsa, de nem úgy, hogy közben új hipotézisekkel még sötétebbé tegye azokat. Éleselméjűsége kellő mértékletességgel párosult, főleg ott, ahol polemikusan kellett fellépnie".^{118.}

A fenti recenziók, a protokolláris méltatáson túl, néhány alapvető és találó megállapítást tartalmaznak munkásságának szerepével kapcsolatban. A recenziók elemzésére a későbbiekben még visszatérünk munkásságának értékelése során.

1803. augusztus 9-én kelt végrendeletében intézkedett pénzvagyonának sorsáról, amelynek jelentős részét a tanulóifjúság megsegélyezésére kívánta fordítani.^{119.} A kalocsai Katona-alapítvány sorsáról hivatalos feljegyzések készültek, amelyek a kéziratárban megtalálhatók. Ezekből kiderül, hogy a rászoruló tanulók között évente személyenként 40 koronát osztottak ki.^{120.}

Szülőfaluja, Bolyk számára is létesített alapítványt, amelynek egy részét a mindenkori iskolamester élvezte a rendelkezés szerint, aki egyben köteles volt ennek fejében Katona rokonainak gyermekeit beiratási díj nélkül tanítani. Az alapítvány a falu szegényei számára is biztosított támogatást gyermekeik taníttatásához.¹²¹ A végrendelet 1808-ban történt kiegészítése értelmében gazdag könyvtárát a rozsnói káptalannak adományozta.¹²²

Ezek tehát azok a nemes gesztusok, amelyek mai szemmel is pozitív emberi tettei közé tartoznak, s bizonyítják, - több más megnyilatkozásával együtt - , hogy az ország kulturális felemelkedését fontosnak tartotta.

5. Kéziratos hagyatéka

Ha feltételezhető volt, hogy eddigi fejtegetéseink érdeklődésre tarthatnak számot, akkor még inkább remélhetjük ezt Katona kéziratos műveinek és töredékeinek ismertetésével kapcsolatban. Éppen ilyen megfontolásokból választottuk külön elemzésünk során ezeket, nem mintha elvitátnánk a kéziratban maradt művek életműhöz való tartozását. Sőt hangsúlyozottan kívánjuk kiemelni ezek jelentőségét, mert a szakirodalomban egyáltalán, vagy csak alig van nyomuk. Azok a művek is, amelyek megemlítik éppen csak jelzéseket és rövid utalásokat tesznek, de cím, vagy téma szerint nem citálják ezeket. Az alaposabb szakkönyvek általában Szinnyi József művét használják forrásként.¹²³

Ennek alapján valóban indokoltnak látszik, hogy nagy figyelmet szenteljünk életműve e fontos, s többnyire ismeretlen darabjainak.

Az elfogultsággal vádolható történelmi érdeklődésünk miatt, vizsgálódásunk élére egy 444 oldal terjedelmű, csonka kézírata került. Érdekességét fokozza, hogy nem önálló munkája, hanem egy, Katona előtt ismeretlen szerző francia nyelven írt műve, amelyet ő latin nyelvre fordított. Az eredeti mű Hágában jelent meg 1739-ben a Neaulme kiadó gondozásában, két változatban, egy kétkötetes nagyobb és egy hatkötetes kisebb alakban. Az idevágó szakirodalom összevetése alapján megállapítható, hogy a Rákóczi-kor legjelentősebb forrásáról, a *Histoire des Révolutions de Hongrie* című munkáról van szó. Katona a hatkötetes kisebb változat fordítását kezdte el 1784 áprilisában, s négy hónapos fordítói munkájának a gyümölcse ez a befejezetlen kézirat. A fordítás címe felütő, mert a francia nyelvű cím alapján kézenfekvő fordítás helyett *Historia conversionum Hungariae* megoldást választotta, noha az első oldal alján lapszáli jegyzetben az eredetiből logikusan következő cím is szerepel: *Historia revolutionum Hungariae*.

Az előtte ismeretlen szerző sok állításával nem ért egyet, s megjegyzéseit lapszéli jegyzetei tartalmazzák.¹²⁴ A kézirat első oldalán részletesen jellemzi a művet, illetve egyes részleteit, valamint fordítói munkája célját és természetét.¹²⁵ A szerzőről megállapítja, hogy minden kétséget kizáróan magyar, mert részletes történelmi ismeretei is ezt bizonyítják.¹²⁶ Az egyes részek jellemzése során röviden ismerteti tartalmukat is: "Opus hoc, quod luce publico dono, constat tribus diversis partibus. Prima continet historiam revolutionum Hungariae a temporibus retroactis ad annum usque 1711. Memoria principis Francisci Rákóczi de bello M Hungarico, a 1703. usque ad eius finem facit alteram partem huius epitomes".

E második rész 1861-ben Győrött, 1866-ban Pesten is megjelent magyar nyelven, majd 1872-ben új fordításban, Thaly Kálmán kiadásában. E második rész magyar nyelvű címe: II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyar háborúról 1703-tól végéig /1711/. Tehát ez a rész a fejedelem emlékiratait tartalmazza, s azóta bebizonyosodott, hogy teljes egészében Rákóczi műve.

A harmadik rész rövid jellemzése: "Haec est Memoria Nicolai Bethlen de turbis Transsylvaniae". Erről a részből eléggé kedvezőtlen Katona véleménye.¹²⁷ Azóta kiderült, hogy Révérend abbé fiktív Bethlen-önéletrajzát tartalmazza, de már Katona is kétségbe vonta eredetiségét.

Sokat vitatott kérdés tehát, hogy ki az első rész szerzője. A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó történeti irodalom és a feldolgozások, valószínűleg francia források és Szekfü Gyula A száműzött Rákóczi című műve alapján, a végletes életpályát megjáró Brenner Domokosnak tulajdonítják a mű első részét, egy mű kivételével. Ez az egy munka a fejedelem születésének 300. évfordulójának tiszteletére megjelent reprezentatív kötet, amelyben Köpeczi

César de Saussure egy fiktív levelére alapozva II. Rákóczi Ferencet jelöli meg az első rész szerzőjeként is.¹²⁸ A levélrészlet így hangzik : "Azt kérdi /ti. a fiktív levelek olvasója/, hogy vajon tudom-e, ki a szerzője ennek a munkának, feltételezve, hogy erről tudnom kell valamit, hiszen néhány éven át udvari nemese voltam néhai Rákóczi Ferenc fejedelemnek. Hogy érdeklődését kielégítssem, van szerencsém közölni önnel, hogy egészen bizonyosan /trés certainement/ a fejedelem a szerzője azon könyv első két darabjának, amelyről ön beszél. Latinul írta meg azt a részt, amelynek címe Magyarország története 1000-tól 1699-ig, s amely az első kötet anyaga /Saussure a hatkötetes kiadásról beszél/. Egyik titkára/Bechon - kiegészítés tőlem: T.J./ fordította le ezt a művet franciára, de mivel a fejedelem úgy akarta, hogy az eredetihez minden eltérés nélkül ragaszkodják, és csaknem szó szerint adja azt vissza, nem tudta alkalmazni a stílus szépségeit, s azt a bizonyos könnyed és természetes hangot, mely annyira szükséges az olvasók érdeklődésének felkeltésére".

Saussure azonban csak 1733-tól él a fejedelem környezetében, s a mű írása akkor már nem volt napirenden, Brenner már régen halott, a fejedelem előtt eljátszotta a becsületét. Neve nem ismeretlen a szabadságharcra vonatkozó irodalomban. Hiszen jelentős pozíciókat töltött be a szabadságharc folyamán, s az emigrációban a fejedelem mellett. Vasprémi kanonokként csatlakozott, 1705-ben a szabadságharchoz, mint Bercsényi írtta, hogy "hívtségét historizáló pennájával" bizonyítsa. A szabadságharc alatt diplomáciai küldetéseknek is eleget tett.¹²⁹

A szabadságharc bukása után a fejedelem pénzügyeit intézte Párizsban, s ott is maradt. Később azonban Rákóczi bizalmas politikai levelezését kiszolgáltatta a francia külügyminisztériumnak. Tőzsdei ügyletekbe bonyolódva eljátszotta a fejedelem egész va-

gyonát. Ekkor Rákóczi kérésére a francia hatóságok letartóztatták. 1721-ben a Bastille-ben halt meg, öngyilkos lett.

Mindezt azért részleteztük, mert szerintünk Brenner kegyvesztettsége is szerepet játszhatott ~~szerintünk~~ abban, hogy Saussure elvitatja tőle a szerzőséget. Mint Szekfü Gyula részletesen alátámasztja, más kérdésekben is sok szubjektív elem és tévedés ~~is~~ található Saussure feljegyzéseiben.¹³⁰ Tudniillik feltűnő, hogy azok az események ~~Részletesebben~~ szerepelnek a műben, amelyeknek Brenner közvetlen részese volt. Ennek alapján Köpeczi Béla is megállapítja, hogy az anyagot valószínűleg Brenner gyűjtötte és a kidolgozásban is része lehetett.

Véleményünk szerint a Szekfü Gyula által felsorakoztatott érvek nagyobb figyelmet érdemelték volna, még akkor is, ha észrevehetően előítéletei is közrejátszanak a véleményében, mert így ír: "olyan tulzásokra a fejedelem még elkeseredése, embergyűlölő pillanataiban sem volt képes, amilyenek sorozatából e munka áll".¹³¹ Tehát szerinte Brenner Domokos az első rész szerzője.

Ilyen körülmények között nehéz lenne egyértelműen állástfoglalni ebben a kérdésben, de minden bizonnyal Brennernek sok szerepe lehetett a mű megvalósulásában.

Katona valószínűleg ismerte Brenner nevét, legalábbis egy irodalomtörténeti utalás erre enged következtetni.¹³² Publicisztikai tevékenységéről egyszerűen nem vett tudomást a szabadságharc történetének feldolgozásakor. A nagy alapossággal dolgozó Katona esetében ez feltűnő, de nem véletlen. Brenner az egyik vitaíratában már Róma-ellenes hangot üt meg a főkegyuri jog gyakorlásának kérdésével kapcsolatban.¹³³ Ez lehetett az oka Katona hallgatásának. Brenner ilyen megnyilatkozásának oka az volt, hogy a pápa egyik brevéjében kiközösítéssel fenyegette meg a Rákóczi mellé állt katolikus papokat.¹³⁴

Tehát ennek a műnek a fordítását végezte el Katona négy hónap alatt, s ehhez még egy francia nyelvű mű latin fordítását akarta csatolni, de valószínűleg ez sem készült el, mint ahogy a fentebb ismertetett mű fordítását sem fejezte be teljes egészében. Az eredeti mű VI. kötetének 78. lapján megszakad a fordítás, így az 1000-tól 1717-ig terjedő időszakra vonatkozó részek fordításáig jutott el. Széljegyzetként írt kritikai megjegyzéseivel érezhetően tompítani igyekszik a mű Habsburg-ellenes életét.

E fordítási munka jelentőségét az életmű egészében az is fokozza, hogy a korabeli Magyarországon a *Histoire des Révolutions de Hongrie* című mű a tiltott könyvek közé tartozott. Olvasása, sőt fordítása nyílt kiállást jelentett a Habsburgok politikájával szemben.¹³⁵ A Martinovics-féle összeesküvés kibontakozására is hatással volt.¹³⁶

Vizsgálódásunk során a második helyre került kézírata sem kevésbé érdekes. Kettős címlapja van; az első oldalon: *Domicilia Musarum in Hungaria seu descriptio locorum in quibus iuventus Hungarica bonis artibus et moribus instituitur* cím olvasható. A "Domicilia" szó után áthuzva a következő áll: *Pietatis et Doctrinae Hungarorum*. A második oldalon az ehhez a részhez szánt bevezető található, amelynek egy másik változata a negyedik oldalon szintén megtalálható./Lásd: Függelék/

A harmadik oldal okozza az érdekeségeket, s egyszersmind a problémákat is a kutató számára. Ugyanis ezen az oldalon található a második címlap: *Status Litterarum in Hungaria Apologetice et Topographice repraesentatus. Pars posterior. Complectens domicilia Musarum in Hungaria, Topographice delineata*, majd áthuzva: *indice partis utriusque*.

A problémákat az okozza, hogy ez a kézirat minden kétséget kizáróan második része a teljes műnek, az első részt viszont nem

találtuk meg. Erre utal Katona bevezetője is : "Parte prima Hungaris scientiarum laudem asserere conatus fui : convenire videbatur, ut altera hac parte Musarum in Hungaria sedes, breviter illic laudatas, uberius attingam".

Fejér György így ír erről : "Status litterarum in Hungaria partem primam haud reperi". Tehát már ő sem találta meg ezt az első részt.¹³⁷

A kézirat utolsó, 120. oldalán az utólag áthuzott, de jól olvasható Admonitio is ezt bizonyítja : "Designatis Musarum Hungaricarum domiciliis animus erat, scriptorum etiam Hungarorum, quorum in Vindiciis memineram vitam et opera subiicere. Sed cum opus videram, magis quam initionputarim, crevisse, in singulare volumen ea reicio . Interim eorundem scriptorum nomina, ordine litterarum istic eo consilio adnecto, ut si qui adverterint aliquos a me praetermissos, de iis me pro singulari suo in Rempublicam litterariam studio admonere velint ; adnotato operis titulo , editionis anno, loco, forma ; Auctoris patria, aetate, miniis, quantum, ut iidem orbi litterario innotescant, volunt".

Hauer Ferenc szerint az első rész a rozsnýói káptalan könyvtárába került át a hagyatékkal együtt.¹³⁸ Szerinte ez a kézirat irodalomtörténeti jellegű csupán. A bevezetésből arra lehet következtetni, hogy több annál, inkább tudománytörténet, a tudományos irodalom története. Egyébként a "littera" szónak tudomány jelentése is van. Mindenesetre teljességében nagyon értékes művelődéstörténeti dokumentum lehetett.

A megtalált második rész tehát 120 oldalas, 72 helység leírását tartalmazza, iskolatörténeti szempontból is értékes anyag. Egerrel/Agrium/ kezdődik az ismertetés és Veszprémmel ér véget, betűrendbe szedve. Egyes városokról, - mint például Budáról -, részletes ismertetést tartalmaz.¹³⁹ Öhatatlanul is leegyszerűsítjük

a kézirat jellemzését, amikor egyszerűen csak iskolatörténetnek nevezzük, mert jóval több annál. Ugyanis a felsorolt helységek helyenként egészen részletes leírását tartalmazza. Áttekintés ad történelmi múltjukról, annak fontosabb állomásáról. Az általa jelentősnek vélt kulturális központok jellemzése e mű, történeti földrajzi ismertetéssel összekapcsolva. Bőven kitér hagyományaira is. A források közül különösen Bél Mátyás művéről szól elismerően: "Hanc in rem magno mihi subsidio fuerunt Beliani quatuor Tomi, quibus topographicam novem Hungariae provinciarum descriptionem complectitur."

Jellemzésül álljon itt Katona bevezetésének utolsó része: "Enarratis locorum fatis, ea sequuntur, quae ad pietatem spectant: sacrae nimirum aedes, et familiae Religiosae, si quae illic deo famulantur. Demum ea promuntur, quae ad rem litterariam pertinent: typographia, gymnasia, contubernia, iudicatio, si certi quidpiam rescicere potui, auctore et anno scholarum apertarum."

Az iskolatörténeti vonatkozások mellett tehát ismerteti az egyes helységek egyéb más intézményeit, főleg az egyházi hagyományok és épületek ismertetésére helyez nagy súlyt. Természetesen a tőle megszokott módon lapszéli jegyzetekben feltünteti a használt forrásokat, így ilyen szempontból is értékes utbaigazítást ad a további kutatásokhoz.

A következő kézirat címe, amellyel ismertetésünket folytatjuk: *Diplomata Sancti Regis Stephani*, 366 lap terjedelmű. Sokkal többet nyújt, mint a címe alapján sejteni lehet. I. István uralkodásával kezd a magyar királyok törvényeinek és okleveleinek ismertetését. III. András uralkodásával bezárólag részletes jellemzést találunk benne. Az egyházi vonatkozások itt is hangsúlyozott szerepet kapnak, sőt helyenként a magyar királyok és a pápák kapcsolataira is. A kézirat folytatásában rövidebb ismertetéseket talál-

lunk még a XIV.század végéig és a XV.század első harmadáig terjedően.A kézirat mellékletei a fontosabb dekrétumok,oklevelek másolatát tartalmazzák.^{140.}

Szorosan kapcsolódik az előző kézirathoz a következő, amelynek címe : Repertorium diplomaticum a variis scriptoribus.E gyűjtemény a fenti kézirathoz gyűjtött gazdag anyagát tartalmazza,1000-tól 1432-ig terjedő időszakra vonatkozóan.E munka természetéből következik,hogy nem összefüggő,hanem évek szerinti jegyzetanyag,gondos anyaggyűjtő munkáját dicséri,amely mindvégig munkamódszere volt.Jellege ellenére jól áttekinthető gyűjtemény,180 lapból áll,de ezek csak nyolcadivnyi nagyságuk.

Disserta acripta et quaestiones a címe a következő kéziratnak.A címének megfelelően feljegyzéseket és vitás kérdéseket tartalmaz,50 lap terjedelemben,főleg a korai középkor magyar történelmére vonatkozóan.A vitás kérdéseket külön-külön exponálja,majd a rendelkezésére álló források alapján összefoglalja a problémák megoldásának tudományos állását.A gyűjtemény 20 ilyen vitás kérdést tartalmaz.^{141.}

Biográfiai jellegű terveinek egy töredéke a Vita Ladislai Kolonitz ab anno 1784~~k~~ usque ad 1798 című kézirat-töredék.Az általunk megtalált lapok számozása arról árulkodik,hogy elég terjedelmes vállalkozásba fogott.Az itt található töredék 26 lapból áll,a 224.laptól a 250.lappal bezárólag tartalmazza az életrajz egy részletét.A többi részét sajnos nem sikerült megtalálnunk.Ebben a művében az 6t pártfogoló kalocsai érseknek kívánt emléket állítani.

Ugyancsak életrajz-jellegű,de fordítói munkájának az eredménye a Historia vitae ditionumque Serenissimae,potentissimae dominae D.Mariae Theresiae című kézirat,amelyet Richter Keresztély Teofil 1747-ben Nürnbergben megjelent német nyelvű munkája

alapján készített. A kézirat 100 lap terjedelmű, 1742-ig tárgyalja Mária Terézia életét. Véglegesnek tűnik, annál is inkább, mert az eredeti 1747-ben jelent meg. Feltűnő, hogy szokásától eltérően Katona igen kevés megjegyzést fűzött hozzá az egyes lapok szélén. Első oldalán dátum is szerepel : 1785. Többek között ez a munkája is bizonyítja német nyelvi tudását, amelyre már előzőleg hivatkoztunk nyugdíjazásának okaival kapcsolatban.

A következőkben azokat a kéziratokat ismertetjük, amelyek nyomtatásban is megjelentek. A *Historia critica primorum Hungariae ducum* című kötetének teljes kézírata az első ezek sorában. Ez egyben a végleges fogalmazás, mert teljes egészében megegyezik a nyomtatásban megjelent kötet szövegével. Mindkettő 1000-ig tartalmazza a magyar történelem leírását. Ez a kézirat is bizonyossá teszi azt, hogy tematikus egységet alkot a főművével. Ugyanis a címekben szereplő dux -rex különbség Katonánál elhatároló jelentőségű : művében a dux szó következetesen fejedelmet, a rex pedig királyt jelöl. Így például I. István uralkodásának első három esztendeje ebben a kötetben, a további évek története pedig a következőben szerepel már.

Ehhez kapcsolódik szorosan a következő kézirat : *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata* a Stephano Katona a teljes címe. E kézirat-gyűjtemény nem teljes, mert csak 1095-ig, tehát I. László uralkodásával bezárólag tartalmazza műve részletének végleges szövegét. Itt utalunk arra, hogy egyes szakkönyvekben tévesen a "regum" szó helyett "regni" szerepel.

Itt található a *Synopsis historiae Romanorum imperatorum* című művének 70 lapból álló kézírata is. Véglegesnek, illetve teljesnek tűnik, bár a kiadott mű nem állt rendelkezésünkre, így az összehasonlítást nem végezhattük el. A kézirat a római és a német-

római császárok uralkodásának történetét öleli fel, Iulius Caesar-tól 1558-ig, V. Károly uralkodásával bezárólag. A kézirat megfogalmazásának, a többi művéhez képest egyszerűbb jellege, didaktikus összefoglalásai is bizonyítják, hogy iskolai tankönyvnek készült. Meglepő tájékozottságot mutat a római császárok történetére vonatkozóan is, egyszersmind igazolja Katona István széleskörű egyetemes történeti ismereteit.

Műveinek sokoldalú szakmai megalapozottságát reprezentálja az *Analecta mixta* című gyűjteménye. A teljesség igénye nélkül kell jellemeznünk, mert a legkülönbözőbb korszakokra vonatkozó és forrásból származó feljegyzéseket találunk e 100 nyalaku /40 x 25 cm méretű/ lapon. A feljegyzéseket oklevélmásolatok, fogalmazványok és egyéb források kivonatolt vázlatai egészítik ki. Tömörségét mutatja, hogy a lapok mindkét oldalán sűrűn teleírt jegyzetek találhatók. Egyik összefüggő részletének címe : *Analecta varia historica, diplomatica, sacra, profana*. Ez utóbbi cím is mutatja a gyűjtemény sokrétűségét, s egyben azt is, hogy a kutatónak nehéz a kitűzött vonalvezetést megtartania, a részletekben való elveszés veszélye nélkül.

A fentebb jellemzett feljegyzés-gyűjteményhez csatlakozik a következő : *Analecta historica* címmel, szintén 100 lapnyi terjedelemben. Ez már könnyebben jellemezhető. Genealógiai feljegyzéseket tartalmaz híres családokról, történelmi személyek jellemző adatait, a nevek betű szerinti sorrendjében, jellemrajzok vázlatait. A második része egyes megyék /comitatus/ jellemző adatait tartalmazza, változó mélységben és terjedelemben. Egyik önálló részletének címe : *Animadversiones De regibus Hungariae Stephano, Petro, Andrea, Salamone*. A felsorolt királyokra vonatkozó anyaggyűjtésének rendezett jegyzetei találhatók itt. Különösen részletes az anyaggyűjtése I. István uralkodására vonatkozóan.

Széles horizontu érdeklődésének és olvasottságának újabb bizonyítéka a következő 24 lap terjedelmű kézirat, amelynek címe : *Assertiones historico-criticae*. Három alapvető részre tagozódik: I. *Ex obscuro tempore*, II. *E fabuloso tempore*, III. *Ex historico tempore*. Mindegyik rész 10-10 *assertio* -t tartalmaz, amelyeknek során bizonyítékokat, ellenvetéseket és ezek cáfolatait sorakoztatja fel, a bibliai Mózesről kezdődően egészen a római köztársaság koráig.

Tőle kissé szokatlan, de nem idegen irodalomtörténeti témakörbe kalauzol el bennünket a következő kézírataival. A kezdetektől a VIII. századig terjedő irodalomtörténeti fejlődési szakasz feldolgozását tartalmazza a *Historia Litteraria* című kézírata, 102 lap terjedelemben. E műve befejezetlen. Két epocha-ra oszlik. A második epocha *Scriptores* című fejezete a VIII. század *Scriptores sacri* című részletének 23. sorszámánál megszakad az ismertetés.^{142.}

Irodalmi érdeklődését tükrözi még az oszlopokba rendezett gyűjteménye : *Anonymi scriptores ordine chronologico* címmel, 12 lapon. Tehát ismeretlen írók szépirodalmi műveinek cím szerinti felsorolása, részint magyar, részint latin nyelven. Bizonyára olyan nyelven jegyezte fel ezeket, amelyen nyelven születtek a művek, mégpedig időrendi sorrendben évek szerint, 1563-tól 1656-ig terjed a gyűjtemény. A magyar nyelvű művekhez latin fordítást is mellékel, néhány megjegyzést is fűz hozzájuk szintén latin nyelven.

A továbbiakban két egészen rövid, de érdekes kézirat színesíti a jellemzéseket. Mindkettő egy-egy oldal terjedelmű. Az egyik cím nélküli, tartalmából azonban kiderül, hogy a kalocsai egyházmegye történetéhez gyűjtött néhány forrásról készült feljegyzése ez. A másik az *Anecdota de Archi-Episcopatu Batsiensi et Episcopatu Zagrabiensi* címet viseli. E vázlat, - mert rövideége és vázlatos kidolgozása miatt annak nevezhető - , 7 anekdotát tartalmaz. Való-

szinüleg a kalocsai egyházmegye történetére vonatkozó anyaggyűjtése közben bukkant rá és jegyezte fel.

Az *Eloquentia profana* című kézirata befejezett munkának tűnik. 102 lap terjedelmű. Azt bizonyítja, hogy a retorikának nemcsak gyakorlati, hanem elméleti művelője is volt. Megalapozottságát az mutatja, hogy jártas volt a szónoklás elméleti kérdéseiben, tisztán látta a klasszikus szónoklat felépítésének követelményeit. A szónoklat sokoldalú megalapozottsága, a tartalmi és a formai követelmények egyaránt nem kerültek el a figyelmét.¹⁴³.

Az eddig jellemzett kéziratok, két kivétellel, - amelyek fordítói munkái voltak - , mind-mind Katona István munkásságának sokrétűségét, vállalkozó kedvét bizonyítják. A következőkben az eredeti kéziratok között található egyéb, nem tőle származó, de szintén említésre érdemes anyagra irányítjuk figyelmünket. Ezek is hagyatékának részei, s több mozzanat azt bizonyítja, hogy munkája során felhasználta ezeket, tehát közvetlenül kapcsolódnak életművének megvalósításához.

Ezeknek sorában az első egy 1737-ben keletkezett műnek több kéztől származó másolata. Címe : *Informatio de fundatione bibliothecae catecheticae Tyrnavensis*, tehát nagyszombati vonatkozásokat tartalmaz. A másolatban az alapul vett, eredeti műnek a szerzője nem szerepel, kutatásaink során ezt nem sikerült megállapítani. A másolat 16 lap terjedelmű, befejezetlen.

A következő kézirat szintén másolat, s az előbbitől eltérően még részben sem Katona István munkája. Címe : *Varia miscellanea tum ex litteris Romanis P.Vánosi*. Tehát bizonyos P.Vánosi leveleiből készült kivonatokat tartalmazza, mert a cím után a következő megjegyzés olvasható : *Extractae e litteris Romanis P.Vánosi, tum audita*. Ennek a kéziratnak a terjedelme 5 lap.

Végezetül : A Katona-hagyaték között egy, - bizonyára értékes - , iratgyűjteményre bukkantunk, amelynek Katona Istvántól származó címe : Causa Rakocziana et Tökeliana, alatta a következő megjegyzéssel: societate publica continet multa instrumenta asservanda. A gyűjtemény 19 levelet és iratot tartalmaz. Ezek mind a Rákóczi-családra vonatkoznak. Részint az 1670-es, de jórészt az 1680-as évekből származnak. Az anyag alapján sikerült az 1673-ban kezdődő "Rákóczi-ügyet" nagyjából rekonstruálni. Eszerint : II. Rákóczi György özvegye, Báthory Zsófia 1673 januárjában 10 ezer tallér összegű kölcsönt vett fel a kassai Pázmány jezsuita kollégiumtól, amelynek visszafizetésére írásos kötelezettséget vállalt a dokumentum szerint. A felvett összeget azonban valamilyen oknál fogva nem fizette vissza, s emiatt vita kerekedett a Rákóczi-család és a kollégium között. A vita főleg Báthory Zsófia halála /1680/ után mérgesedett el. A kollégium vezetői több levélben a császárhoz fordultak segítségért, úgy tűnik, eredménytelenül. Az iratok között van Thököly Imre 1682-ből származó magyar nyelvű levele is, ezzel az ügygel kapcsolatban. Ebben biztatja a kollégium vezetőit, hogy majd, "Ha nyugalmasabb idők járnak", akkor eleget tesz kötelezettségének. Addig pedig ne háborgassák a családot követelésükkel.

Az iratok között található Báthory Zsófia 1670-ből származó végrendelete is, amelyhez 1680. április 11-i keltezéssel kiegészítést fűzött. Ebben a kiegészítésben II. Rákóczi Ferenc és nővére, Julianna számára is végrendelkezik.

A levelek és az iratok többségükben latin nyelvűek, de vannak közöttük magyar nyelvűek is. Átvizsgálásuk során megállapítottuk, hogy minden kétséget kizáróan eredetiek lehetnek. Az anyag értéke és érdekessége bizonyára indokolja ezt a kis kitérőt, amelyet feldolgozása érdekében tettünk.

A kéziratos hagyaték átvizsgálása közben sokféle tárgyalási mód kínálkozott. Nem kívántunk tulságosan elmerülni a részletekben, hiszen munkánk természete is ezt követeli.

Mi adja a kéziratos Hagyaték jelentőségét Katona István hatalmas életműve erdejében? - vetődik fel végezetül a kérdés. Tudományos ujszerűsége kétségtelen, hiszen a szakirodalomban egyáltalán, vagy csak alig van nyoma. Ugyanakkor véleményünk szerint alapvetően befolyásolja Katona munkásságának értékelését, mert a kéziratok figyelembevételével lényegesen pozitívabb kép alakul ki róla.

Jellemző mozzanat, hogy kutatásainkkal egyidőben az Országos Széchényi Könyvtár felsorolást és ismertetést kért a Kalocsán található kéziratokról az Érseki Könyvtártól.

A fellendülőben lévő magyar historiográfiai kutatások szempontjából sem közömbös e kéziratos anyag felhasználása, hiszen jelentősen tágitja annak a tudománytörténeti korszaknak a hibebb megismerését, amelyhez a tudományos történetírás kezdetei, s ezzel együtt Katona István munkássága is tartozik.

II. A tudományos történetírás Európában

1. Az irányzat főbb nyugat-európai képviselői

Eddigi munkánk során, nem titkolt szándékkal, jórészt a leíró jelleg dominált. Megpróbáltuk körülhatárolni, - a rendelkezésre álló anyag és adatok alapján - , azt a széles alkotó területet, amelyet Katona István munkássága felölelt. Eközben, - ahol indokoltnak láttuk - , kitértünk egyéb dokumentumok jellemzésére is, remélhetőleg nem indokolatlanul.

A továbbiakban az a feladatunk, hogy megvizsgáljuk, milyen helyet foglal el ez a munkásság az egyetemes-és magyar történetírás történetében. Vagyis mennyiben járult hozzá a magyar történetírás továbbfejlődéséhez, s hogyan kapcsolódik történetírói munkássága az európai történetírás fejlődési folyamataihoz.

Ezek a kérdések, - úgy hisszük - , mindenképpen felmerülnek életművének értékelése kapcsán. Hiszen közhelyként hat annak felvetése, hogy az alkotó tevékenység sohasem választható el azoktól a történelmi körülményektől, amelyekben a történetíró élt és alkotott. Ugyanakkor meg kell keresni azokat a fogódzókat, amelyekkel a szaktudomány mindenkori fejlődési szakaszaihoz kapcsolódik, s munkásságának tudományos értéke mennyiben maradandó azt is el kell döntenünk. Tehát a maga korában bizonyára korszerűnek számító tudósi munkásság milyen értéket képvisel mai szemmel.

Ilyenkor gyakran felbukkan annak veszélye, hogy nagyon is mai értékmérők alapján, azok visszavetítésével próbáljuk eldönteni a kérdéseket. Ügyelnünk kell tehát arra, hogy saját kora szemszögéből is vizsgálva tegyük mérlegre munkásságát, s a pozitívumok és negatívumok egyaránt felszínre kerüljenek. A történelmi "hic et nunc"-ot képviselő események azonban egyediek és megismételhetetlenek. Legfeljebb jól, vagy rosszul rekonstruálni lehet azokat az objektív és szubjektív tényezőket, amelyek szerepet játszottak

az életmű létrejötte során. S talán éppen ez teszi izgalmassá a források, Katona Istvánnál is tapasztalt, fáradságos vizsgálatát.

Igy rajzolódnak ki feladataink kisebb, belső határai, a vizsgálandó problémakörök. Vagyis a tudományos történetírás kialakulásának körülményei, szerepe ; a közép-és kelet-európai fejlődés-menet fáziseltolódásának problémája, jelentkezése a tudományos életben is. Nevezetesen : a megkésett és torz polgári fejlődésnek a felépítmény ideológiai szférájában jelentkező hatásai. Mentségünkre is szolgáljon, hogy a közép-és kelet-európai analógiák a szakirodalomban még mindig sok szempontból kimunkálatlanok.¹⁴⁴ Magyarországon az ilyen tudománytörténeti kérdések vizsgálata nem volt szokásos a polgári fejlődés szakaszában. Ez a felfogás még a felszabadulás után is sokáig kísértett, s jórészt a 60-as évek második felétől tapasztalható változás.¹⁴⁵ Mindezek után természetesen értékelnünk kell Katona István történetírói felfogását, történetiszemléletét, az utókor historiográfiai recenzióinak tükrében is.

Ezeknek a problémáknak az előrebocsátását indokoltnak tartottuk az ebből adódó feladatok behatóbb elvégzése előtt.

Az átlagosan tájékozott érdeklődőben gyakran az ellentmondás látszatát váltja ki az a probléma, hogy éppen az egyházi történetírók képviselték, az egyéb területen reakciós, tudománytalan tanításokkal szemben, a tudományos módszerekre épülő történetírást. Természetesen a tudományos módszerekre épülő történetírás még nem eredményez feltétlenül tudományos tartalmat. Ezt az egyházi történetírás jellemzésekor különösen hangsúlyozni kell. A tudományos kutatómódszer viszont elengedhetetlenül szükséges a történetírás tudománnyá válásához. Tehát a tudományos módszerek kialakulásának és elterjedésének önmagában is nagy jelentősége van.

A másik kérdést, amely nem kevésbé izgalmas, az a problémakör

alkotja, amely a tudomány fejlődéstörténetének korszakos változásakor keletkezik. A gazdasági szférában bekövetkező változások egy idő múlva éreztetik hatásukat az ideológiai-tudományos élet területén, a szellemi életben is. Nyílt titok, hogy a vallás és intézménye, az egyház felépítmény-jellegük miatt a gazdasági-társadalmi változások hatása alatt szintén változnak.^{146.}

Ilyen változásoknak lehetünk tanui a XIV. századtól kezdve Itáliában is, amikor megkezdődött egy polgári jellegű gazdasági alap kialakulása. A polgári társadalom körvonalainak kialakulása maga után vonta a kultúra és változását is.

A humanista történetírás igyekezett szakítani a középkor egyházi szemléletű történetírásával, amelyet mindenben a teológiának rendelték alá. Az írott dokumentumok feltárása, s azok tudományos igényű felhasználása a humanista történetírók körében bontakozott ki.^{147.} Flavio Biondo/Blondus/ /1388-1463/ nevéhez fűződik ennek a tudományos gyakorlatnak a kibontakoztatása. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy Biondo száraznak tűnő módszere a "művészi történetírás" híveinek a körében nagy ellenállást váltott ki. Ennek ellenére a XV. század végétől kezdve terjedőben van a forrásokra való hivatkozás, kibontakozik a történetírói kutatómódszer további fejlődése.

Ujabb előrelépés e téren a XVII. században tapasztalható. Itt kapcsolódunk, e kis áttekintés után, az általunk vizsgált problémákhoz. Ugyanis e továbbfejlesztés, a humanisták és a reformáció veszélyesnek tartott tanításai ellen fellépő katolikus, elsősorban jezsuita történetírók nevéhez fűződik.

Mint fentebb vázoltuk, a gazdasági és társadalmi változások nem maradtak hatástalanok az egyház nézőpontjára sem. A tudományos - ságra, vagy legalábbis annak látszatára, az egyháznak is nagy szüksége volt, ha fel akarta venni a versenyt e "veszélyes" tanok el-

len, hogy befolyását korszerűbb módszerekkel biztosítsa. Az "Ecclesia militans" legharciasabb rohamcsapata, jórészt a jezsuiták végezték ezt a fontos feladatot. Átvették a humanisták által kialakított tudományos kutatói módszereket és továbbfejlesztették, finomították, s főleg az egyház érdekeihez idomították azokat. Az addig hitelesnek tartott egyházi forrásokat, legendákat kritika tárgyává tették. Így oldható fel tehát az a látszólagos ellentmondás, amely az egyházi történetírás már említett szerepével kapcsolatos. Így kapcsolódik az egyházi történetírás a humanisták tudományos módszereihez, s alkotnak együtt szinte dialektikus egységet a történetírás történetében.

Ennek hatására megszűnik az egyházi történetírók körében a humanisták történeti munkáitól való merev elzárkózás. Tanulmányozni kezdték a humanista történetírók műveit, hogy a modern képzés fegyvereivel harcoljanak, s a saját céljaik szolgálatába állítsák a módszereket. Jelszavuk az "ad maiorem dei gloriam" volt, amely híven tükrözi valódi céljukat, a katolikus egyház megrendült befolyásának megerősítését. Ebből következik, hogy forráskritikájuk -ban addig mentek el, amely még nem értett az egyházi felfogásnak. Ennek ellenére a kritikai módszerek fejlesztése terén jelentős lépéseket tettek előre.

Ugyanakkor a katolikus egyház támogatása révén rendelkezésükre állt szinte minden használható, sőt archiv anyag is, s ~~sőt~~ megfelelő kutatási szabadsággal rendelkeztek. Természetesen máról holnapra nem bontakozott ki ez az irányzat a maga teljességében, fejlődési fokozatai jól kitapinthatók.

A kezdetek biográfiai /hagiográfiai/ próbálkozásainak fontos előképe magának Loyola Ignácnak/1492-1556/, a rend alapítójának nevéhez fűződik. Ugyanis életének utolsó éveiben, 1553-tól tanítványának Gonzalesnek/Consalvus/ lediktálta élete történetét 1538-

ig terjedően. Ezt az önéletrajzot kezdetben csak a rend tagjainak bocsátották rendelkezésére. Az önéletrajz rövid idő alatt egyházi berkekben közismert lett, de nem az eredeti formájában. Ugyanis túl nagy hiányosságokat mutatott, nyíltságban messzire ment, s így az ellenfeleket szolgálta volna inkább.

Átdolgozása Loyola másik tanítványának nevéhez fűződik, aki Peter Ribadeneira/1528-1611/ volt. Ez a latin humanista próza szellemében írt életrajz vált közismertté és hozzáférhetővé az egyházi történészek számára. Az átdolgozás 1586-ban Madridban jelent meg latin nyelven. A szerző munkája során a humanista életrajzok példáit vette alapul, de több tekintetben túl is szárnyalta azokat. Nyelvezete klasszikusan tiszta, mint a humanisták nyelve. Ez azonban számára nem öncélú, hősének individuális tulajdonságait markánsan jellemezte. Ehhez hozzájárult a feldolgozott anyagon túl az is, hogy személyes tapasztalatait szintén beépítette munkájába.

Művének jelentősége abban áll, hogy realisabb, emberibb és élettelibb jellemzést ad a rend alapítójáról. Mindebből kitűnik, hogy Loyola számára a világtörténelem a katolikus egyház és az eretnokség közötti harcra redukálódott. Noha hőst szentnek nevezi, mégis bátran leírja, hogy Loyola semmiféle csodát nem tett.

E realisabb ábrázolásra való törekvéssel új utakat nyitott az életrajzírás előtt.

Giampietro Maffei /1533-1603/ munkássága is az első generális élettörténetének feldolgozásához kapcsolódik. Munkája *De vita et moribus divi Ignatii Loyolae* címmel jelent meg Rómában 1585-ben. Ribadeneira munkájának értékeivel ez a feldolgozás nem vetekszik. Az üres retorika harsány hanghordozása dagályossá teszi a művet. Ribadeneira tárgyilagosabb fejtegetéseivel szemben ő inkább olcsóbb fogásokat alkalmazott. Hibái jórészt szerényebb képességei-

nek tudhatók be, továbbá annak, hogy a személyes kapcsolat hiánya miatt inkább a Loyola nevéhez fűződő csodák személytelen elbeszélésére - dicitur - fordította erejét.

Tehát a hagiografia realisabb utjainak megalapozása történetírásukban, hatása révén elsősorban Ribadeneira nevéhez fűződik.

A jezsuita rend történetének megírására szintén nagy erőfeszítéseket tettek. A humanista annalisztika elveit elsőként alkalmazták egyházi rend történetének megírásában. Mégpedig a humanista államtörténet módszereit alkalmazták e munkájuk során.

A kezdeti sikertelen próbálkozások után 1599-ben a rend generálisa Niccolo Orlandinit /?-1606/ nevezte ki a rend történetírójává. Képzettsége révén a késői humanizmus csillogó latin stílusának kiváló mestere volt ő. Természetesen elsősorban jezsuita és hivatalos történetíró volt, pártosságát nyíltan hirdette. Nem a rend tagjainak nevéhez fűződő csodák ismertetésére helyezte a fő súlyt, hanem az eretnekség elleni harc, a küldetés jelentőségének hangsúlyozására. A rend törekvéseinek jogosságát igyekezett bizonyítani, de a rend agresszív jellegét nem titkolta.

Munkájának természetéből következik, hogy a rend nagyobb akcióit, a missziókat, az intézetek alapítását állította ábrázolása középpontjába. Emellett írt a rend belső viszonyairól, szervezeti felépítéséről, s a rend tagjainak tevékenységéről is, amennyiben a nagyközönség előtt ezt ismertetni lehetett. Így bizonyos egyoldalúság jellemzi művét, amely kizárólag csak jezsuita forrásokból táplálkozik. Az anyag összeválogatásánál eléggé megkötöték a kezét.

A szónoki stilizálás idegen számára, nem alkalmaz beszédeket, nem dramatizálta az eseményeket. Munkája Loyola haláláig, 1556-ig tartalmazza a rend történetét. A mű 1615-ben Rómában jelent meg, Historia Societatis Jesu címmel.

Munkáját Francesco Sacchini /?-1625/ folytatta, aki a Collegium Romanum tanára volt. E folytatás 1556-tól 1590-ig tárgyalja az eseményeket.

A jezsuita történetírás módszereinek a világi történelemre való alkalmazásában nagy szerepe volt Famiano Strada /1572-1649/ munkásságának. A jezsuita rend és a világi politika kapcsolata tükröződik művében, amelyet De bello Belgico decades címmel írt. Alexander Farnese, a pármai herceg megbízásából írta művét, a németalföldi szabadságharcról, illetve II. Fülöp uralmának kezdetétől, 1556-tól 1590-ig terjedően. A mű jól tükrözi azt a pártosságot, amelyet a jezsuiták a világi történelem jellemzésében követtek. Strada rendkívüli igyekezettel azon fáradozott, hogy munkájának felekezeti jellegét elleplezze.

Polemikus fejtegetéseiben látszólag csak a forrásul használt iratokat szólahtatja meg. Ugyanis Farnese révén jelentős archiv anyag állt rendelkezésére. Így aztán jól tükröződik művében, hogy a szerkesztési szempontok, az anyag megfelelő összeválogatása révén az ellenfelek gyengeségét igyekszik célba venni. Szerkesztése aránytalan, mert Farnese és Pármai Margit kormányzói tevékenységét tulzott részletességgel tárgyalja.

Nyelve egyszerű és határozott, mentes minden patetikus szólamtól. Kimerítő portréit, az aránytalanságok ellenére, a szemléletesség jellemzi. Művének első része 1632-ben, második része 1647-ben jelent meg Rómában.

Korszakos jelentőségű tevékenységet folytatott e téren Jean Bolland /1596-1665/, holland jezsuita szerzetes. 1643-tól az "Acta Sanctorum" című sorozat elindításával a forráskritika terén jelentős eredményeket ért el. Követői, a bollandisták folytatták az "Acta Sanctorum" kiadását, amely 1794-ben időlegesen megszakadt ugyan, de később továbbfolytatták ezt a munkát. Ennek hatása közvetlenül is jelentős Magyarországon.

A jezsuiták mellett a francia bencések is fontos szerepet játszottak a kritikai módszerek fejlesztésében.¹⁴⁸ Közülük feltétlenül meg kell említeni Jean Mabillon /1632-1707/ nevét, aki az oklevelek kritikai vizsgálatával egészítette ki az addigi módszereket. Tevékenysége, mai szemmel nézve is, nagyon fontos szerepet játszott a szaktudomány fejlődésében. Az oklevéltan, a diplomatika, első, valóban tudományos művelőjeként tartja számon a historiográfiai irodalom. Fő műve, *De re diplomatica* címmel, 6 kötetben jelent meg 1681-ben, latin nyelven.

A tudományos módszerek jelentős gazdagítása fűződik nevéhez, a pontos és megbízható hivatkozás a használt forrásokra, az ún. apparatus/jegyzetek/ elkészítése. A korabeli egyházi történetírás csúcspontját jelenti munkássága. Tudományos körültekintés, a források gondos mérlegelése, - az egyházhoz való tartozása ellenére -, a többiekhez képest józanabb, elfogulatlanabb beállítottsága alapján méltán érdemli ki még a marxista történettudomány elismerését is. Ezután felmerül a kérdés, hogy az említetteken kívül milyen erények avatják még műveit az egyházi történetírás legjelesebb alkotásaivá. Mindenekelőtt az, hogy a többi történetíróhoz képest önállóbb az ítéletalkotásban, s mértékletesebb az egyházi elkötelezettség betartásában is. Így tehát teljességgel érthető, hogy a szakirodalom, az egyházi történetírók munkásságának értékelésekor, Mabillon életművét alkalmazza mércéül. Ugyanakkor az utókor történetíróinak munkáiban közvetlenül érződik munkásságának hatása, természetesen pozitív értelemben. Nemcsak abban, hogy sokat hivatkoznak műveire, hanem a kritikai módszerek alkalmazásának jellegében is.

Mivel a szakirodalom idevágó megállapításai megalapozottak, indokoltnak látszik munkásságának értékmegállapító szerepét alapul venni, hiszen a legteljesebben tükrözi az egyházi történetírás eredményeit.¹⁴⁹

Mabillon kortársa, Louis Sebastien Tillemont /1637-1698/ műveiben, kezdetlegesen ugyan, de már alkalmazta Mabillon módszereit. Egyháztörténeti művet tervezett, azonban munka közben rájött arra, hogy e terv a császárság történetének megírása nélkül nem valósítható meg. Előadásmódja sokkal személytelenebb, mint Mabillon szuggesztív stilusa. Ennek ellenére viszonylag tisztán tükrözi az egyházi történetírás jellegzetességeit a munkássága, bár kevésbé történész, mint Mabillon. Alapvető módszere a források különböző állításainak egyeztetése, s igyekezett mindig a forrásokat beszéltetni. Saját megjegyzéseit zárójelekkel gondosan elkülönítette.

Szinte kizárólag, feldolgozásokat használt fel, az okleveleket általában mellőzte. Legnagyobb hibája az volt, hogy a forrásokat nem kezelte kellő kritikával, tartózkodott az önálló véleményalkotástól, de ritkán tett megjegyzései is inkább moralizáló szentenciák, mintsem történetírói állásfoglalások.

A Tillemont által megkezdett egyháztörténeti munkát Claude Fleury abbé /1640-1723/ folytatta. Mind Mabillon, mind pedig Tillemont munkásságának hatása érethető művében. Mabillontól a szigorubb forráskritikát, Tillemonttól a források rendszeres megszólaltatásának módszerét vette át. Középkori egyháztörténete az első tudományos egyháztörténeti munka. Szélsőséges gallikán elfogultsága miatt azonban nem tudott olyan pártatlan lenni, mint mesteri, így bármennyire szeretne volna, nem tudta felülmulni őket.

Lodovico Antonio Muratori /1662-1750/ az eddigieknél még tudatosabban alkalmazta Mabillon módszereit, példaképül választotta őt. Néhány vonatkozásban túl is szárnyalta mesterét. Mindenekelőtt az idősebb humanistákhoz közelítő világiasabb szemlélet érezhető műveiben. A forráskritika terén bátor az önálló ítéletalkotásban. Nem mindig fogadta el a kortársi véleményeket, mert felfedezte bennük a tendenciózus történelemhamisítási törekvéseket. A kro-

nológia és a diplomatika terén teljesen magáévá tette Mabillon módszereit, tökéletesen elsajátítva azokat. Talán csak stilusában maradt el Mabillon mögött, s ezzel magyarázható, hogy sokkal kisebb hatást váltott ki munkássága. Az *Annales Italiens* című jellemző és alapvető munkájának, stiláris hibái mellett, tipikus negativuma még, hogy indokolatlanul leszűkíti vizsgálódását a politikai történetre, az ezzel kapcsolatos egyéb vonatkozások kimeradnak vizsgálódási köréből, amelyek viszont logikus és elmaradhatatlan részei lennének e témaköröknek.

Az angol történelemmel kapcsolatos Rapin Thoyras /1661-1725/ munkássága. A nantesi edictum felfüggesztése után hugenotta nézetei miatt elhagyta Franciaországot és Orániai Vilmossal Angliába ment. Elsőként alkalmazta az angol történelem vizsgálatára a tudományos módszereket. Az okleveles anyag kritikai feldolgozásában jó érzéket tanusított. Nagy pozitívuma még munkásságának, hogy a történelmi kontinuitást, a folyamatot igyekezett megragadni. Véleménye szerint a történésznek az uralkodó és a nép történetét nem szabad elválasztania egymástól, mert egységet/un corps/ alkotnak. A politikai hatalomért Angliában folyó harcokat egyszerűen jogi harcoknak tekintette. Gyengéje még munkásságának, hogy a gazdasági problémákat meglehetősen felületesen kezelte, a gazdaság és politika összefüggéseit nem látta. Az angol forradalomról az első "pártatlan" történetet írta meg. Mint hugenotta, inkább a presbiteriánusokhoz huzott, de Cromwellt is megértéssel és bizonyos foku csodálattal kezelte. Az egyházi és politikai viszonyokat egyaránt jól ismerte.

A nyugat-európai egyházi történetírói iskola klasszikusnak nevezhető történetírói mellett, szólnunk kell az irányzat német képviselőiről is. A fentiekhez képest munkásságukban sokkal kevesebb az új elem, - módszerben és szemléletben egyaránt - ;de

a magyar történetírásra gyakorolt hatásuk miatt, - amely a későbbiekben még fokozódik - , nem mellőzhetjük.¹⁵⁰ Tehát a francia hatások részint német közvetítéssel és ferditéssel jutottak el hazánkba. Tehát nem alaptalan annak feltételezése sem, hogy később a szellemtörténeti irányzatban tetőző reakciós német hatás már ekkor elkezdődik, s érezteti hatását a magyar történetírásban.

A tudományos történetírás első német képviselője a filozófusként sokkal ismertebb Gottfried Wilhelm Leibniz/1646-1716/ volt. A nyugtalan filozófus nem tiszta formában vette át a francia módszereket. Sokkal inkább kitűnik célzatossága, a történetírás praktikus és agitativ kiaknázása érdekében. A nemzeti, a dinasztikus és a tudományos érdekek sokszínű kombinációja tükröződik történeti műveiben. Mindez nem zárja ki azt, hogy a jogilag biztos források kritikai felhasználására is törekedett.

A propagandisztikus érdekek mellett, érvényesült az a törekvése is, hogy az irányzat francia és olasz képviselőihez méltó színvonalon álló német iskolát teremtsen. Törekvése azonban megrekedt a német széttagoltság sok évszázados problémái miatt a fejedelmi szemlélet szintjén. A fejedelmi támogatást nem mellőzhette, így a birodalmi évkönyvek helyett, csupán az Annales Brunsvicensis megvalósításáig jutott el. Így, szinte kizárólag, fejedelmi szinten valósíthatta meg törekvéseit. A forrásokat inkább csak kronológiailag és genealógiailag dolgozta fel. A rendezési elve annalisztikus. Mindvégig idegenek maradtak számára a gazdasági, társadalmi és politikai problémák is.

A nyugati hatás szintén tükröződik Heinrich von Büнау gróf /1697-1762/ történeti munkáiban is. A forrásokból szerzett információit, Tillemonthoz hasonlóan, nagyvonalúan folyamatos történetté ötvözte. Egyetlen érdeme, hogy az egyházi érdekektől bizonyos fokig elhatárolta magát. A vizsgálati szempontok igénytelensége

miatt a tulajdonképpeni történelmi problémák velejéig sohasem jutott el.

Kortársa és nagy riválisa Johann Jakob Mascov /1689-1761/ sokkal jobban értett a történelmileg valóban jelentős tények kritikai kiválasztásához. Mascov természetesen más célokat követett, mint Büнау, hiszen Mascov professzor, Büнау pedig elsősorban államférfi volt. Így Mascov, az udvari pletykák és intrikák helyett, inkább a tényeket válogatta össze, amelyekből a politikai történet folyamatai könnyebben kihámozhatók. Stilusa nélkülöz minden szónoki fogást, s különösen a tankönyvi célzattal készült összefoglalásai szemléletesek.

Végezetül összegezni kívánjuk az irányzat fejlődésének általános jellemzőit. Hiszen, mint fentebb már megállapítottuk, fokozatosan bontakoztak ki vonásai, így az egyes fejlődési fázisok eléggé érzékletesek, viszonylag könnyen kitapinthatók. Vizsgálódási területük lassu bővülése, s tudományos módszereik fokozatos kiteljesedése párhuzamosan ment végbe.

A témaválasztás során két alapvető fejlődési fokkal találkozunk. Az egyik a kezdetibb, egyháztörténeti fejlődési szakasz. Ezen belül először a biográfiai /hagiográfiai/, tehát az életrajzi jellegű feldolgozások dominálnak. Legkorábban a jezsuita rend képviselőinek életére, majd általában a katolikus egyház szentjeire vonatkozó feldolgozások a jellemzőek.

A továbbfejlődés útját a rendtörténeti, majd általában az egyháztörténeti összefoglalások jelzik, s ezzel egyben tetőzik is az első fejlődési szakasz. Itt jelenik meg, a később hagyományossá váló témaválasztásuk, az egyház és politika kapcsolatának vizsgálata, az egyháznak, -szerintük ilyen szempontból is-, betöltött pozitív szerepe, s ennek bizonyítása. Ekkor azonban még a források egy-

oldaluan egyházi jellege befolyásolta végső eredményeiket, s bizonyos fokig behatárolta kutatási területüket.

A fejlődés második, jelentősebb fázisa a világi történelem feldolgozása. Ez mind a módszerek, mind a feldolgozás szíkján valószínűsíthetően számos új vonással gazdagította munkásságukat. A pártatlanságra való látszólagos törekvésük abban nyilvánult meg, hogy gyakran a forrásokat szólaltatják meg. Így műveik tele vannak idézetekkel. Ám a források összeválogatása terén egyértelműen tendenciózus törekvésekkel találkozunk. Ennek ellenére a felhasznált források körének nagyarányú bővülése tapasztalható munkáikban. Az egyházi források zártságához képest, ez a terület sok újat rejtegetett számukra. Részint ennek tudható be, hogy az erőteljesebb forráskritika, s a segédtudományok alkalmazása nélkül már nem mindig boldogultak munkájuk során. Ez jelentős eredmény, még akkor is, ha munkájuk csak váltakozó sikereket eredményezett.

A tudománynak az egyház érdekeit védő küldetése, illetve az egyeztetési kísérleteik racionálisabb történelmi képet tártak az olvasó elé. A csodák háttérbe szorítása révén tudományos jelentőséggel is bír a törekvésük. Az egyház támogatása bizonyos szabadságot biztosított számukra, a források sokkal hozzáférhetőbbek voltak. A feldolgozásban viszont csak addig mentek el, amely még nem sértette és keresztezte eredeti küldetésük maradéktalan teljesítését.

Nyelvi, formai és stiláris szempontból is fokozatos fejlődést mutat munkásságuk. Legjobbjaik, a klasszikus latin nyelv utánzása révén, nyelvi tisztaságra törekedtek. Ezek az eredmények szépirodalmi szempontból is maradandóak, klasszicizáló stílusuk mértékletessége olvasmányossá teszi műveiket.

2. A kelet-európai országok történetírása

A fentebb jellemzett nyugat-európai történetírás képviselőinek kiválasztása látszólag önkényes volt. Valójában azokat a képviselőit állítottuk vizsgálódásunk középpontjába, akiknek a munkássága véleményünk szerint leghivebben tükrözi az irányzat általunk lényegesen tartott jellemző vonásait. Ezekből a vonásokból az is kitűnik, hogy a kereszténység köré igyekeztek integrálni a tudomány és az ember jövő-építését. E törekvéseiknek napjainkig ható megnyilvánulásai vannak.^{151.}

Az egyház és politika kapcsolatának alapvető témává választása mellett a nemzeti történetre való törekvésük genetikus kapcsolatban áll a polgári nemzet és a tudományos történetírás nem véletlenül párhuzamosan futó fejlődésmenetével.^{152.} Nem alaptalan annak felvetése, hogy e klasszikus nyugat-európai fejlődéshez képest a kelet-európai később érkezett el ehhez a fejlődési szakaszhoz. Így jutunk el újra a már említett fáziseltolódás problémaköréhez.^{153.} A magyar polgári történettudomány is konstatálja a fáziseltolódás problémáját, azonban ennek okait nem is próbálja megállapítani.^{154.}

A gazdasági alapon meglévő visszahuzó erők éreztették hatását a társadalmi felépítményben, annak ideológiai-tudományos szférájában. E késleltetett és torz kelet-európai fejlődés fontos jellemzője, hogy a nemzeti öntudat ébredése, a nacionalizmus kibontakozása kulturális síkon kezdődik. A fejlődésnek e rokon vonásai érvényesek a kelet-európai országok fejlődési sajátosságaira. Bonyolítja a kérdést, hogy a térség országainak többsége soknemzetiségű, s ez már a kezdet kezdetén éles összeütközésekhez vezetett.

A nyugat-európai történetírás hatása a kelet-európai szaktudomány fejlődésére nyilvánvalóan kimutatható, hiszen a forráskritikai módszerek és a szemlélet területén számos rokon vonást mu-

tatnak. Azonban mivel későbbi fejlődési szakasszal állunk szemben, az azonos vonások mellett a térség eredményei, - a speciális itteni gazdasági-társadalmi-kulturális összefüggések összehatásaként - , új szituációt teremtenek. Egyik szembetűnő sajátossága az irányzatnak az, hogy kiteljesedése, s egyben továbbfejlődése is tapasztalható, s a segédtudományok erőteljesebb bekapcsolódása a szaktudomány művelésébe.

A másik új vonás, amely még lényegesebb, éppen újszerűsége miatt, hogy a tudományos és nemzeti küldetése párhuzamosan jelentkezik. Kutatásaink menete közben kiderült, hogy számos rokon vonás található e kelet-európai analógiás fejlődésmenetben. Az általunk legfontosabbnak vélt egyik analógia éppen e kettősség problémája. Vagyis, a jórészt egyházi tudományos történetírás kutatási irányánál fogva is, gyakran művelőinek szubjektív szándékától függetlenül, objektíve a nemzeti öntudat kibontakozásának, később egyre jelentősebbé váló támpontját adja. Jelentőségük éppen e kibontakoztató szerepükben van, hiszen a szépirodalom, igaz később, hatásosabb eszközei révén, sokkal eredményesebben viszi tovább a nemzeti kultúra fejlesztését, de a történetírás addig elért eredményeire építve.

A magyar történetírás, a térség későbbiekben bemutatandó többi népeinek, hasonló fejlődési fokán álló és hasonló szerepet betöltő történetírásához képest valamivel kevesebb haladó vonást mutat. Ennek okait kutatva, megállapíthatjuk, hogy a magyar történettudomány által képviselt, még sok feudális elemet tartalmazó nacionalizmus retrográdabb jellegű, s ez az elnyomó-elnyomott kettős, felemás szerepköréből is következik. Ez a birodalmon belüli legnagyobb nemzetiség sajátos szerepköréből következik, amelyet a nemzeti kisebbségben lévő népekkel szemben betölt.

A másik fontos jellemvonás a magyar katolikus egyház, a történetírás által is képviselt, ellenreformációs alapon álló törek-

véseiből eredeztethető. Ez a történetírás, szinte kizárólag katolikus-jezsuita, természetesen a kifejezés elmarasztaló értelmében.

A továbbiakban e kelet-európai analógiák, a kettős küldetés alátámasztására kívánunk bemutatni néhány, tipikusnak vélt fejlődési vonulatot.

A többi nép korabeli történetírásának nincs ilyen nyomasztóan katolikus jellege, noha a történetírás egyházi jellege, éppen a nagyobb kulturális elmaradottság következtében, speciálisan e térség jellemzője még a későbbiekben is.^{155.}

A kelet-európai analóg fejlődésmenet bizonyítékai tehát fellelhetők a XVIII. század második felének történetírási törekvéseiben. A nemzeti öntudat felébresztésének célja és a tudományos forráskritikai módszerek alkalmazása a történetírásban együtt jelentkezett. Tudományos szempontból magasabb szintet a cseh, a lengyel, a román a finn, a szlovák és a magyar történetírás képviselt, de a nemzeti mozgalom kibontakoztatásában nagy szerepe volt a többi nép történetírásának is.^{156.}

A cseh "kritikai történetírás atyja" G. Dobner volt, aki a nemzeti történetírás kibontakoztatásában nagy szerepet játszott, s a század közepén dolgozott. Kritikai módszereivel felvette a küzdelmet a reakciós hamisításokkal szemben, s módszerével a nemzeti ügyet is szolgálta.^{157.}

E megkezdett munkát folytatta Dobrovsky, aki egyben kiváló nyelvész is volt. Elévülhetetlen érdemeket szerzett a huszita hagyományok felelevenítésében. A huszita történeti emlékek felkutatásában elért eredményeivel sokat tett e hagyományok átöröktetéséért.

A lengyel történetírás fejlődésének szintén jelentős szakasza volt a század második fele. A filozófusként ismert H. Kollataj ha-

ladó metodikai alapvetéseinek nagy szerepük volt a történetírás fejlődésében. Szerinte a történetíróknak a tényeket kell vallatónak fogniuk, s ezeket nem szabad kiragadni összefüggéseikből. A történetírás nem épülhet metafizikus spekulációkra.

A korszak jelentős történetírója, a szépirodalomból is ismert A. Naruszewicz /1733-1796/ volt. Módszertani jellegű művében elveti a gondviselés közvetlen befolyását a történelmi eseményekre. A történettudomány világi művelése mellett tört lángzást. Nagy fontosságot tulajdonított a forráskritika alkalmazásának. E jelentős elveit az 1780-tól megjelenő, A lengyel nép története című hatkötetes művében csak kis részben valósította meg. A tradicionális elveket követve, vizsgálódása középpontjába a történelmi személyiségeket állította. Noha az oknyomozó történetírás útját járta, a gondviselés szerepét mégsem tudta kiiktatni teljes egészében. Elvetette a vallási tolerancia elvét, s egyetértett az eretnekek üldözésével.

Nevéhez fűződik az első történeti iskola megalapítása, s egy hatalmas vállalkozás, amely a lengyel történelem forrásainak kiadását eredményezte.

A román nemzeti mozgalom szolgálatában állt az erdélyi román történetírás is. Samuil Micu-Clain a század utolsó harmadának elején kidolgozta a régi krónikákban már felbukkanó dákoromán elméletet. Művének címe : A románok viselt dolgai és történetük. Az elmélet, hibái ellenére, a maga korában pozitív szerepet játszott.

A korszak másik neves történetírója Gheorghe Sincai volt, aki A románok és más népek krónikája⁶ művében hatalmas forrásanyagot dolgozott fel, s hozzájárult a nemzeti öntudat ébredéséhez.¹⁵⁸

A térség fejlődési vonalának képviselője a finn történetírás is.¹⁵⁹ A tudományos fejlődés és a nemzeti öntudatot ébresztő sajátosságok együtt jelentkeztek H.G. Porthannak, a "finn történetírás atyjának" a munkásságában. Porthan a forráskritikai módszert következetesen alkalmazta. Legjelentősebb munkájában a finn középkorral foglalkozott.

A szlovák történetírás fejlődése a már ismertetett Slenár-Katona vita miatt is kapcsolódik a témánkhoz.¹⁶⁰ Politikai-védekező törekvésük meghatározta az idevágó műveik alaphangját.

J.B.Magin *Murices sive apologia pro inclyto comitatu Tenchi-niensi /Puchov 1728/* című művében a szlovákok *natio Hungarica*-hoz való tartozásának jogát, tehát egyenjogúságukat védelmezi. E Magin-féle védelem lényege az u.n. vendégszerető fogadásról szóló, szövetségi elmélet, amelyet a hódítási elmélettel igyekezett szembeállítani. Hozzájárult ehhez Timon Sámuel már említett műve : *Imago antiquae Hungariae*, amely a Pannóniában a magyarok előtt élő népeket teljes egészében a szávokkal azonosítja.¹⁶¹

Juraj Papánek *Historia gentis Slavae. De regno regibusque Slavorum /Pécs 1780/* című munkájában szintén a szlávokkal azonosítja a Pannóniában élt valamennyi népet. Állásfoglalásának jellemzésére álljon itt egy megnyilatkozása, amely egyben e kérdések bonyolultságát is jelzi : " Non ego me nativitate Slavum, sed novis educatione Germanum, nobilitate Hungarum, actuali officio curae animarum Illyrum esse".¹⁶² Elmélete sok szempontból a magyarság erősítését segíti.

S itt kapcsolódik a vitába Sklenár, aki mint láttuk, a Nagymorva Birodalom határaitól irt művet, a szlovákok történelmi jogainak védelmezése szellemében.¹⁶³

3. A tudományos történetírás előzményei és kibontakozása

Magyarországon

A közép-és kelet-európai analóg fejlődésmenet sajátosságai érvényesek a magyar fejlődésre is. Katona István munkásságának méltatása kapcsán meg kell vizsgálnunk azt is, hogy a nemzeti történelem megírására való törekvésében rejtező nacionalizmusa mennyiben vonatkozik és érvényesül a Habsburgok nemzeti létünket veszélyeztető politikájával szemben. Tehát a fenti fejlődésmenet nem egyszerű, sematikus alkalmazásáról van szó.

A nemzeti öntudat felébresztésének fontos eszközei voltak a "nemzeti tudományok", mindenekelőtt a történelem művelése. A magyar egyházi historikusok ekkor kezdték feltárni a középkori Magyarország forrásanyagát, s napvilágot láttak az első nagy történeti szintézisek. E források közül nem egy már csak az ő közléseik, feldolgozásaik alapján áll rendelkezésünkre.

Nemzetfelfogásukban, különösen a korai feldolgozásaikban, döntő szerep jutott a Habsburgok iránti hűségnek és a katolicizmus védelmezésének. Ez bizonyos ellentmondásokat eredményezett, hiszen a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok megtagadásához vezetett volna.

Katona István munkásságában különös élességgel jelentkezik ez, s nem is érvényesül következetesen a függetlenségi harcok megtagadása. Az életmű ismertetése során már részben jeleztük ezt a *Historia conversionum Hungariae* című kéziratával kapcsolatban. Hiszen a gazdag forrásanyag, közöttük a Rákóczi-párti források feldolgozása révén sokkal igazabb képet rajzolt a szabadságharról, mint elődeik.^{164.}

A jezsuita nacionalista koncepció másik sarkallatos kérdése, érthető módon, a *Regnum Marianum* eszmerendszere volt. Ez az ellenreformáció központi eszméjévé vált történetírásukban. A vallási

megosztottságot abszolutizálva, minden baj egyedüli forrásaként igyekeztek beállítani.¹⁶⁵

E vonások mellett, - mint Katona Istvánnál részletesen látni fogjuk - , kétségtelenül megmutatkozik a nyugat-európai egyházi történetírás közvetlen hatása is munkáikban, módszereikben. A XVIII. század első felében hatalmas méreteket ölt a nemzetközi jezsuita és más egyházi irodalmi import.¹⁶⁶

Éppen ennek hatására vetődik fel bennük a magyar történelemre vonatkozó források összegyűjtésének igénye és szükségessége. E munka a magyar jezsuita történész-iskola későbbi eredményeinek egyik legfontosabb forrásává vált.

Ebben az előkészítő munkában elévülhetetlen érdemeket szerzett Hevenesi Gábor /1656-1715/. Sokirányu, és vizsgálatunk szempontjából érdektelen, munkássága közben dőbrent rá a magyar történeti források összegyűjtésének szükségességére. Ennek megvalósítása érdekében felhívást tett közzé, *Modus materiae conquirendae, pro annalibus ecclesiasticis* címmel. Elsősorban az egyháztörténeti vonatkozásokat tartotta szem előtt, amelynek alapján a magyar egyháztörténet feldolgozását tűzte ki célul. A vállalkozás eredménye azonban jóval tulnőtt eredeti célján. A felhívás nagy visszhangot váltott ki, s egyházi támogatással mintegy 140 kötetnyi anyagot eredményezett e gyűjtőmunka. Hevenesi törekvése a következő időszak történetírása szempontjából alapvető jelentőségűvé vált.

Részben az előkészítő munka, részben az önálló történetírói törekvések jellegzetes képviselője Timon Sámuel /1675-1736/. A történeti kronológia kidolgozását célozták a *Synopsis novae chronologiae* és a *Brevis commentarius* című munkái, amelyek tulajdonképpen egységet alkotnak. Programjának kritikai vonatkozásait pontosan megfogalmazza : "...az igazságra törekszünk, nem a má-

sokkal való egyetértésre".¹⁶⁷ Kronológiai kutatásainak eredményei végleges megfogalmazásban *Epitome chronologica rerum Hungaricarum* /Kassa 1736/ címmel jelentek meg. A forráskutatás és forráskritika területén világos elképzelései voltak. Az oklevelek és egyéb források kritikai vizsgálatát mindennél fontosabbnak tartotta. Az egyetlen forrásra alapozott, s megfellebezhetetlennek tűnő munkákat nem sokra értékelte. Így saját munkáját sem tekintette lezártnak, könyvét az utókor tudós képviselőinek szánta, s tőlük várta műve folytatását. Elsősorban kronológiai kutatásaival és a magyar történelem szakszerű vizsgálatával készítette elő a jezsuita történetíró-iskola kialakulását.

A XVIII. század első felének legnagyobb magyar tudósa, Bél Mátyás /1684-1749/ is nagyban hozzájárult a magyar történetírás kibontakoztatásához, noha eredményei nem csupán előkészítő jellegűek. Sokrétű munkásságából számunkra két alapvetése fontos és említésre méltó. Az egyik a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* /Bécs 1735-1742/ című műve 5 kötetben, amely pótolhatatlan történeti földrajzi alapvetés. A másik ugyanennek az időszaknak az eredménye, *Adparatus ad historiam Hungariae* /Pozsony 1735-1746/ címmel befejezetlenül maradt. Ez utóbbi egyben az első magyar forráskiadvány-sorozat publikálását jelentette. Az összesen 30 műre /3 decas/ tervezett vállalkozását azonban megszakította, 12 forrás publikálásáig jutott el. Ugyanis időközben csatlakozott volt tanítványának, Johann Gerg Schwantnernek /1716-1791/ a tudományos vállalkozásához, aki három kötetben jelentette meg a magyar történelem legfontosabb elbeszélő forrásait, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* címmel /Bécs 1746-1748/. Ebben a gyűjteményben Bél Mátyás több szerzőt méltatott és kommentált, többek között Anonymust is, s ezzel elindítója lett a több évszázados Anonymus-vitának. A Bél Mátyás életművére vonatkozó

elég jelentős szakirodalom is fémjelzi munkásságának értékeit.^{168.}

A XVIII.század derekától a magyar jezsuiták tudományos történetíró-iskolájának szerveződéséről beszél a szakirodalom.^{169.}

Az eddigi gyűjteményeket felhasználva igyekeztek gazdagítani kritikai módszereiket, abban a hiszemben, hogy az aprólékos forráselemzéssel megállapított történelmi igazság nem állhat ellentétben a katolikus egyház érdekeivel.

Egyik csoportjuk Hevenesi Gábor megkezdett útját folytatva, a katolikus egyháztörténetet művelte. Az egyik legjelentősebb forrásgyűjtemény e témakörben Péterffy Károly nevéhez fűződik, *Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae I-II.* /Pozsony 1741-42/; a másik kiadvány a bollandisták kutatásának közvetlen hatását is tükrözi, *Acta Sanctorum Hungariae* címmel jelent meg /Nagyszombat 1743-1744/, Prileszky János tollából.

Ezeket követően sorra jelentek meg az egyes püspökök életrajzai, illetve egyházmegyék történetét feldolgozó monográfiák. Az utóbbiak közül Koller József /1745-1832/ 7 kötetes műve a legismertebb : *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum* /Pozsony-Pest 1782-1812/.

Említésre méltó még a középkori magyar törvények jegyzetes kiadása, *Decreta et vitae regum Hungariae* /Kolozsvár 1744/ címmel, amely Szegedy János nevéhez fűződik.

Az adatgyűjtők sorát a szónoklattani munkásságával is kitűnt Kaprinai István /1714-1786/ zárja le. A Hevenesi-féle gyűjteményben felhalmozott anyagot rendezte, hozzácsatolta saját másolatait is, sőt tervbe vette a hatalmas, - ekkor már több, mint 300 kötetnyi - , okleveles anyag kritikai kiadását. Nagy vállalkozásából csupán két kötet jelent meg, Mátyás király uralkodásának első időszakára vonatkozóan, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad* /Bécs 1767-1771/ címmel.

A fentebb felsorolt anyaggyűjtő összegzésekre épül részben a jezsuita történetírói iskola két legnagyobb alakjának, Pray Györgynek/1723-1801/ és Katona Istvánnak a munkássága. Egyben életműükben tetőzött a tudományos történetírás fejlődése a XVIII. századi Magyarországon, legjellegzetesebben képviselik az irányzat minden erényét és hibáját is.

A továbbfejlődés útját, többek között az is jelezte eredményeikben, hogy munkásságuk súlypontja áttevődött az egyháztörténet műveléséről a magyar világi történelemre. Ebből következik, hogy elődeik anyaggyűjtő munkáját nem találták kielégítőnek, s jónéhány újabb forrást is felhasználtak tekintélyes szintéziseik megalkotásához. Ez utóbbi források közül éppen a külföldi kutatók szerepe került előtérbe. A források szisztematikus, kritikai felhasználására alapozott történetírói módszereik alkalmazása nagy szerepet játszott, korszakos jelentőségű a magyar történetírás történetében.

Munkásságukat ezen túlmenően az avatja igazán jelentőssé, hogy ezzel is a nemzeti öntudat erősítését vélték szolgálni. Ebben a felfogásban ugyan még nagy szerepet játszott a feudális nacionalizmus és a katolikus egyház szerepének erősítése. Erről az utóbbi kérdésről Pray György így írt: "Hogy másokat mindjárt eretnekséggel vádoljunk, annak nem voltam barátja soha. Polgártársainkkal, amennyire a vallás lényege megengedi, lehetőleg jóban kell lennünk, ezt kívánja a józan ész és a közjó".^{170.}

Pray György munkásságának értékelésével kapcsolatos eddigi megállapítások, alapvetően helytálló voltak ellenére, további pontosításokat, árnyalásokat igényelnek. Tudniillik munkássága, - legalábbis ami a terjedelmét illeti - , teljes egészében még nem a magyar világi történelem művelésére, hanem az egyháztörténeti feldolgozásokra esik. Kétségtelen viszont, hogy mindkét témába vágó munkássága nagy jelentőségű a szaktudomány további fejlődése szempont-

jából.

Az előbbi témában először a magyar őstörténetre vonatkozó művét írta meg, *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum* címmel/Bécs 1761/, amelyben a hun-avar-magyar rokonságra vonatkozó elméletét fejtette ki. A mű megjelenésének időpontja korszakos jelentőségű a magyar történetírás történetében. Tudományos fellépésével megkezdődött az önálló történeti feldolgozások korszaka. Célkitűzéséről, küldetéséről így írt: "Alig tudom elviselni, hogy mi vagyunk az egyedüliek, akik míg a szomszédos népek угyszolván már mindannyian kiadták történeti emlékeiket, őseink viselt dolgait még egybe sem gyűjtöttük, és egész multunkat mélységes homály burkolja. Honi évkönyveink, történeti feljegyzéseink legnagyobb részt hiányosak, mesékkel telvők, kétes hitelűek és minden kronológia mellőzésével íródtak".¹⁷¹.

A fenti mű szerves folytatásaként írta meg legjelentősebb művét, a magyar történelem első szakszerű összefoglalását, *Annales regum Hungariae I-V.* címmel/Bécs 1763-1770/, amely I. Ferdinánd uralkodásának tárgyalásával/1564/ fejeződik be. Sajnovics János finnugorkutatásaira reflektált 1774-ben, *Dissertationes historico-criticae in Annales veteres Hunnorum* címmel/Bécs 1774/, amelyben a hun-avar-magyar folytonosságról szóló tanáz fenntartva a finnugor népeket hun eredetűeknek nyilvánította.

További munkássága jórészt az egyháztörténeti feldolgozások vonalába esik. Ennek során az Árpád-ház szentjeinek az életét, illetve az egyházi hagyományokat dolgozta fel: *Vita Sanctae Elisabethae... nec non Beatae Margaritae virginis*; *Dissertatio historico-critica de Sancto Ladislao*; *Dissertationes historico-criticae de Sanctis Salamone rege et Emerico duce*; *Dissertatio historico-critica de sacra dextera Divi Stephani*, s végül *Specimen Hierarchiae Hungariae*.

Tehát a magyar világi történelemre vonatkozó publikációi korán megszakadtak. Barátai biztatására kifejezően válaszolt egyik, 1774-ben írott levelében : "Hiába unszolsz évkönyveim folytatására ; inkább akarok hallgatni, mint olyasvalamit írni, amit felfogásommal és szabadságomnál fogva össze nem egyeztethetek".^{172.}

1777-től az oklevél tanára lett Katona társaként és barátjaként az egyetemen. Később egyetemi könyvtáros, majd a "historiographus regius" megtisztelő címet kapta meg. Ebben a minőségében kellett megírnia propagandisztikus célzatu tanulmányát, amelyben a déli területekre vonatkozó "történelmi jogok" bizonyításával foglalkozik.

Az igazsághoz tartozik annak megállapítása, hogy helyzeténél fogva jóval zártabb körben mozoghatott munkássága, mint Katona Istváné. A "historiographus regius" cím valójában sok szempontból behatárolta tevékenységét. Ennek ellenére iskolát teremtett, amelyhez az egyetem tanárai közül Wagner Károly, a címer- és pecsét tanára, a genealógia szaktekintélye, Schönvisner István, az érem- és régiség-tan professzora és Katona István tartoztak elsősorban.

Katona István "vir incomparabilis insignis ingenii" minősítéssel illeti, tisztelettel és felemelő méltányossággal.^{173.}

Pray György munkásságának jelentősége a módszeres forráskritika következetes alkalmazása, s a kronológiai kérdések tisztázása révén nagy. A magyar középkor története, mint a dicsőség és a nagyság korszaka vonult be a köztudatba munkássága hatására. Az Annales regum Hungariae című munkája hosszabb ideig egyetemi tankönyv volt.

Szalay László szépen jellemezte : "...az egészet átölelő nézete és a kéz páratlan biztonsága, mely nemcsak felnyitni az aknát, nemcsak napfényre hozni az áldást, de az összes termést, kicsit, nagyot egyaránt rendezni képes".^{174.}

Tehát vitathatatlanul úttörő érdemei vannak, s e munka továbbfolytatója Katona István volt. Kettőjük munkássága szinte elválaszthatatlan egységet alkot, a múltba tekintő, de a jelennek szóló nacionalizmusuk révén.

III. Életművének értékelése

1. Munkásságának utóélete - historiográfiai recenziók

Katona István és az általa képviselt történetírói irányzat eredményeire vonatkozóan a későbbi historiográfiai jellemzésekben fellelhetők értékelő megállapítások. Ugy hisszük, hogy elemző-értékelő munkánk szempontjából e megállapítások számbavétele is szükséges, hogy munkásságának utóéletére vonatkozóan észrevételeket tegyünk.

Természetesen ezeket az értékeléseket, rövid summázatokat megfelelő kritikai megjegyzésekkel lehet csak elfogadni. Tehát óvakodnunk kell ezek teljes átvételétől, kritikátlan kezelésétől. Ennek szemmeltartása nagyon fontos, mondhatni alapvető, további munkánk szempontjából.

Különbséget teszünk, - ahol lehet - , az általa alkalmazott forráskritikai módszerek és a szemléletére vonatkozó megállapítások között. Továbbá : a vitathatatlanul alapvető eredményeinek pozitív és negatív hatásaival is számolnunk kell, mert csak ennek alapján lehet meghatározni a helyét történetírásunk történetében.

Talán hangsúlyoznunk sem kell, hogy ezekben a recenziókban tulajdonságokat olvashatunk pozitív és negatív értelemben egyaránt. A történetíró-utódok nem ritkán önigazolásra használják ~~fel~~ fel Katona életművét, illetve annak értékelését.

Életműve ilyen értelmű kisajátításának regisztrálásán túl, meg kell állapítanunk ennek okait is. Minden bizonnyal ez már további historiográfiai összefüggések megkeresésére sarkall, s fellebbenti a fátylat a későbbi történetírói törekvések progresszív, vagy retrográd irányulásáról. A történetírói "ars poetica" szembesítése a megvalósult eredményekkel szintén izgalmas és vonzó feladat, ennek elvégzése sem lehet közömbös számunkra.

Ennek során általában a kronológiai sorrend az iránymutató számunkra az egyes történetírók historiográfiai megjegyzéseinek, kritikáinak az elemzésében, mert azt hisszük, hogy ez a fejlődési, vagy éppen a visszafejlődési vonulat érzékeltetésére is alkalmas. Azonban nem jelentjük ki kategórikusan, hogy más csoportosítás nem lenne esetleg célravezető, de a történetiség elvének ez felel meg leginkább.

A kortársi értékelések sorában rangos helyet foglalnak el Edward Gibbon /1737-1794/, angol történetíró kritikai észrevételei. Nemcsak azért, mert ezek kevésbé elmarasztalóak, hanem azért is, mert alkalmasak arra, hogy Katona István munkásságának gyakorlati hasznát bizonyítsák.^{175.}

Edward Gibbon A Római Birodalom hanyatlása és bukása című, mindmáig olvasott és méltán népszerű, jelentős művének több fejezetében részletesen foglalkozik középkori történelmünk eseményeivel. Feltűnő historiográfiai érdeklődésex következtében nagy figyelmet szentel a felhasznált források értékelésének, jegyzeteiben szinte külön tanulmányt ír észrevételeiről.

A magyar történelemmel kapcsolatos problémáinak, megjegyzéseinek számbavétele alapján mérleget készíthetünk az általa értékelt történetírók és források korabeli jelentőségéről, használatosságáról. Ezek közül mi a témábavágó megjegyzéseit kísérvük figyelemmel. Katona Istvánra vonatkozó megállapításai tehát alkalmasak arra, hogy a kívülálló kortárs szemével láttassák művének korabeli értékeit.

Idevágó észrevételeit a következőkkel kezdi : "A tudományok bevezetése óta ők maguk föltárták ősiségüket a hazafias érdeklődés erőteljes és dicséretreméltó ösztöneként."

Majd jegyzetben így folytatja : "A két nemzeti történetíró, akitől a legtöbb segítséget kaptam, Pray György /Dissertationes

ad Annales Veterum Hungarorum, etc., Vindobonae 1775/ és Katona István /Historia critica Pestini 1778-1781, 5 kötet/. Az előbbi általánosságban és gyakran önkényesen foglalkozik az eseményekkel ; az utóbbi képzettsége, ítélőképessége és körültekintése révén megérdemli a kritikai történetíró nevét".^{176.}

A továbbiakban így folytatja : "Racionális történetkritikájuk többé nem éldeleghet Attila és a hunok hiu családfájával."

E bevezető megjegyzései felvetik Pray és Katona munkásságának összehasonlítását is. A hun-magyar rokonság kérdésében éppen Katona műve alapján időtállóan foglal állást, amikor a finnugor rokonság szerepét hangsúlyozza.

Az izgalmas és eleven problémák közül szakértő szemmel vizsgálja az Anonymus-kérdést is, amelyhez a következő észrevételeket fűzte : "Ennek a krónikának a szerzője Béla király jegyzőjének nevezi magát. Katona a XII. századba helyezi és megvédi személyét Pray hiperkriticizmusa ellenében".^{177.}

Tehát e kérdésben Katona állásfoglalásának szolgáltatott igazságot. Az azóta eltelt időszakban Katona datálását igazolták a kutatások, amelyet Gibbon is alapul vett.

A következő kérdés, amelyről beszámol Constantinus : De administrando imperio című művével kapcsolatos. Datálásával kapcsolatban így ír : "Katona ügyesen számította ki ennek a műnek a megírását a 949., 950., 951. évre/4-7.1./ A kritikai történetíró megkísérli, hogy bebizonyítsa az első fejedelem Almus, Árpád atyjának létezését és, hogy igazolja tetteit, akit Constantinus hallgatólagosan elvet".^{178.} A zárójelbe tett számadatai Katona műve első kötetének hivatkozási helyére vonatkoznak.

A kalandozások történetével is részletesen foglalkozik Gibbon és értékelő megállapításokat tesz eközben: "Árpád, Zoltán és Taksony/Toxus/ három véres uralmát kritikusan ábrázolja/ Katona :

Hist.crit.107-499.1./Ügybuzgóságával mind a hazai, mind a külföldi forrásokat fölkutatta ; rosszhirükhöz, vagy dicsőségükhöz mégis képes voltam hozzáadni Bréma elpusztítását/Adam.Bremensis I. köt.43.1./".^{179.}

A források összegyűjtésének és összehasonlításának kérdésében , a forráskritika szempontjából, valamint a kronológiai problémák megválaszolási kísérleteiben tehát elismerően nyilatkozik Gibbon Katona munkásságáról.Észrevehetően imponál neki az, hogy Katona az adott feltételek között a teljességre igyekezett törekedni.

A következő megjegyzései a kalandozások történetére vonatkoznak: "Mind a magyar, mind az orosz évkönyvek föltételezik, hogy megostromolták, megtámadták, vagy izgatták Konstantinápolyt, és bár ezt a tényt a bizánci történetírók is majdnem elismerik, mégis bármily dicsőséges lenne is a nemzetnek, a kritikai történetíró /Katona - kiegészítés tőlem:T.J./, sőt még Béla jegyzője is tagadja vagy kételkedik benne.Szkepticizmusa méltánylandó ; nem tudtak a "rusticorum fabulas"-ban hinni vagy azoknak biztos hitelt adni ; Katona azonban Liutprand bizonyítékainak nyugodtan szentelhetett volna figyelmet /Bulgarorum gentem atque Graecorum tributariam fecerant",Hist.II.köt.4.435.1./".^{180.}

E kérdésekkel kapcsolatos különös érdeklődése érthető, hiszen a keresztény Nyugat történetét is közvetlenül érinti a kalandozások története.A fenti forrásokhoz fűzött kiegészítése és kritikai észrevételei indokoltak, az azóta eltelt időszak kutatásai is ezt támasztják alá.

A következő alapvető kérdés, amely megnyeri érdeklődését a koronaküldés : "Az 1000.évben Szt.István követi Sylveszter elnyerték a Magyarország királya címet egy görög műhelyből származó diadém-mal együtt.Ez Lengyelország fejedelmének készült ; de a lengyelek saját bevallásuk szerint még tulságosan barbárok voltak ahhoz,

hogy kiérdemeljenek egy angyali és apostoli koronát/Katona:Hist. crit.I.köt.1-2o.1./Franciaország,Anglia,Skócia,Kasztília,Aragonia,Navarra,Svédország,Dánia és Magyarország királyai közül az első három régebbi mint Nagy Károly ; a következő hármat kardja hozta létre,az utolsó hármat pedig megkeresztelkedése ; és ezek közül egyedül Magyarország kitályát tisztelték meg vagy alázták!/meg pápai koronával.

Szt.István követői a regnum oblatum,debitam obedientiam tisztelettel kifejezéseket használták,ezeket VII.Gergely tul mereven értelmezte ; a magyar katolikusokat pedig nyomasztotta a pápa szentségének és a korona függetlenségének ellentéte./Katona:Hist.crit.I.köt.2o-25.1 II.köt.3o4.,346.,36o.stb.1.".181.

A fenti részletekből kitűnik,hogy Gibbon jó történetírói érzéssel állapította meg a problémákat,amelyeket az "apostoli királyság" ténye okozott.Maga Katona sem tudta elkendőzni e helyzet kétélűségét,noha számára a pápai koronaküldés érezhetően tiszteletet parancsoló.

Gibbon I.István uralkodására vonatkozóan ,Reginon kívül Katona művét fogadja el alapvető forrásként.¹⁸² Idevágó ismertetéseiben részletesen elemzi I.István törvényeinek törekvéseit,főleg a magántulajdon végelmére vonatkozóan.

A keresztes hadjáratok tárgyalása kapcsán így ír : "Katona,akárcsak mi magunk,csak a francia szezőket tudja idézni ; de helyi értesülésével hasonlítja össze a régi modern földrajzot".¹⁸³.

A kiragadott részletek jól tükrözik azt,hogy Gibbon nagy érdeklődést mutatott középkori történelmünk iránt.Feltűnő tájékozottságát szellemi környezetének,mindenekelőtt a francia enciklopédisták magyar vonatkozásu utalásai alapozták meg.¹⁸⁴ A forrásokra vonatkozó közvetlen gyakorlati ismeretei pedig Katona első kötetének Prologomenon ex historia litteraria című bevezetéséből erednek,amelyben részletesen jellemzi a felhasznált mű-

vek szerzőinek munkásságát, forráskritikai értékét. Katonát lépten-nyomon nagy elismeréssel illeti : "Pray tul nagy és gyakran csak sejtett területet akar átfogni, Katona tudományos alaposságával, ítélőképességével és áttekinthetőségével megérdemli a kritikai történetíró nevét".^{185.}

Gibbon a magyar historiográfiai irodalommal szemben foglal állást Pray és Katona munkásságának összehasonlításakor, véleményének többször is hangot ad.^{186.}

Gibbon magyarságképe nem mentes ugyan a tulzásoktól, de ő az első nagy angol történetíró, aki hiteles magyar forrásokra, - sőt a kor szinte valamennyi ismert és elismert forrására - , alapozza művének magyar vonatkozású megállapításait. Érdekes, hogy a magyar szakirodalom művelőinek figyelmét mindmáig elkerülte széleskörű tájékozottsága, idevágó hivatkozásai. Ennek során 62 történészre hivatkozik a magyar történelemmel kapcsolatban, akiknek sorában Katona István előkelő helyet foglal el. Művét alapvető, mondhatni fő forrásként használja. Így például Ransanusnak Mátyásra vonatkozó elbeszéléseit Katona műve alapján korrigálja.^{187.} Saját módszerét kritikai történetírásnak nevezi, a történetírókat ennek alapján értékeli.

Mindez témánk szempontjából sem mellékes, hiszen e kérdések még ma is aktuálisak. A világban rólunk kialakult képet még napjainkban is befolyásolja. Végssóron történelmileg megalapozott, pozitív összképet alakított ki a középkori magyarságról. Középkori történelmünket olyan példátlanul hatalmas olvasóközönség elé vitte, amilyen elé azóta sem került. A kérdés aktualitását többek között az is bizonyítja, hogy H.G.Wells világtörténetében a magyar történelemre vonatkozó részeket Gibbontól idézi. A mű legutóbb, 1966-ban Londonban megjelent kiadása középkori történelmünket Gibbon műve alapján ismerteti meg a hatalmas angol nyelvterület

olvasóközönségével.^{188.}

E tényszerű megállapítások témánk szempontjából jelentősek. Gibbonnak Katona István munkásságára vonatkozó elismerése tükrözi azt, hogy műve a maga korában milyen jelentős szerepet játszott. Az első kötetek megírása után alig egy évtizeddel egy hatalmas világtörténelmi kép kialakításához sokban hozzájárult, s ennek, utóélete révén, napjainkban is érvényesülő szerepe van. E bekapcsolódását természetesen megkönnyítette az, hogy latin nyelven írt, így ablakot nyithatott a világra. Ennek jelentőségét hangsúlyoznunk kell.

Ugy hisszük, minden elfogultság nélkül megállapítható, hogy a Katonára vonatkozó Gibbon-értékelés igazolja életműve általunk képviselt tudománytörténeti jelentőségét. Hiszen munkássága sokban hozzájárult Gibbon jelentős művének megszületéséhez és sikeréhez, amelyben a magyarságról megalapozott képet alakított ki az angol történettudomány e klasszikus művelője.

Hadd jegyezzük meg azt is, hogy Gibbon értékelése megelőzte Katona köteteinek magyar nyelvű visszhangját. A honi értékelések sorában az első Kovachich Márton György /1744-1821/ nevéhez fűződik.

Kovachich a magyar tudományszervezés uttörője és fáradhatatlan organizátora volt, aki sok szempontból megelőzte korát.^{189.} Szervező és gyűjtő munkája során értékelte az elődök és a kortársak munkásságát, számbavéve az eredményeket és a hiányosságokat.

A *Vestigia Comitiorum* című, 1790-ben elkészült forráskiadványának bevezetőjében és az 1791-ben megjelent *Institutum diplomatico-historicum* című tervezetében témánk szempontjából is fontos megállapításokat tesz. Összegzése kitér Katona munkásságának értékelésére, hiszen az előkészítő munka során szükségét érezte en-

nek. A történelem iránti érdeklődése a nagyszombati egyetemi évei alatt mélyült el, nem kis részben Pray és Katona munkásságának megismerése következtében, az 1760-as években.^{190.}

Fejlődésének jelentős állomása a jogtörténet iránti érdeklődésének kialakulása, amelynél további pályafutása során mindvégig megmaradt. Erről az alapról bírálta Katona István tudományos munkásságát is. Nem alkot egyértelműen pozitív véleményt Katona adigi munkásságáról, mert közügyekben, politikában járatlannak nevezi Pray Györggyel együtt,^{191.} bár elismeri, hogy többet nyújtottak mindketten, mint várni lehetett volna.

Elmarasztaló ítéletének alapvető oka jezsuitaellenességéből fakadt, mely később is meghatározta szervező tevékenységét.

A másik kifogása a már említett jogtörténeti, köz- és államjogi szemléletéből következik, gyűjtő és szervező munkája során alapvetően más szempontok vezérlik, mint Prayt és Katonát.

Jelentős kifogásai vannak még a két történetíró egyháztörténet-centrikus felfogásával szemben, sőt az eseménytörténet, szerinte tulontul részletező vizsgálati módszerükkel szemben is. A történeti-filológiai alaposság érezhetően nem nyeri meg tetszését.

A fentiekben túl a szembenállása világnézeti alapon is plasztikusan megvilágítható. Az egyházi alapon álló történetírókkal szemben a jogi világnézet szemléletét vonultatja fel. Ez a törekvése egyszersmind a történettudomány laicizálódásának jól kitapítható folyamata is. Célkitűzéseinek megvalósításától így az egyházi értelmiség kimagasló képviselői távolmaradtak a fenti okok következtében.^{192.}

A következőkben Horvát István /1784-1846/ megjegyzéseit vesszük szemügyre. Nagy reményekre jogosító indulásakor, 1809-ben mondan, antifeudális társadalomszemlélete platformjáról mond ítéletet az előző korok történetíróinak munkássága fölött.^{193.} "Kö-

zönségesen eddig még egy jó történeírónk sincsen, mert Katona egész az unalomig szentes ; Pray pedig, ha nem oly buzgó pap is könyvében, mint Katona, még is mind szentes, mind igen fog a fejedelm mellett akkor is, mikor a nemzetnek tagadhatalan igazsága vagyon. A' többi újabb történetírók nagyobb részént ezeket tették által papirosról papirosra : a régiek pedig tsupa tsuda tevők. Egyikben sem láthatni le rajzoltatva a haza állapotát a' különféle fejedelmek alatt", - eddig az idézet, amelyben a fiatal Horvát István könyörtelenül éles bírálatot gyakorol az elődök munkássága fölött. Felfogásából szépen kirajzolódik a történetírással szemben támasztható korabeli követelmény, amelynek megvalósításából ugyan ő maga sem vette ki részét. Mindez csak örök ígéret maradt részéről, amely végül is munkásságában jól megfért a feudalizmus és a nemesi osztály dicsőítésével.¹⁹⁴.

Tehát éles bírálata paradoxonként hat, hiszen ő maga is azt művelte, ami ellen indulásakor annyira hadakozott. Témánk szempontjából ennek ellenére telitalálat e néhány megjegyzése, legfeljebb azt kell hozzáfűznünk, hogy egy negyedszázaddal később valamivel nagyobb követelményeket támaszthatott és támasztott az ifjú Horvát István, mint annsk idején lehetett volna.

Egyházcentrikus vizsgálat, az uralkodók egyoldalú dicsőítése, s a nép kihagyása a történeti képből, mind-mind telitalálat, amelyel Katonát sujtja. A feudális nacionalista történet szemlélet jellemzői kapnak itt éles kritikát, s ez a XIX. század első évtizedében jelentős teljesítmény, még akkor is, ha Horvát szemléleti torzulása végül szinte ugyanezeket a hibákat hozza felszínre tudománytalan romantikája révén.

A Martinovics-összeesküvés után reakció fellépésének hatása érezhető a történettudomány fejlődésének visszaesésében is. Készen írja Berzeviczy Gergely : " Történetíróink nem annyira az

országnak, mint a királyoknak a történetét, azok örökösödését, viszályait, háboruit, szerzeményét és a főbb családok sorsát beszél el. De hogy milyen volt az ország belső állapota, melyek a népjólétének vagy nyomorának az okai, hogyan alakult a lakosok osztályainak egymáshoz való viszonya, ezekről alig emlékeznek meg".^{195.}

Berzeviczy, korának széles látókörű reformpolitikusa árnyaltan fogalmazta meg a történetírással kapcsolatban támasztható új elvárásokat, a történetírók feladatait.

Nemzeti szempontból jelentős Virág Benedek /1754-1830/ történetírói munkássága, akit Toldy Ferenc a "nemzeti lélek tüzes ébresztőjének" nevezett. Berzeviczy megnyilatkozásához hasonló türelmetlenség ~~közvetlen~~ csendül ki egyik Kazinczyhoz írott, 1811. február 7-i keltezésű leveléből: "Te csak versificatoria késztesz engemet. Miért nem inkább a Századokra? Én úgy vélem ezek a nemzetnek nagyobb hasznára vannak, mint akármely poéma. Bizony igen szeretném, ha többen dolgoznának e tárgyban, de nem úgy, s oly formában mint eddig" - hangzik a levél egy részlete.^{196.}

Eközben nagy buzgalommal dolgozik jelentős művén, amelynek a Magyar Századok címet adta. Művének megírása során Katona főműve, a Historia critica regum Hungariae, az egyik alapvető forrása, noha Virág Benedek a nemzeti szempontot még hangsúlyozottabban érvényesíti, s középpontba a nemzeti függetlenség kérdését állítja. Kritikai módszere elég gyenge, lépten-nyomon érezni lehet, hogy elsősorban nem történetíró. Nem véletlenül fejezte be művét 1526-tal. Hangsúlyozza, hogy "nem lehet írnom Mohácson innen". Szemléletében Katona művének hatása érezhető, bár több ponton tovább is lép felfogásánál.

Gyakran hivatkozik Katona művére, megnyilvánulásaiból rendre kiderül, hogy nagyra becsülte a történetíró-előd munkásságát.

Katona művének hatása abban is tükröződik, hogy a nagy emberek, az uralkodók tevékenységét állítja vizsgálódása középpontjába, nekik tulajdonítja a függetlenség megóvását. Élesen bírálja azokat az uralkodókat, akik véleménye szerint nem harcoltak a függetlenség ügyéért kellő eredménnyel. Így művében a "régi dicsőség" középpontba állítása tapasztalható, még erőteljesebb megvilágításban.

Egyértelműen továbblépést tapasztalhatunk, Katona felfogásához képest a katolikus egyház szerepének megítélésében. Gyakran közvetlenül is vitába száll Katona István megállapításaival.¹⁹⁷ Megsejtette, hogy az eretneküldözések mögött a hit védelmén kívül más okok is megbujnak. Katonával szemben elítéli I./Nagy/ Lajos erőszakosan térítő politikáját. Így ír: "A királyok magok faggatták fegyverrel saját jobbagyaikat, kiket ésszel kellett volna segiteniek."¹⁹⁸

Az erdélyi parasztfelkelés tárgyalása kapcsán észrevette, hogy az huszita eretnekség mögött a parasztság nyomora állt. Elítéli a megtorlást. Ugyanakkor a forradalommal kapcsolatos ellenszenvét nem tudja leplezni, a nép csak kevés szerepet kap ebben a történelmi képben.

Katona munkásságához képest a nyelv mellett a függetlenség és az antiklerikalizmus kérdésében tapasztalunk továbblépést Virág Benedek művében. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy Katona munkássága nagy szerepet játszott művének megszületésében, annak egyik jelentős alapjául szolgált.

Nem Virág Benedek az egyetlen, aki műve megírásaként alapvető forrásként használta Katona köteteit. A XIX. század első negyedében a Budai-tetvérek, Ézsaiás és Ferenc, Fessler és Engel továbblépését is lehetővé tette, megkezdődött az összefoglaló feldolgozások kora, éppen a század első évtizedeiben.¹⁹⁹

Nem kevésbé tartjuk fontosnak azt sem, hogy milyen közvetlen, gyakorlati haszna volt Katona műveinek azok számára, akik nem elvi,

ideológiai igénnyel léptek fel munkásságával szemben, hanem éppen a további részfeldolgozások során hasznosították Katona eredményeit. Hiszen fontos feladatunknak tartjuk annak vizsgálatát is, hogy milyen mértékben segítette elő a történetírás továbbfejlődését a feldolgozások számára biztosított források és nem az elvi következtetések, szemléleti megnyilvánulások szempontjából. Természetesen e két kérdéskomplexum nem mindig, illetve legtöbbször nem választható szét.

Az előbbiek sorába tartozik Lányi Károly 1844-ben kiadott *A magyar föld egyháztörténete*i című műve, amelynek bevezetésében így ír Katona művének használhatóságáról: "Nem titkoljuk, hogy a történetírási kutatók és segédforrások megítélésében bennünket mint legbiztosabb kalauz és ujjmutató *ő/Katona/* vezetett." ^{200.}

Tehát Lányi egyháztörténeti művének írásakor a források megítélésében nagyon fontos iránymutatóként használta Katona munkáit, s éppen ennek alapján "történetírói Titánnak" nevezi. ^{201.}

Lányi kortársa, Bartal György 1847-ben megjelent *Commentarium ad historiam status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV.* című művében szintén elismerően szól Katonáról: "*Katonaium ipsum pro Boeoto taxant alii ; alii cum quibus ego sentio, eundem tamquam Historiographorum Hungariae Titanem venerantur*". ^{202.} E jogtörténeti művében alapvető forrásként használta, s érdekes módon, fél évszázaddal előbb Kovachich Márton György éppen jogtörténeti aspektusból bírálta Katona addigi eredményeit.

Katona István életművének XIX. századi utóéletével kapcsolatosan értékes utmutatásokat szolgáltat Szalay László/1813-1864/ munkássága, illetve Flegler Sándor historiográfiai recenziói is közvetve Szalay felfogását tükrözik. Ugyanis Flegler értékelései Szalay intenciói alapján íródtak, mint ahogy ezt R. Várkonyi Ágnes jelentős monográfiájában a közelmúltban kimutatta. ^{203.}

Ez azért is figyelemre méltó, mert Szalay Lászlónak volt a legjelentősebb historiográfiai tájékozottsága, a kortársak közül kiemelkedett a magyar történetírás történetére vonatkozó ismereteivel.²⁰⁴ Így megállapításai jelentős értéket képviselnek számunkra, historiográfiai érdeklődése mindvégig szembetűnő. A Magyarország története című hatkötetes főműve jegyzeteiben szinte külön historiográfiai tanulmányt is írt a használt források, a történetíró-elődök munkásságának értékelését végzi el így mellékesen. Ennek során jól érvényesülnek ismeretei, párhuzamosan sok forrást használt, s alkalma nyílott a források összehasonlító értékelésére.²⁰⁵ Művének tanulmányozása közben az tűnik fel először, hogy Katonát sokat, de kellő kritikával használta, tévedéseit és tulzáseit rendre korrigálta, megjegyzéseit sokoldaluan alátámasztani igyekezett.

Idevágó megállapításai jórészt három csoportba sorolhatók : mint forrásra való egyszerű hivatkozások ; korrigáló, helyreigazító megállapítások és értékelő kritikai megjegyzések.

Különösen művének első három kötetében, - amelyek Mohácsig tárgyalják hazánk történetét - , használja sokszor Katona kötetit. A korrigáló megállapítások többnyire pontosításokat tartalmaznak, de olykor szemléleti kérdéseket is érintenek, értékelnek. Például Katona véleményét a primogenitura elvének merev értelmezésében nem osztja.²⁰⁶

A korrigáló megállapítások egy csoportja kronológiai pontosításokkal foglalkozik, s Szalay a források szembesítése révén ezeket a megállapításait is sokoldaluan alátámasztja.²⁰⁷

Egyházi vonatkozású kérdésekben rendre elmarasztalja Katona megállapításait.²⁰⁸, egyhelyütt így kommentálja az eseményeket IV. László uralkodásával kapcsolatban, jegyzetében : "Volt a magyar történetírásnak olyas korszaka, midőn IV. Lászlót tisztára mosni,

dicsőíteni napirenden vala.... Katona szereti mentegetni, mivel az egyház iránt adakozó volt, a veszprémi főiskolát jószágokkal látta el stb".²⁰⁹.

Ugyanakkor Elismeri Katona azon törekvéseit, hogy igyekezett az általa fellelhető források mindegyikét felhasználni, elemezni, bár következtetéseiben merészebb is lehetett volna Szalay szerint,²¹⁰.

Gizella temetési helyének megállapításával kapcsolatban így ír: "Katona és Pray okoskodásai és elmésségei alatt, a tizenhét század magyar-deák olvasó közönségének multságára összerogyott"; -Gánóczi Antal e kérdéssel kapcsolatos felfogására utal.²¹¹.

Elismerését többek között így fogalmazza meg : "Teleki nevét Prayé és Katonáé mellett - tiszteletre méltóbb neveket nem ismerek a magyar irodalomban - említendi az utókor".²¹².

A fenti megállapítást az 1440-esztendő bonyolult eseményeinek ismertetése kapcsán tette, s az események pontos és részletes felderítésének szól az elismerés.

A nemzetiségi kérdés vizsgálatával kapcsolatban bíráló megjegyzéseket tesz, minden bizonnyal a szabadságharc tanulságainak hatása alatt. Elmarasztalja Katonát, mert szerinte a halicsi és a vlagyimiri fejedelemségek mindvégig magyar hűbérek voltak, s természetesen Szalay nem osztja ezt a véleményt. Egy másik helyen így fakad ki : Deák történetíróink "en bagatelle" kezelték a szerb bevándorlások történetét.²¹³.

Azoknak a hivatkozásoknak a felsorolásától eltekintünk, amelyekre mint forrásokra utal művében. Ugy véljük, hogy a fentiek alapján is kirajzolódik majd az a kép, amely Szalay Katona-értékeléséhez szükséges. Ezt megelőzően megvizsgáljuk azokat a megállapításokat, amelyek már tisztán historiográfiai értékeléseket tartalmaznak, s ide soroljuk Flegler Sándor értékeléseit is.

A Flegler-féle recenziók élére A magyar történetírás történel-

me című, 1878-ban magyar nyelven is megjelent művében tett kritikai megjegyzései kíváncsoknak több okból is. Feltűnő alapossággal foglalkozik a XVIII. századi magyar történetírás fejlődésével, s éppen azokkal a forrásokkal, amelyekeken ebben az időben, - az 1850-es évek elején - , művének megírásakor Szalay is dolgozott. Ez érthetővé teszi azt, hogy Flegler sorain átizzik a mester historiográfiai értékeit.

Szerinte Pray azért nem foglalkozott a hitujítási mozgalmakkal, mert a régi elavult módon azokról már nem írhat, de kora még nem érett meg a szabad tárgyalásra. Katonát elmarasztalja, mert egyházi kérdésekben "aggodalmas félenkség foglya", de megbízható forrásfeltáró munkássága jelentőségét többször is hangsúlyozza. E két nagy történetíró munkássága szerint olyan jelentős tudományos eredményekkel gazdagította a magyar történelmi irodalmat, amely bármelyik nemzet becsületére válik, noha a nemzeti történetírás egyik legfontosabb kritériumának az anyanyelvet tekinti.²¹⁴

E jellemzés sok lényeges kérdést érint témánk szempontjából. Árnyalt fogalmazása, több szempontból alátámasztott recenziója teljes egészében a Szalay által kialakított képpel egyezik.²¹⁵

Az egyházi kérdésekkel kapcsolatos "egy vallás, egy nemzet, egy állam" Katona által megfogalmazott problémakör józan és árnyalt kritikája, másfelől a tudományos anyagfeltárás fáradságos és jelentős munkája előtti tisztelgés egyaránt megtalálható művében.

A későbbiekben, Szalay életművének értékelése kapcsán, már egy másik művében így ír Flegler : "Pray és Katona munkái mind kritikai tartalmuknál fogva, mind az újabb okiratok felhasználásánál fogva a magyar történelem jelen alakját megalapították".²¹⁶ Természetesen nem lenne teljes a kép, ha nem emlitenénk meg a német romantika hatását, jelenlétét Flegler idevágó munkásságában.

A vallási elfogultságot Flegler a tudományos történetírás súlyos tehertételének tartja, s szomszéd népek történelmének megismerését is türelmetlenül követeli, s ez vissza-visszatérő gondolat Szalay művében is. E gondolatok nem véletlenül csengenek ennyire össze.^{217.}

Szalay máshelyütt, már az 1850-es évek második felében, így értékel historiográfiai megjegyzéseiben: "Ne mondjátok hogy ők/ti. Pray és Katona/ nem voltak édes mieink, mert hiszen deákul szóltak apáinkhoz. Vagy nevezzétek meg nekem azokat, kik náluknál buzgóbb őrei voltak nemzetiségünknek ; jelöljétek ki a magyar nyelven írott könyveket, melyeknek lapjairól tisztább hazafiság tükre sugárzik elénkbe. Forgassátok munkáit az utánuk következett első nemzedéknek, mely nyelvünket újabb hajnalfényben ragyogtatta, kérdezzétek meg azokat, kik e nemzedék közvetlen hagyományosai voltak, s hallók lesztek : hogy az erő, mely lelkeiket megszállotta, a remény, mely kebleiket dagasztotta, éppen ama munkákkal érintkezés nyomán szikrázott fel".

Végül így zárja értékelését : "Pray, Katona és Cornides a dicső triász, melyhez mint társak vagy ellenfelek viszonyban állnak mindannyian, akik 1700-tól a század alkonyáig a nemzet múltjának dicsőítésével foglalkoztak, nem múlt fényben fognak ragyogni a hazai irodalom statorai között".^{218.}

Ugy véljük, hogy a fentiekből kirajzolódik a Szalay, illetve a Flegler által megrajzolt Katona István-kép, amely munkássága historiográfiai értékelése szempontjából alapvető és lényeges utóéletére vonatkozóan. Ezek után sorra vesszük egyes idevágó megállapításaikat.

Ezeknek élére az egyházi vonatkozású kérdésekben vallott Katona-álláspont elavultsága, a maga korában való idejétmúlt voltának megállapítása kívánczik. Kétségtelen, hogy Szalay tisztán lát-

ta e kérdés ilyen megoldásának tarthatatlanságát, hiszen az azóta eltelt időszak tanulságai csak megerősítették felfogásában. A Flegler-féle megfogalmazásban az "aggodalmas félénkség foglya" kitétel kissé homályosnak tűnik. Eszerint Katona inkább nem akarta, vagy éppen nem merté addigi felfogását a vallási kérdésekben megváltoztatni, s továbbra is az "egy vallás" elavult álláspontjára helyezkedett. Szerintünk inkább nem akarta álláspontját megváltoztatni, ugyanis ez illik bele jobban az életmű egészébe.

A másik, ezzel szorosan összefüggő probléma Katonával kapcsolatos kritikájukban az "egy nemzet" felfogásához kapcsolódik. A nacionalizmus illetően felfogását Szalay és Flegler elvetették, noha más kérdésekben ők is a nacionalizmushoz közelítő álláspontot képviseltek. Az anyanyelv használatát is fontosnak tartották, bár ebben a kérdésben kissé elnézőbbek Katona munkásságával szemben.

A fentiek ellenére megállapításaik mérlege összegzésében pozitív Katona munkásságával kapcsolatban, s a következő történetíró-nemzedék mesterének tartják, Pray Györggyel együtt, közvetlen előzményt látnak bennük, munkásságukban. Ez a felfogás megegyezik a mai történeti irodalomban itt-ott fellelhető rövid megállapításokkal is,²¹⁹ természetesen megszorításokkal. E megszorítások a mai történeti irodalomban különösebb indoklás nélkül találhatók. Álláspontunk szerint a témánkba vágó két legfontosabb kérdéssel kapcsolatos ez, és pedig a "tudományos és a nemzeti" megkerülhetetlen problémakörével.

Kétségtelen tény, hogy közvetlen tudományos előzményt jelent Katona munkássága a következő történetíró-nemzedék számára, nevezetesen Virág Benedek, Engel, Fessler, s Szalay László munkásságához, még akkor is, ha forráskritikája, - különösen a Szalay által járt úthoz képest - , kezdetlegesebb, a forráskritika és a forrásközlés Katonánál gyakran összemosódik, nem mindig következetes.

Ugyanakkor munkásságának uttörő szerepe vitathatatlan.²²⁰ A művére való gyakori hivatkozások is bizonyítják, hogy milyen nagy haszonnal forgatták a későbbi korok történetírói Katona köteteit, s ez jelentős tény még akkor is, ha nem egyszerű, mechanikus átvételtől van szó.

A nemzeti kérdés kapcsán, mint fentebb láttuk, Szalay László, különösen későbbi megállapításaiban - , jelentősnek tartotta a Katona műveiben tükröződő hazafiságot, s a magyar történeti irodalom egyik "statora"-ként említi. A kérdés tehát az, hogy milyen nacionalizmust, pontosabban szólva a nacionalizmus melyik fejlődési fokát képviseli Katona munkássága, s Szalay milyen eszméi alapról írt róla ilyen nagy elismeréssel ?

Véleményünk szerint Katona történetírása a nemesi nacionalizmust képviseli, amely számtalan hiányossága, sok szempontból retrográd volta ellenére a térség, így elsősorban Magyarország kibontakozásában pozitív szerepet játszott, nem volt tehát teljes egészében reakciós a nemzeti függetlenség és haladás távlati feladatainak aspektusából.²²¹

Szalay László a Magyarország története című munkája jegyzeteiben egyértelműen realista polgári alapról veszi szemügyre Katona köteteit, így e megállapításaiban még több a bíráló elem.²²² Életének utolsó évtizedében viszont már arra keres választ a magyar történelemben, hogy osztályát, a nemességet a kapitalizálódó Magyarország viszonyai közé hogyan menthetné át, lehetőleg minél kisebb megrázkódtatások nélkül.²²³ E szempontból alapvetően meghatározó felfogásában egy újabb forradalomtól való félelme.²²⁴

Mindez nem mond ellent annak a ténynek, hogy minden vonatkozásban továbblépett Katona felfogásához képest, hiszen a magyar polgári történettudomány egyik jelentős képviselőjét tiszteljük benne, munkásságában azonban közvetve Katona eredményei is tükröződnek.

Az egyoldaluan dicsőítő felfogásnak sokkal felfokozottabb változatát képviseli a kiegyezés útjának egyengetésében is szerepet játszó nemesi romantika, amely az 1860-as évek második felében egyre inkább teret nyert.²²⁵ E nemesi romantikus felfogás egyik legjellegzetesebb képviselője Toldy Ferenc, akit elsősorban irodalomtörténészként tart számon a mai tudománytörténet.

Toldy, jellemezve a XVIII. század történetírásának fejlődését, megállapítja, hogy "a kútfők kritikai feldolgozása stádiumába lépett. Lehetővé tették nemzeti történelmünk ily tudományos felépítését azon áldott emlékü szerzeteseink, kik a múlt század elejétől fogva nemcsak okmányok, hanem minden egyéb nemű történeti emlékeink nyomozásában, összegyűjtésében fáradoztak."²²⁶

Másutt, más alkalommal így folytatja az értékelést: "Oly tiszteletre méltó hazafiúi érzés, mely az egész, - bár deák - , historiai irodalmat átmelegíti: hogy valahányszor csak érintjük is azt, nem lehet a hálátlanság büne nélkül szerzetes férfijainkra s elsősorban a magyar jezsuitákra.... mint ez irodalom alkotóira áldólag vissza nem emlékezünk.... azóta /Pray és Katona munkássága óta/ nincs megállapodás, történetírásunk nem szűnt meg, először német s majd magyar nyelven haladni, de már a múlt század alapvető munkássága által megtört uton".

Az 1868-ban megjelent irodalomtörténetében így egészíti ki fenti gondolatait: "Ez a deák irodalom szerencsésen közvetítette s általánosította az európai tudományos műveltséget, szellemében pedig hazafias volt."²²⁷

Toldy e jellemzéseiben a tudományos minősítés mellett, -vagy inkább helyett - , elsősorban a nemzeti kategóriáján van a hangsúly. Megállapításai egyértelműen a nemesi romantikus historiográfiai értékkategóriák térnyerését mutatják ilyen megfogalmazásban.²²⁸ Ugyanis ebben az elsősorban érzelmi töltésű érvelésben a "nemzeti" jelző nem tudományos, hanem mindenekelőtt erkölcsi-

érzelmi kategória. Alkalmas a feudális nemesi történetfelfogás, a feudális nemzeteszme 1848 utáni szemfényvesztő átmentésére. Ily módon a XVIII. századi történetírás egyenes és egyszerű folytatójának minősíti a XIX. századi történetírást, s további feladatait is ebben jelöli meg, minden minőségi különbségtétel nélkül.

E leegyszerűsítő, s egytől-egyig érzelmi fogantatású értékelés már kisajátítása a XVIII. századi történetírásnak és ezzel együtt Katona István munkásságának is. Hiszen tudományos elemzés helyett önigazolásra használja fel Toldy Ferenc az előző század eredményeit, minden érdemleges kritika nélkül.

A példa rendkívül ragadós, ugyanis e koncepciót a század következő évtizedeiben sokan átvették. Így többek között Fraknói Vilmos is, aki Ipolyi méltatása alkalmából annak helyét Pray és Katona munkásságának "távlataiban" jelöli meg.²²⁹ A nemesi romantika zezugos utvesztőiből nehéz a kibontakozás.

Marczali Henrik a századfordulón már racionális érveket sorakoztatott fel, s az elismerés mellett elmarasztalja Prayt és Katonát, sőt Kovachich Márton Györgyöt is, "mert felekezeti irányuk" nem elégítette ki a korabeli elvárásokat.²³⁰

Az ezidőtájt írott, Az 1790-91. országgyűlés című művében a vallási küzdelmek országgyűlési vonatkozásai kapcsán részletesen kommentálja fenti véleményét Katona állásfoglalásáról. A Katona által írt röpirat jellemzésekor, - amelyben az "egz vallás" álláspontjára helyezkedik a történetíró -, így fakad ki Marczali: "Egyike a legékesszólóbb tanulságoknak ez az irat arra nézve: mi vé válik a historia még igazi tudós kezében is, ha pártfegyverré aljasítják".²³¹

A továbbiakban így folytatja: "Egyáltalán a nagy történeti alkotások közt csak azok existálnak reá nézve, melyek álláspontjának kedveznek; a többi elhallgatja, vagy semmisnek mondja".²³²

Okkal vetődhet fel a kérdés : mit kért számon tehát Marczaki Henrik a történetírás címén Katona Istvántól ? Mindenekelőtt a vissza-visszatérő, az értékelésekben egybehangzó elmarasztalást, az egyházi kérdésekben mutatott nagy elfogultságát. Sőt a források vizsgálatát aprólékosan végző Katonára még azt a bélyeget is rásüti, hogy vallási kérdések tárgyalásakor a forrásokat tendenciózusan válogatta össze, - tegyük hozzá, hogy méltán marasztalta el emiatt.

Marczali realista historiográfiai summázatai itt telitalálatnak bizonyulnak.²³³ Katonával vitázva nagyon is találó érveket sorakoztat fel, amikor annak történelmi bizonyítékait halomra dönti. Hiszen Katona, általa következetesnek vélt, módszerét átvéve bizonyítja, hogy mennyire veszedelmes a katolikus vallás ilyen mélységű védelme. E történelmi példázatokon át meg átsüt Marczali antiklerikalizmusa.²³⁴

Az első világháború előestéjén Szekfű Gyula történetírói pályája kezdetén A Száműzött Rákóczi című művének hazafisága kapcsán felizott viták közepette historiográfiai számvetésre kényszerült. E műve közismerten nagy vitát kavart a nacionalizmus, a "nemzeti" kérdésében. Igaz ugyan, hogy a világháború mesterségesen lefojtotta e polémiát, mégis több szempontból tanulságosak idevágó megállapításai a nemzeti történetírás fejlődésére, s vele együtt saját szerepének meghatározására vonatkozóan.

Jellemzésének középpontjában Szalay László munkássága áll. Megállapítja : "Ugy felfogásban, mint kritikában és hazafiságban az ő egyedis utódjának érzem magamat". Szalay mellett Horváth Mihály kap helyet e historiográfiai önvallomásban, akik szerinte, Széchenyivel egyetértésben, Katona István nyomdokain haladtak. Szekfű szerint Katona István "a mi hazafias és kritikai történetírásunk atyja".²³⁵

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy ez az állásfoglalás Szekfű Gyula szemléleti fejlődésében az 1916-ig terjedő szakasz terméke, amikor még nem a szellemtörténeti irányzat képviselője. Tehát nem e világnézeti-szemléleti alapról értékelve nevezi egyik mesterének Katona Istvánt.^{236.}

Ellenfeleinek fellengzős és sekélyes hazafisága helyett Szekfű Gyula reális tartalommal akarta megtölteni szemléletét, - így irt erről : "egy tudományág természetes fejlődése az, mikor az újabb generáció felismeri a közvetlen elődeinek hibáit és visszatér a korábbi irányokhoz, hogy az új adatokkal elődei művét kiegészítse".^{237.}

Katona munkásságára vonatkozó elismerő véleményében alapvető szerepet játszik a forradalmaktól való félelme, s az hogy a haza sorsát a Habsburg-birodalom kötelékében tudta csak elképzelni, s nemutolsósorban mély katolikus meggyőződése is.^{238.}

Nacionalizmusában a feudális-nemesi-romantikus hagyományokat, s a feudális eredetű uralkodó osztályt részesíti előnyben, a már ekkor érezhető pesszimizmusa így több ponton találkozik Katona felfogásával. Katona a vallási egység megbomlásában, Szekfű a kor liberalizmusában látta a hanyatlás okait. Ilyen eszmei alapon tartja tehát magát Katona István szellemi örökösének, munkássága folytatójának.

Mindezekből egyértelműen megállapítható, hogy Katona István munkássága nem maradt visszhang nélkül az utókor történetírásában. A méltatások, a kritikák vizsgálata során egyértelműen kiderül, hogy nagyra becsülték a lehetőleg minden elérhető forrásra kiterjedő, aprólékos munkamódszerét. Az érdemi méltatáson túl többen öngigazolásra használták életművét. Annyi azonban így is megállapítható, hogy munkássága hozzájárult a magyar történetírás fejlődéséhez, mindmáig haszonnal forgatják a kutatók hatalmas életművének gazdag köteteit.

2. Történetírói módszerei, célkitűzése és történet szemlélete

Katona István munkásságának elemzése kapcsán bizonyára nem tűnt mondvacsinálnak az európai tudományos történetírás, az előzmények fejlődési vonulatainak rövid jellemzése. Ugyanakkor szükségét éreztük annak is, hogy a rendelkezésre álló források keretei között megvizsgáljuk munkásságának utóéletét, s e historiográfiai recenziók tükrében mintegy mérleget készítsünk életműve értékeléséről. Ez az igény egyrészt az értékmérők szempontjából, másrészt a magyar történetírói törekvések távlatai vonatkozásában is indokolt. Hiszen önkéntelenül is felmerül a kérdés: előbbrevítte-e Katona munkássága a történetírás fejlődését, s valós problémák megoldásával foglalkozott-e? Ehhez szorosan kapcsolódva vetődik fel a másik kérdés, hogy milyen addigi kutatásokra támaszkodhatott? A következőkben, többek között, ezekre a kérdésekre keresünk választ.

Katona István történetírói célkitűzéseit több helyütt plasztikusan megfogalmazza, s ezzel mélyenszántó, mai szemmel is értékes programot ad kora magyar történetírói számára. Nevezetesen: látta azt, hogy, a magyar történeti kutatások jelentősen elmaradtak a szaktudomány nyugat-európai kutatási eredmények mögött. A nemzeti öntudat felébresztésében fontos szerepet vállalt magára, ilyen szempontból is hangsúlyozta a tudományos kutatások fontosságát. Többször hivatkozik Bél Mátyásra, osztja annak hasonló véleményét e kérdésekben.^{239.}

Tehát tisztában volt hatalmas vállalkozásának szerepével, annak fontosságával nemzeti és tudományos szempontból egyaránt. Kutatási eredményeinek kilátásait azonban nem becsülte túl. Reálisan látta, hogy egy emberöltőt meghaladó tenger sok tennivaló áll előtte, s a kutatások szorosan nehéz és rögzös utjait is vállalnia kell az eredmények érdekében.^{240.} Bár paradoxonként hat, mégis meg kell állapítanunk, hogy torzóvá rekedt munkássága. Egyszersmind megjelölte a következő tudós nemzedékek számára a követendő utat, azt hogy folytatniuk kell a megkezdett kutatásokat. Saját kutatási eredményeit

nem tekintette megfellebezhetetlennek és lezártak : "Habebit semper posteror aetas, quae rebus iam inventis vel addat, vel demat ; habebit postquam plura, quae cum blattis, tineisque certarunt, monumenta ruptis quasi repagulis vindicata fuerint, unde rebus adhuc obscuris novam lucem affundat".^{241.}

Kesergett a tudós munka iránti értetlenség és a tudatlanság miatt, amelyek sokszor akadályokat gördítettek a történeti kutatások útjába : "...nonnullorum inscitia clausis in scriniis magno numero". Remélte azonban azt, hogy az elkövetkező nemzedékek tudós kutatói szerencsésebbek lesznek az ilyen akadályok leküzdésében : "...meosque defectus maiore documentorum apparatu suppleant".^{242.}

Klasszikus tömörséggel fogalmazta meg a történetirők nehéz, de szép feladatait : "...quod in rebus physicis...aliisque cum ingenti harum scientiarum incremento fieri videmus, in historicis itidem plures existant...".

"....qui partim obsepta tabularia studiosius rimentur ; partim veterum testimonia diligentius scrutentur ; partim haec inter se contemendo fabellis, anachronismis, annosis erroribus, qui per traditiones hominum, lapsusque chronologorum inoleverunt et regnum paene constituerunt, occurrere mederique conentur".^{243.}

Ezekből a sorokból világosan kiderül Katona István tudósi elhivatottsága, és az, hogy mennyire fontosnak tartotta a használható források felkutatását, felhasználását. Szinte már-már azt hihetné az ember, hogy nem párosult e több emberöltővel mérhető kutatómunka kellő körültekintéssel. Az idevágó adatok gyűjtése közben kiderült, hogy nagy alaposággal és következetességgel dolgozott, hivatkozásai és utalásai mind pontosak. Feltűnő az összegyűjtött források bősége egy-egy történelmi problémával kapcsolatban. A középpontba állított kérdések vizsgálatakor meglepő, hogy ezek a problémák még ma is mennyire aktuálisak. A régi szerzők tekintélyét mindig kellő

óvatossággal kezelte.²⁴⁴ A források szerinti vitás kérdéseket mindig alaposan igyekezett tisztázni. Olykor azonban megmarad a szigorú történeti-filológiai értelmezésnél az egyes forrásokkal kapcsolatban, s kevesebb következtetést von le ezekből.

A magyar őstörténettel kapcsolatban azóta is fontos forrásként emlegetett Konsztantinosz Porphürogennétosz, bizánci császár *De administrando imperio* című művének pontos datálását is elvégezte.²⁴⁵

Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkájának forrásértékét kisé tulbecsülte, de többek között Prayval szemben, - aki Anonymust IV. Béla jegyzőjének tartotta - , helyes álláspontra helyezkedett és a XII. századra datálta tevékenységét. Az azóta eltelt időszak kutatásai Katona álláspontjának szolgáltattak igazságot.

Munkája során szívesen foglalkozott kronológiai kérdésekkel, a segédtudományok közül a kronológiát nagyra becsülte: "Verissimum est oculum alterum historiae, chronologiam esse, sine qua graves audabatarum more, lapsus committantur, necesse est".²⁴⁶ Hasonlóképpen nyilatkozott a történeti földrajzról is: "Quia vero geographia lumen et oculus est historiae...".²⁴⁷

E kiragadott példák is bizonyítják, hogy mennyire eleven és valós problémákkal foglalkozott. Egyben igazolják azt is, hogy a róla szóló egyes méltatások lebecsülik kritikai munkásságát, s egyszerűen forráskiadványnak nevezik főművét.²⁴⁸ Tehát munkásságának méltatásakor feltétlenül árnyaltabb értékelésre van szükség. A kritikai megnyilvánulások bőven áradnak műveiből, bár tisztában van az ezekkel járó veszéllyel, a tudós munka felelősségével.²⁴⁹

A tárgyilagos igazság védelmének jegyében inkább az értelemre, mintsem az érzelmekre ható történetírás, a tudományos munka jelentősége mellett foglalt állást az előbbi idézet folytatásaként, a tudományos bizonyítás módszereinek alkalmazását tartja szükségesnek.²⁵⁰

E magaszabta összehasonlító kritikai módszerek helyenként azonban meghaladták, - a források gyengesége, vagy éppen teljes hiánya miatt is - , a reális lehetőségeket. A meddő viták, vagy az ingatag alapokon álló következtetések helyett elég gyakran a forrásokat beszélteti, kritikai munkája legtöbbször megmarad a külső kritikánál. Felhívja a figyelmet a megoldásra váró feladatokra, nem akar megalapozatlan következtetésekkel senkit megtéveszteni.²⁵¹ A *Historia critica regum Hungariae* című főműve a magyar történeti szintézis első kísérlete, az ezzel járó minden hiányossággal együtt.

A végképpen kétes eredménnyel járó megoldásokba nem bonyolódott bele. Így például szintén tanulságosak a hun-magyar rokonsággal kapcsolatos megjegyzései. Pedig a nemesi nacionalizmus fellángolása idején nagy sikereket érhetett volna el ennek támogatásával.²⁵²

Ugyanakkor ujjongva fogadott minden újabb, s használható forrást, különösen az általa sokszor hiányolt külföldi forrásokat, hiszen éppen emiatt kesergett sokszor.²⁵³ Munkája során a külföldi kutatókat érezhetően előnyben részesítette, megállapításaiban inkább azoknak adott hitelt, elsősorban a korai középkor történetének vizsgálatánál. Ez utóbbi korszak történetével kapcsolatban kevesli a rendelkezésre álló magyar forrásokat.

Meglepő frissességgel igyekezett beavatni az olvasót a kor történeti, vagy történeti vonatkozású irodalmába. Mikes Kelemen Törökországi leveleit 1794-ben Kulcsár István jelentette meg először Szombathelyen. Katona már műve egyik, 1806-ban nyomtatásban megjelent kötetében közölte a Mikesről szóló beszámolóját, s bőségesen használta a művet forrásként, sokszor magyarul idézi.²⁵⁴

"Regnante sapientissime principe, quae bellicas virtutes pacis ornamentis, Martem Minervae, rarā quadam felicitate sociaverat, magna scriptorum reges excrevit. Ex quibus... Mikes Clemens, in Transsylvania natus socius exilii Francisci iunioris Rakotzii, cuius occupati-

ones, virtutes ac mortem, inscriptis sorori suae litteris exhibet ; reliquorum item exsili sociorum, etiam post eius obitum fata describit, quas Stephanus Kultsár, Sabariae humanitatis professor edendas curavit, praeiuncto hoc titulo : Töbökországi levelek. Sabar. 1794.8." - hangzik a beszámoló.²⁵⁵

A két emberöltővel mérhető szívós munkája során állandó megújulásra volt szüksége, sokszor kételyek gyötörték. Helyzetének és jelentős uttörő munkájának ismeretében ez emberileg teljesen érthető. Hiszen nem valami látványos és vonzó feladatot vállalt magára. A csábitásoknak, amelyek a "művészi" történetírás, a kellemes és tetszetős csevegés felé irányították, mindvégig ellenállt. A bizonyító, kutató és bíráló munkamódszere, amelyet gyakran megszakítottak a hivatkozások, idézetek, s törést okozhattak a mű egységében, mindvégig munkája jellemzője maradt. Ez viszont a nagyközönség előtt száraznak és érdektelennek tűnt.

A kor történeti, vagy történeti vonatkozású irodalmi műveinek ismeretében ez teljességgel érthető, ugyanis a XVIII. században Magyarországon még inkább szépirodalmi, mintsem tudományos igényeket támasztottak a történetírással szemben. Az egzakt történettudomány ekkor kezdett önálló tudománnyá válni, s ebben Katona István munkásságának is uttörő szerepet kell tulajdonítanunk. Ezek a körülmények, az uttörő munkában rejlő kutatói nehézségek érthető módon kétségeket támasztottak benne módszerének helyessége iránt.

Ingadozása már érezhető munkájának kezdetén is, az egyes kötetek előszavából. A mű elején ugyan még szilárdan ragaszkodik módszeréhez, s szinte megfellebezhetetlennek tartja az ő elképzelését, amelyet eredetileg kialakított magának : "Quia methodum in "historia critica primorum Hungariae ducum" adhibitam, placuisse pluribus intellexi; eadem hic quoque retenta veteres scriptores suis verbis loquentes inducam, ut nullus falsis ac maledictoris interpretationibus locus

relinquantur, Iniucundam hanc stili, plerumque humilis et barbari, varietatem abunde sarciet aperta nudaque veritas, quae productis Authenticis auctorum ipsorum sententiis sine fuco se manifestat.". ^{256.}

A harmadik kötet előszavában viszont már, a lipcsei kritikusok megjegyzéseinek hatására kevésbé magabiztos és gondolkodóba esik módszereinek helyessége felől. ^{257.}

Elgondolkoztató, de jellemző is egyben, hogy művének külföldi visszhangja megelőzte a hazai kritikákat. Nagyon becsületes állásfoglalást jelent Katona István részéről, hogy az elmarasztaló véleményeket is híven idézi a következő kötetek előszavában. Az új utakat kereső nyugtalan tudós állandó önkontrollra törekvésének megnyilvánulásai ezek a sorok. ^{258.} Egyszersmind bizonyítják azt is, hogy a kritikai megjegyzések nem maradtak hatástalanul további munkásságára. A túlzó részletességet, a források halmozását róják fel alapvető hibájául, amelyek szerintük unalmassá teszik köteteit.

E kritikákkal kapcsolatban, de a történeti igazság kedvéért is, fel kell idéznünk munkájával kapcsolatos távolabbi terveit. Eredetileg a *Historia critica regum Hungariae* című főművét előkészítő, alapozó munkának szánta, amelynek legfőbb rendeltetése az volt, hogy a hazai és külföldi források anyagát összegezve első megfogalmazását végezze el művének: "...Transcribendo, connectendo corpus e pluribus membris et partibus dispersis effingendo, nonnunquam etiam ex mea penu hiatus explendo, mereri, quibusdam videor". ^{259.}

Ennek alapján érthetővé válik annak ujólagos megállapítása, hogy torzóvá rekedt a munkássága, bár ilyen hatalmas életmű láttán ez paradoxonként hat. Ugy érezzük tehát, hogy nemcsak a megvalósítás, hanem a tervek oldaláról is mérlegre kell tennünk munkásságának jelentőségét. Hiszen e műve alapján akarta megírni hazánk történetét. Így e befejezetlenül maradt életmű megvalósult kötetei mellett figyelembe kell vennünk, megfelelően méltányolva azokat a terveket is, ame-

lyek élete végéig foglalkoztatták. Így életművét nem tekinthetjük, - mert maga sem tekintette - , befejezett, kiforrott alkotásnak, inkább csak alapos előkészítésnek, a XVIII. századi forrásfeltárás első összegezésének.²⁶⁰ Tehát előmunkálatként kell fogadnunk, amelyet követett volna "történelmi stilusban", - *historico stilo* - , a tervezett végleges műve, de ezt már nem sikerült megvalósítania. A hatalmas energiát és fáradozást kívánó munkája közben ő maga is egyre inkább érezte, hogy célkitűzései meghaladják egy ember lehetőségeit.

Kifejezte azt a reményét, hogy akadnak majd tudós követők, akik folytatni fogják megkezdett munkáját, s felhasználják az általa összegyűjtött anyagot: "...aliquos patriae studiosos repertum iri non dubito, qui onus hoc in se recipient, vastaque historiae materiam a me pertinaci plurium annorum labore congestum *historico stilo digerat*".²⁶¹

Tehát az utókor tudós képviselőinek figyelmébe ajánlja munkáját. Minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy kívánsága javarészből megvalósult : a XIX. század történetírói sokat támaszkodtak, mint láttuk, kutatási eredményeire, sőt mindmáig tudományos publikációk egész sora hivatkozik Katona műveire.²⁶²

Munkásságának alapvető motivumaként a hazaszeretetet jelöli meg, amely arra indította őt, hogy kutatásait lankadatlan munkával folytassa és a haza javára a mult értékeit felkutassa, annak jövője érdekében : "*Ad spissum hoc opus...aggregiendum ac perficiendum unicus amor patriae...me permovere potuit*".²⁶³ Ezek a sorok mai szemmel is tiszteletet parancsolnak, mert célkitűzései jelentős részét megvalósította. Tehát személyes példájával is hitet tett a történelmi kutatások fontossága mellett, nem csupán beszélt e fel-emelő tudósi eszményekről.

A kutatási módszerekről vallott felfogása nemcsak a maga korában, hanem még ma is helytálló. "Tudományosnak tűnik az a mű, amely

bő forrásanyaggal támasztja alá mondanivalóját. Ezt a forrásanyagot jegyzetekben feltünteti, összehasonlit".²⁶⁴.

E módszerek oldaláról támasztott marxista követelményeknek, - minden tulzás nélkül állíthatjuk - , Katona következetesen alkalmazott módszerei, néhány kivételtől eltekintve, megfeleltek. Hiszen a legalaposabban éppen ő aknáztta ki a rendelkezésre álló forrásanyagot.²⁶⁵ Nem kis időt igényel a forrásokra utaló jegyzeteinek áttanulmányozása, még akkor sem, ha az ismétlődéseket figyelmen kívül hagyjuk. Ilyen áttekintés során meggyőződhetünk arról, hogy a korábban fellelhető hazai és külföldi források szinte mindegyikét ismerte, tudott létezésükről, - legalábbis hivatkozásai ezt bizonyítják. Életművének éppen ez a legnagyobb erénye. Elvitathatatlan érdeme, hogy hatalmas, és tegyük hozzá általában megbízható forrásgyűjteményt hagyott az utókorra. E források közül nem egy már csak Katona művének közlése alapján áll a rendelkezésünkre.

Tehát, ha csak bibliográfiát állított volna össze, akkor is ki-maradhatatlan láncszeme lenne munkássága a magyar történetírás történetének. Ennél azonban többet tett, s bizonyára nem áll messze az igazságtól, ha az eddigi kritikáknál árnyaltabb megfogalmazásban azt állítjuk, hogy a legismertebb, *Historia critica regum Hungariae* című főműve mai értelemben átmenetet képez a forráskiadás és a tudományos feldolgozás között.²⁶⁶ Azonban a maga korában, in statu nascendi, amikor a szaktudomány fejlődése éppen kibontakozóban volt, ez sokkal nagyobb jelentőséggel bírt, nemzeti és tudományos szempontból egyaránt. Így még inkább megkerülhetetlen fejlődési fázisa e munkásság a magyar történetírás történetének.

Ez adja tehát az alapot arra, hogy ne csak a módszer, hanem a történetírói gyakorlat, az eredmények oldaláról is szemügyre vegyük, értékeljük munkásságát.

Henri Pirenne /1862-1935/ belga polgári történetíró szerint :

"Történeti tények csak azoknak a nyomoknak alapján érthetők meg, amelyeket maguk után hagytak".²⁶⁷ Ezek a "nyomok", vagyis a történeti források képezik az alapját a helyes történetírói gyakorlatnak. A kritikailag, filológiailag megszürt források azonban önmagukban még nem meritik ki a történettudománnyal szemben támasztott marxista követelményeket.²⁶⁸

Történettudománnyá éppen az a többlet teszi, amelyet a történetíró következtetések formájában a források elemzése és összevetése alapján megállapít, levon.

E következtetések marxista értékelése szempontjából e ponton találkozunk egy fontos és valóban megkerülhetetlen elvi kérdéssel, a történetszemlélet alapvető problémakörével.

Eddigi feldolgozásunk során elszórtan már érintettük az egyházi történetírást, sőt Katona István történetfelfogásának, szemléletének néhány jellemző vonását. Hiszen életműve egyes darabjainak jellemzése kapcsán óhatatlanul is odakiváncozott egy-egy kritikai megjegyzés. Ezekkel szinte elő kívántuk készíteni a végső konklúziók levonását. Az életmű tárgyalása közben szinte elkerülhetetlen volt ezeknek az alapvető kérdéseknek az érintése, anélkül, hogy felesleges ismétlésekbe kívánnánk bocsátkozni.

Katona István mindenkorai kritikussait, - ideológiai alapállásuktól függetlenül - , valószínűleg ámulatba ejtette és ejti e hatalmas életmű, amely valóban csodára kötelez mindenkit, különösen a kor kutatási lehetőségeinek ismeretében. Ilyen hatalmas életmű esetében, a mennyiségi mutatóktól függetlenül is, mivel a magyar történelem minden addigi korszakának ábrázolási igényével lép fel, mi is felléphetünk vele szemben a történelem fejlődési folyamatainak ábrázolási igényével. Hiszen a helyenkénti, valóban tulzó részletessége mellett bizonyára tükröz az életmű valamilyen történetfelfogást, a történelmi fejlődés mozgató erőinek mibenlétét, jellemzését, s valamiféle

állásfoglalást.

Ezeknek a kardinális kérdéseknek az eldöntése céljából művének első nagy egységét vesszük alapul elsősorban. E választásunk nem véletlenszerű, kellő megfontolás előzte meg : vagyis a kezdetektől Mohácsig terjedő időszak eseményeit tárgyaló első husz kötetét tekintjük át elsősorban.

Ugyanis úgy érezzük, hogy e kötetekben érvényesülhetett legszabadabban történetírói felfogása, szemlélete. A Habsburg dinasztia politikájával kapcsolatos állásfoglalásait, saját véleménye mellett, meghatározta a bécsi udvar igénye is, amely a cenzura törekvéseiben öltött testet. A cenzura által támasztott nehézségekről már az egyes kötetek kiadási körülményeivel kapcsolatban jelzéseket tettünk. Tehát nem a külső kényszer hatása alatt jelentkező történetírói ábrázolást kívánjuk középpontba állítani, mert az minden bizonnyal torzítaná a reális képet, s tévutakra vezetne bennünket.

Katona István történetiszemléletének vizsgálatakor, s az általa képviselt történetírói irányzattal kapcsolatban is felmerül, hogy az új igényekkel fellépő tudományos módszerek az előző korszakhoz képest haladóbb történetiszemlélettel és felfogással párosultak-e?

Ezzel kapcsolatban már elemzésünk elején állást kell foglalnunk, s a felmerülő kérdésekre zömében nemmel kell válaszolnunk.^{269.} Amikor az irányzatot tudományos történetírásnak nevezi a szakirodalom, akkor elsősorban a történetírói módszer terén tett jelentős előrelépésnek és e művek alapvezető funkciójának szól az elismerő, s felemelő értékitélet. E tudományos módszerekre épülő történetiszemlélet azonban módszerénél jóval retrogádabb, alapítéleteiben többnyire ellenkezik a történelmi materializmus szemléletével.^{270.}

Ezek a megállapítások érvényesek Katona István felfogására is. Munkássága, - mint láttuk -, hatást gyakorolt a XIX. századi magyar történetírás fejlődésére, pozitív és negatív irányban egyaránt.

Pozitív hatása abban áll, hogy sokat tett a tudományos történetírói módszerek elterjesztéséért, munkásságával megvetette az alapját a XIX. századi magyar történeti szintézisek megalkotásának, s részfeldolgozásokra is ösztönzött.

Negativuma pedig az, hogy a feudális nemesi-romantikus szemlélet továbbélését segítette elő, noha ennek, mint láttuk voltak haladó elemei is a térség fejlődése szempontjából.

A már ismertetett historiográfiai recenziókban, - függetlenül a szerzők munkásságának értékeitől és jellemző hibáitól - , sok igazság van. Kétségtelen ugyanis, hogy Katona történetszemléletében a katolikus egyház és az uralkodó osztály szerepéről vallott reakciós állásfoglalása alapvetően fontos, hangsúlyozott szerepet kap. Tehát számára a történelmet mindenekelőtt az uralkodó osztály története jelenti, s tagjainak szemszögéből vizsgálja az eseményeket.

Ez a felfogás végigvonul egész munkásságán, s legszemléletesebben a *Historia critica regum Hungariae* című főművében, amelyet leggyakrabban *A magyar királyok kritikai története* címmel szoktak fordítani.

Már maga a cím is árulkodó : a királyok történetéről beszél. A jellegzetesen annalisztikus tárgyalási mód keretét is éppen az egyes uralkodók uralkodási évszámai adják.²⁷¹ Ez a tárgyalási mód a történelmi fejlődés folyamatainak megragadásában legtöbbször törést eredményez. Hiszen köztudott, hogy a történelmi fejlődés folyamatainak evolúciós stádiumait általában nehéz egzakt módon évszámokhoz kötni, mert ez metafizikus vizsgálati módszert eredményez, s ha mégis ezt tesszük, akkor nagyon rugalmasan, tágabb időhatárok között kell érvényesnek tekintenünk megállapításainkat.

Hiszen közhelyként hat, hogy a nagy horderejű történelmi változások általában nem esnek egybe az egyes uralkodók uralkodási év-

számaival, a korszakbeosztást a történelmi materializmus szerint más szempontok határozzák meg. Vagyis a nagy horderejű gazdasági-társadalmi változásokhoz, a forradalmakhoz való kronológiai igazodás sokkal fontosabb. Katona műveinek egyes köteteiben azonban erről szó sem esik.

A királyi hatalom alapjainak, az uralkodás jogcímének meghatározásakor egyértelműen idealista történetfelfogással találkozunk műveiben. Hiszen a királyok hatalmát öröknek, istentől származónak tekintette, s ebből egyenesen következik, hogy a katolikus egyház szerepe még a királyi hatalomnál is nagyobb hangsúllyal szerepel ábrázolásaiban, mint e hatalom földi közvetítője és biztosítója.

Ez tehát az az alapállás, amelyet Katona egyes megállapításainak olvasásakor lépten-nyomon felfedezhetünk, s végigvonul egész munkásságán. Az is szembetűnő, hogy az egyes uralkodók politikájának értékét az határozza meg szerinte, hogy az egyházzal szemben milyen mentalitást tanusítottak, vagyis az egyházpolitika alapvető szerepet kap ebben a történelmi értékrendszerben.²⁷² Az egyházi-pápai világhatalom primátusának elismertetése és hangsúlyozása mindebből egyenesen következik.

Géza fejedelem "véreskezü" módszereinek értékelését például attól teszi függővé, hogy e tetteit pogányként, vagy a katolikus vallás híveként követte-e el.²⁷³ Egyházi szempontok alapján hangsúlyozza az I. Istvánnak küldött pápai korona, az apostoli királyság jelentőségét. Ennek alapján a pápai ~~fűggsé~~ hatalomtól való függést jelentősnek tartja, bár ez benne is kételyeket támasztott. Tehát itt is az egyházi vonatkozásokat abszolútizálta.²⁷⁴

Ugyanakkor I. István uralkodását jelentősnek tartotta. Bő terjedelemben tárgyalja, amelynek során részletesen értékeli a törvényeket, s általában jól látja a keresztény Nyugathoz való csatlakozás jelentőségét. Ennek során néhány, mai szemmel is értékes vizsgálati szempontot vet fel az államalapítás tényének jelentősége vonatko-

zásában.^{275.}

Hasonló megfontolásokból elítéli Zsigmond egyházpolitikáját a placetum regium értékelésekor, s hangsúlyozza, hogy a pápa és a magyar katolikus egyház kapcsolata ebben az időben milyen hátrányosan alakult az ország fejlődése szempontjából.^{276.}

Az ilyen példáknak se szeri, se száma köteteiben. Az egyébként következetes kritikával dolgozó Katona egyházi kérdésekben feltűnően elnéző, nemegyszer még a csodáknak is helyt ad, hihető dolognak tartja azokat.^{277.} A néphagyományt forrásként csak ilyen esetekben fogadja el. Egyéb esetekben viszont más művek szerzőit könnyörtelenül megrója, mert nem alkalmaztak megfelelő forráskritikát. Ez még akkor is meghökkentő, ha az egyházzal kapcsolatos álláspontját figyelembe vesszük.

Az eddigi megállapításokból következik, hogy a történelem vizsgálata műveiben elsősorban, - mai fogalmaink szerint - , a felépítésmény elemeinek jellemzésére vonatkozik. Ez önmagában még nem lenne hiba, hiszen nem léphetünk fel Katona Istvánnal szemben csupán mai igényekkel, s tulzás lenne a gazdasági és társadalmi fejlődés párhuzamos és összehasonlító elemzését várni tőle.

Az addigi, jórészt egyháztörténeti vonatkozású feldolgozásokkal szemben a világi történelem vizsgálatára helyezte a súlyt, s ennek során bizonyára az egyházorientációju előzmények, források hatása is szerepet játszott az egyház szerepének előtérbe állításában.

Ilyen oldalról talán még találhatunk elfogadható mentséget számára, de a katolikus egyház szerepének kritikátlan, s előnyös forrásokkal való alátámasztása már menthetetlenül súlyos hiba. Ilyenkor még kronológiai tévedéseket is megenged magának. A fenti példával kapcsolatban nagyon jellemző, hogy Zsigmond és a pápaság szembekeverülését, bizonyára nem véletlenül, kronológiai tévedéssel próbálja

az egyház javára megmagyarázni.²⁷⁸ Szerinte a pápaság Nápolyi dinasztiaát támogató politikáját Zsigmond Rómaellenes magatartása váltotta ki, s nem fordítva történt.

Továbbá : az egyház javára félremagyarázza Hunyadi János és a pápa kapcsolatait, s úgy akarta beállítani, hogy a pápa Hunyadi politikáját mindig támogatta. A nándorfehérvári csata előtti hadseregszervezésben az egyházi közreműködést eltulozta, sokkal jelentősebbé duzzasztotta, mint valójában volt.²⁷⁹

A politika, mint az uralkodó osztály politikája tehát vizsgálódásaiban mindvégig centrális szerepet kapott. A külpolitika összefüggéseinek, a hatalmi viszonyoknak vizsgálata szintén fontos szerepet játszik jellemzéseiben. Ezeknek során, - még mai szemmel is helytálló - , megállapításokat tesz. Ilyenkor még az általában jellemző hungarocentrikus szemléletéből is enged, s elfogadható tekintést tesz, a környező államokról is ismertetést ad.

A török hódítás veszélyének hangsúlyozása már I./Nagy/Lajos uralkodásának ismertetésekor szerepet kap művében. A függetlenség veszélybe kerülése mellett, - az eddigiekből következik - , valósi szempontokat is hangsúlyoz.²⁸⁰

Különösen szemléletes képet rajzol egy mindmáig vitára okot adó kérdésben, - nevezetesen, hogy Mátyás király miért nem fordított nagyobb erőket a törökkel szemben, s miért más, - nyugati szempontok vezérelték. A külpolitikai helyzet széleskörű elemzésével bizonyítja, hogy a külpolitikai helyzet alakulása Hunyadi János harcai óta Magyarország hátrányára változott meg, s egy esetleges törökellenes háború a hátbatámadás veszélyét is magában rejtette volna. Ezzel Mátyást, nagyon helyesen, reálpolitikusként mutatja be, ábrázolja.²⁸¹

A külpolitikai helyzet ilyen széleskörű elemzésével szemben kiáltó ellentétet mutat műveiben az osztályellentétek vizsgálata.

Az osztályharc különböző megnyilvánulásairól szinte alig vesz tudomást, tőle szokatlan érdektelenséggel, felületesen vizsgálja ezeket az eseményeket. Az uralkodó osztálynak emberfeletti erő segítségével szolgáltat osztályigazságot. Az osztálykülönbségek gazdasági alapon, a termelési viszonyokban rejlő okainak figyelmet sem szentel. Sőt éppen rosszallását fejezi ki az osztályellentétek, az osztályharc megnyilvánulásai, - seditiones - , a lázadásokkal szemben, mert ezek a társadalmi harmónia megrontói. Az uralkodó osztály osztályigazságai alapján ellenez minden "felesleges" vérontást, mert a békés fejlődés bűnös akadályozói a lázadók. A történelmi változások, a társadalmi fejlődés legfeljebb mennyiségi vonatkozásainak tekinthetjük ezt a felfogást, de csak elnéző jóindulattal.

A nagy társadalmi robbanások, a minőségi változás megnyilvánulásai valóban nem férnek bele ebbe a szemléletbe, mert a társadalmi ~~mi~~ igazságot csak egy gazdasági alapon és osztályalapon tudja elképzelni, amelyet így abszolutizál, öröknek tekint. Ebből egyenesen következik az, hogy az alávetett társadalmi osztályoknak az engedelmesség az egyetlen feladatuk, mert így felelnek meg isten akaratának.

Az általában következetesen alkalmazott forráskritikai módszerre természetesen nehezen fér meg az ilyen szemlélet mellett. A problémákat néha nehezen tudja figyelmen kívül hagyni, s az osztályellentétek felszíni jeleiről olykor számot ad. Ilyenkor szigorúan megmarad a puszta ténymegállapításnál, s a tőle megszokott következtetéseknek nyomuk sincs. Így például az 1418. évre vonatkozóan leírja, hogy "Eberhard pécsi püspök jobbágysai a tisztek zsarolása miatt a tönk szélére jutottak, elhagyták házaikat, s idegeneknél rejtőzködve koldulni kénytelenek".²⁸² Az ellentétek ilyen relatív megállapítása mellett az osztálybékét igyekszik abszolutizálni,

s idegenül szemléli az elnyomottak megmozdulásait. Nem látja, vagy nem akarja látni álhumanista megfontolásokból, hogy a történelmi fejlődés mozgatója az osztályharc, s ennek nagyon is földi okai vannak. Az osztályharc jelentőségének felismerése helyett az osztálybéke pacifista, az uralkodó osztály érdekeit védő platformjának jelentőségét hangsúlyozza.²⁸³

Ezek a vallási indíttatású megállapítások sok szempontból rokon vonást mutatnak a korábbi történetszemlélet retrográd megnyilvánulásaival.²⁸⁴ Egyszersmind itt ütközik össze Katona István szemlélete a legélesebben a történelmi materializmus társadalomfelfogásával.

Katona történetszemléletével kapcsolatos következő kérdés a nacionalizmus problémakörében ölt testet. E téren sokkal ellentmondásosabb kép alakul ki felfogásáról, amely egyrészt a bécsi udvar érdekeitől függő "hivatalos" álláspontjában és az általunk bizonyítandó igazi felfogásában tükröződik, kap hangot. Mindenesetre e kettősség érezhető életművében, s az utóbbi felfogás nem véletlenül elsősorban kéziratos hagyatékában.

Mint fentebb már jeleztük ez a felfogás a magyar jezsuitizmus felfogásában is jelentkezik, de különös élességgel tükröződik Katona egész felfogásában.²⁸⁵

Ez az ellentmondás legjobban abban ölt testet, hogy a magyar feudális-romantikus rendi nacionalizmus eszméit magukévá tették, ugyanakkor ez helyenként összekapcsolódott felfogásukban a Habsburg-hűség vezéreszméivel.

Jellegzetesen közép-kelet-európai sajátosság a nemesi nacionalizmus megjelenése a klasszikus nyugateurópai fejlődésmenet burzsoá nacionalizmusához képest, és gyakran látszólag azzal szemben. Míg az előbbi teljes egészében nem tekinthető haladónak, - így Magyarországon sem, - , addig az utóbbi sokkal több haladó vo-

nást mutat. Ez is jelzi, hogy a társadalmi erőviszonyok, a gazdasági fejlődés sajátosságaiból következően, a nemesi osztály javára to-
lódtak el, s ez az erőeltolódás regresszív, fejlődést lassító saját-
osságokat eredményezett, meghatározva a nacionalizmus tartalmát
is.

Magyarországon a Rákóczi-szabadságharcot követően a független-
ség kérdésével kapcsolatban átmenetileg még retrográdabb képlet
alakult ki, hiszen a bécsi udvar és a magyar nemesség szövetsége
időlegesen meghatározó helyzetet teremtett. Főleg a magyar nemesség
csupán osztályérdekeit végelmező állásfoglalása miatt.^{286.}

E kérdésekhez kapcsolódik az általunk már fentebb említett
probléma, - nevezetesen : miért jelentkezik Katona életművében
különös élességgel ez az ellentmondás ?

A XVIII. században egyre inkább előtérbe kerültek a magyar ne-
mességnek az ország területéhez fűződő jogai, s ez mint a natio
Hungarica egyik fontos tényezője, a történetírás számára is fontos
alapot jelentett.^{287.} Ezek a problémák jól tükröződnek Katona mű-
veiben is, hiszen a telepítések hatására a nem magyar népekkel
szemben aktuálissá válik e nacionalista ideológia hangoztatása. Er-
re az időre esik az ideológiában a magyar politikai nemzet fogal-
mának megszületése, amely ekkor még jórészt feudális jellegű volt.
Az "egy politikai nemzet" koncepciójában a nemzetiségi lebecsü-
lése mellett a paraszti népek szerepének háttérbe szorulása is he-
lyet kap.^{288.}

A középkori magyar államról alkotott kép szinte világhatalom-
má duzzasztott formában jelenik meg e felfogásban. A magyar állam
ilyen idealizált képét rajzolja meg Katona is.^{289.} Erre bőven ta-
lálunk példákat köteteiben, s kisebb tanulmányainak egy része is
ezt támasztja alá. A "régi dicsőség" hangsúlyozásának ezen kívül
más szerepe is volt felfogásában, ugyanis a későbbi hanyatlás oka-
it részint a vallási megosztottságban kereste.

E tényeknél azonban sokkal fontosabb megvizsgálunk azt a kérdést, amely az említett ellentmondás másik oldalára mutat, vagyis azt, hogy Katona István nyilvánvaló és egyértelmű nacionalizmusa milyen mértékben és vonatkozásban mutat Habsburg-ellenes élet. A szakirodalom megállapításai Katona István munkásságára is vonatkoznak, amikor a kor történetírásának jellemzése kapcsán a Habsburg-hűség szerepét és megjelenési formáját jellemzi.^{290.}

Természetesen nem Katona István teljes felmentéséért szállunk sikra, csupán a differenciáltabb vonatkoztatást, s a pontosabb jellemzés szükségességét hangsúlyozzuk. Az igazsághoz tartozik az is, hogy nem egyenlő erők álltak szemben egymással. Katona és a bécsi udvar összeütközése e szempontból alapvető, életutja is bizonyítja e tényt.

Igaz ugyan, hogy a Rákóczi-szabadságharcot "fatale bellum"-nak nevezi, de az is igaz, hogy feltűnően nagy érdeklődést tanúsított a szabadságharc eseményei iránt. A szabadságharc elérhető teljes forrásanyagát feldolgozta, köztük a Rákóczi-párti forrásokat is, s ezzel nagyban hozzájárult egy valósághűbb kép kialakításához.^{292.}

Művének idevágó részletei az akkor fellelhető információk hatalmas bőségével tűnnek ki, s ezzel megvetette az alapját a további feldolgozásoknak.

A szabadságharc célját így határozza meg : "...quod Rakotzius Austriacae domus in Hungariam ius, tot legibus firmatum, evertere voluerit.".^{293.} Láttam, hogy többről volt szó, mint vallási küzdelmekről : "Sed enim ad sublevanda pauperum onera, quae gravia fuisse".^{294.}

Ezen túlmenően a Histoire des revolutions de Hongrie című munka jelentős részét lefordította, amelyről már fentebb szoltunk.^{295.}

A rendelkezésünkre álló teljes kézirat bizonyítja, hogy nem egyszerően a forrásként való használat igényével fordította le a művet, illetve annak jelentős részét. A kézirat elrendezése mutatja,

hogyan kiadásra készítette. Másrészt a forrásként való használat esetén nem lett volna szükség arra, hogy az eredeti címben szereplő, egyébként is latin eredetű "revolutions" szót kézenfekvő fordítása helyett "conversionum" szóval fordítsa latinra.

Első pillantásra meglepetti a kutatót : hogyan kerül Katona életművébe, még kéziratos fordítás egészéig is, A magyar forradalmak /változások/ története ? Hiszen megjelent műveiben általában visszavisszatérő gondolat az, hogy a beteg társadalom rémes lázálma a forradalom, amely csak pusztulást hozhat az emberek számára. A nyelvtanulással való indoklás, úgy hisszük nem fogadható el. A mű iránti érdeklődése tudományos szempontból is magyarázható, de szerintünk nem elsősorban erről van szó.

Az 1784. esztendő, - ekkor készült a fordítás - , sok szempontból változást hozott felfogásában. Szembekerült II. József politikájával nemzeti alapon, a németesítő törekvések miatt, amely az állásából való elmozdítását is eredményezte.

E mű viszont még rosszindulatból sem vádolható Habsburg-hűséggel, hiszen a Rákóczi-szabadságharc egyik kiemelkedően fontos dokumentuma, amelynek megszületésében nagy szerepe volt magának a Fejedelelemnek. Jelentőségét, hatását mutatja, többek között az is, hogy a magyar jakobinus mozgalom résztvevőinek egyik kedvenc olvasmánya.

Laczkovics János, egyik bátyjához írt, 1790. december 23-án kelt levele is tanuskodik erről : "Pozsonyi tartózkodásod alatt próbáld kölcsönkérni valakitől a Histoire de la Révolution d'Hongrie című könyvet, olvasd el mindazt ami benne van, latinul írták s adta volna Isten, hogy az összes követek elolvasták legyen az országgyűlés előtt". A bátyja, Laczkovics György alispán pedig december 31-én így ír a műről : "Meg vagyok győződve arról, hogy nem akad majd egy Rákóczy, Bercsényi, Tököli, Bocskai stb. Nem tudom láttad-e Te valaha azt a könyvet, amelynek címe La Révolution d'Hongrie; ami Rákóczy i-

dejében történt azt francia nyelven írja le és olyan nagyszerűen, hogy régóta nem olvastam hasonlót; omnes correspondentiae originales, manifesta etc. ibidem continentur, és szép momnetum. Ha a magyarok olvasták volna ante diaetam talán több értelem jelentkezett volna sokak fejében".^{296.}

Katona e fordítói munkáját tehát felfogása, szemléleti fejlődése szempontjából jelentősnek tartjuk, a nemzet sorsát, jövőjét fél-tette a Habsburgok politikájától.^{297.}

Igy alakul ki egy valóságghűbb kép állásfoglalásáról, s ehhez kéziratos hagyatékának e jelentős darabja sokban hozzájárul. Tehát az ellentmondás így világosabbá válik, vagyis Habsburg-hűsége nem töretlen, nem problémamentes. Ha pedig a kor viszonyainak reális ismeretében vonunk le következtetéseket, akkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy sokszor kompromisszumokra kényszerült, s nem azt írhatta mindig, amit tiszta meggyőződése diktált. Hiszen a bécsi udvar a cenzura révén éberrel ügyelt minden hasonló megnyilvánulásra. A cenzura támasztotta nehézségektől pedig nem egyszer ő maga is számot ad, ami jelzi, hogy valóságos problémát jelentett ez számára.^{298.}

Végül összegzésül történet szemléletével, felfogásával kapcsolatban hangsúlyoznunk kell az általunk új szerűnek vélt megállapításaink lényegét. Vagyis azt, hogy a szakirodalom a jezsuita történetírás XVIII. századi képviselőinek jellemzésekor, - így Katona István munkásságára vonatkozóan is - , egyöntetűen hangsúlyozza, hogy a katolikus egyház szerepének dicsőítése és a Habsburg-hűség egységesen töretlen, egyértelmű és alapvetően meghatározó.

Katona munkásságával kapcsolatban mi magunk is hangsúlyoztuk azt, hogy az egyház szerepe munkásságában alapvető jelentőséget és alátámasztást kap. Itt tehát érvényesnek fogadjuk el az eddigi megállapításokat.

Kételyeket kellett támasztanunk viszont a Habsburg-hűség egy-

értelmű és differenciálatlan vonatkoztatása miatt. Katona István többször felismerte, hogy a Habsburgok politikája sérti a nemzeti érdekeinket, így a nyelvrendelettel és a magyar korona Bécsbe vitelével kapcsolatban különösen érezhető ez munkásságában. Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy eljutott a Habsburg-ellenes függetlenségi harc szükségességének gondolatáig, hagyományainak teljes elfogadásáig. Talán az áll közelebb az igazsághoz, hogy a birodalmon belüli legnagyobb nemzetiség szerepének, jogainak védelméhez jutott el, s ezt tartotta a magyarság reális történelmi perspektívájának.

S hogy e nézeteinek még nyíltabban nem adott hangot, abban nagy szerepet kell tulajdonítanunk a cenzura által teremtett nehézségeknek is.

Véleményünk szerint a "nemzetietlen kor" békésnek látszó körülményei közepette az a fejlődés alapvető tendenciája, hogy új, polgári nemzetfogalom fejlődjék ki, amely magában foglalja a függetlenségi harcok hagyományát, és tartalmazza azokat a hozzájárulásokat, ha pozitívak, amelyek a jezsuiták munkásságából váltak közkinccsé, meghatározóvá. Mindez nem csökkenti a valóban helytálló marxista kritika lehetőségeit.²⁹⁹

U t ó s z ó

E szerény tanulmány közel fél évtizedes meg-megújuló kutató-munkánk eredménye. Eredeti szándékunk szerint, Katona István munkásságának értékelése kapcsán, a tudományos történetírás kialakulását és hazai fejlődését kívántuk áttekinteni. A rendelkezésünkre álló szakirodalom áttekintése alapján kiderült, hogy e kérdések a térség fejlődésében szorosan összefüggnek a nacionalizmus problémakörével. Így fokozatosan bővült, gazdagodott vizsgálódásunk témája.

Ezt a remélhetően reális célt és igényt a mindennapi munka gyakorlata szülte. Ugyanis ellentétet éreztünk életművének mindmáig ható aktualitása és az eddigi értékelések bizonytalansága között. E leegyszerűsített és sok szempontból sematikus Katona István-kép helyett egy árnyaltabb és valóságghűbb képet akartunk felvázolni. Éppen ezért munkánk egy jelentős részében az életmű egyes darabjaiból kellett közvetlenül kiindulnunk. Meggyőződésünk szerint a kéziratos anyag sokban hozzájárult ahhoz, hogy az életmű valóságos értékeit és hiányosságait jobban számbavehessük.

Tehát munkánk során, nem titkolt szándékkal, a nehezebb utat kívántuk végigjárni. Több ízben hangsúlyoztuk a kor és tudományos eredményeinek megítélésével kapcsolatos szélsőséges megállapítások veszélyeit. E szélsőséges és rövid summázatok marxista szemmel tulajdonképpen kategorikusan lezárták a további kutatások, árnyalások lehetőségeit. Az idevágó historiográfiai recenziók, megállapítások ütköztetése során éppen ezt próbáltuk érzékeltetni.

A hatásukat napjainkig éreztető beállítódások ellenpontjai a magyar progresszió szempontjából a nemzeti és "nemzetietlen" problémakör megítéléséhez kapcsolódik szorosan. Az egyik álláspont e tekintetben egyértelműen haladónak tekinti Katona István és az általa képviselt irányzat más képviselőinek munkásságát. A másik elvitatja tőle meglévő értékeit is. Mindkét állásfoglalás nyilvánvaló tulzásokat tartalmaz, ugyanakkor az igazság egy-egy

részletét is magában foglalja. A differenciált vizsgálódás eredményeként megállapítható, hogy e két megítélés helyes és arányos összeegyeztetése az egyetlen járható út a történelmi előzmények és következmények ismeretében, a fejlődési folyamat körültekintő elemzésével.

Ha kitűzött céljainknak sikerült megközelítően eleget tenni, akkor úgy érezzük, hogy nem volt hasztalan a fáradozásunk. Ennek reménye adott erőt munkánk megvalósításához.

IV. J e g y z e t e k

1. Perényi József : Paiszij Hilendarszki, az első bolgár történet-
író/XVIII.sz./ Századok 1973.2.sz. 432.1.

Klaniczay-Szauder-Szabolcsi : Kis magyar irodalomtörténet 66-67.1.

Gondolat kiadó, Budapest 1965 III., javított kiadás

Kovács Máté : A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életé-
ben az államalapítástól 1849-ig 251.1. Gondolat kiadó 1963

2. Pándi Pál/szerk./ : A magyar irodalom története III.482.1.

Akadémiai kiadó, Budapest 1965

Molnár Erik/szerk./: Magyarország története I.366.1-

Gondolat kiadó 1964

Szerb Antal : Magyar irodalomtörténet 107.1.

Magvető kiadó 1972 v.kiadás

Köpeczi Béla : A Rákóczi-hagyomány a XVIII.század közgondolko-
dásában Irodalomtörténeti Közlemények 1973.2-3.sz. 154.1.

3. V. Windisch Éva: Kovachich Márton György és a magyar tudomány-
szervezés első kísérletei Századok 1968.1-2.sz. 106.1.

4. R. Várkonyi Ágnes: A pozitivistá történetiszemlélet a magyar törté-
netírásban I-II. Akadémiai kiadó, Budapest 1973

R. Várkonyi Ágnes: Historiográfiai törekvések Magyarországon a
XIX.században Századok 1969. 5-6.sz. 939.1.

Arató Endre : Kelet-Európa története a 19.század első felében
Akadémiai kiadó, Budapest 1971

Arató Endre : A nemzetiségi kérdés története Magyarországon
1790-1840 I-II. Akadémiai kiadó Budapest 1960

Arató Endre : A magyar nacionalizmus kezdetei Megjelent:

Nagy Gábor/szerk./: A magyar nacionalizmus történetéhez

Tankönyvkiadó, Budapest 1961 5.1.

Arató Endre : A magyar "nemzeti ideológia" jellemző vonásai
a 18.században Megjelent:

Spira György-Szücs Jenő/szerk./ : Nemzetiség a feudalizmus
korában Értekezések a történeti tudományok köréből Uj sorozat
64. Akadémiai kiadó, Budapest 1972 130.1.

- Arató Endre : A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig
Akadémiai Kiadó, Budapest 1975
5. Gunst Péter : Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének
néhány kérdése Valóság 1974. 3.sz.16.1.
- Pach Zsigmond Pál: Az összehasonlítás ereje
Népszabadság, 1976. aug. 20. 13.1.
6. A kor megítélésére vonatkozóan :
Tarnaí Andor : Szekfű és a "nemzetiellenkor" irodalomtörténete
Irodalomtörténeti Közlemények 1960. 2.sz. 189.1.
Kosáry Domokos: Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy
hanyatlás? Valóság 1975. 1.szám 13.1.
Benda Gyula : Megjegyzések Kosáry Domokos cikkéhez
Valóság 1975. 3.sz. 99.1.
7. Heckenast Gusztáv : Vita a feudáliskori magyar történet perio-
dizációjáról Századok 1967. 1-2.sz. 155.1.
Önálló kiadványként : Varga János/szerk./ : Vita a feudális
kori magyar történelem periodizációjáról/Értekezések a történe-
ti tudományok köréből Új sorozat 45. Akadémiai Kiadó, Budapest
1968
8. Arató Endre : A magyar "nemzeti ideológia" jellemző vonásai
a 18. században /Spira-Szücs/szerk./ : Nemzetiség a feudalizmus
korában Értekezések a történeti tudományok köréből Új sorozat
64. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972 131.1./
9. I.m. 137.1.
10. Arató Endre : A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig
8., 128., 146-147.1. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975
H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus/1763-1795./
7-12.1. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967
11. Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában II.
362-369.1. Budapest 1881-1888

- 12.Köpeczi Béla : A Rákóczi-hagyomány a XVIII.század közgondolkodásában Irodalomtörténeti Közlemények 1973.2-3.sz. 164.1.
- 13.E.Fueter : Geschichte der neueren Historiographie 278-322.1.
München - Berlin 1925
R.Várkonyi Ágnes : A pozitivistá történetiszemlélet a magyar történetírásban I. 196.1.
Akadémiai Kiadó,Budapest 1973
- 14.Hauer Ferenc : Katona István emlékezete /A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Kath.Főgimnázium Értesítője az 1910-11.iskolai évről Kalocsa 1911./ 3-79.1.
- 15.Historia critica regum Hungariae III.: Dabam Budae idibus Decembris, quae XLVIII abhinc annis me mundo dederunt. A.R.S. MDCC LXXX.
Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae II.430.1. :
Stephanus Katona, Hungarus, Bolykensis, e provincia Neogradiensi, natus 1732.
- 16.De Backer-Sommervogel: "Bibliothèque-Bibliograph" IV.938.1.
? 1898
Joann Nep.Stoeger : Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu 170-171.1. ? 1856
- 17.R.Várkonyi Ágnes : A pozitivistá történetiszemlélet a magyar történetírásban II.23.1.
Akadémiai Kiadó,Budapest 1973
- 18."Igniculi pietatis, quos inde ab incunabulis semper in se habuit; hi sic tem vehementer exarserunt in illo, dum adhuc purulus in natali loco suo Bolyk provinciae Neogradiensis in praeterlabentem Ipoly casu delapsus, periculosissimo loco, non tantum ab altitudine gurgitis, verum etiam vicinitatem molae, quo se aqua cum impetu volvebat, post spatium integrae horae, quo fuit in profundo, iuventus atque extractus, omniumque opinione habitus pro mortuo, tamen repertus est vivus et incolumnis stupentibus omnibus".

19.Hauer : I.m. 6.1.

20.Testvére,Katona Ferenc 1735-ben született,1752-ben követte bátyját a jezsuiták trencsényi intézetébe.1767-73-ig a sárospataki jezsuita rendházban működött.A rend feloszlatása után az esztergomi egyházmegye kötelékébe vétette fel magát,majd 1774-től nemesoroszi plébános,1779-től zselici plébános,1805.február 23-án bekövetkezett haláláig.

21.Wurzbach : Biographisches Lexikon XI. 36-37.1.

Bécs 1856-1897

22.Hauer : I.m. 6.1

23.Historia critica...XXVII.324.1. : "Hanc urbem /Agriam/ et tunc, quum is/Erdődi Gábor egri püspök/ rebus humanis eriperetur,anno MDCCXLV, et quum post illum Franciscus Barkotzius episcopatum auspicaretur anno MDCCXLV. incolui".

24.Historia critica... IV.Praef.

XXVII.324.1.

25.U.o.: "Hospitem ibidem Paulum Udvardi,iam tunc 103 annos natum, quum anno 1744.decessisset,habui,qui tantas calamitates a Turcis Agriae per annos 90 dominis experiri,dum sub eorum jugo vixisset ac perferre debuerit saepius mihi puero,harum rerum tunc non admodum curioso,cum multo gemitu recensuit";

Boros Lajos : Megjegyzések és kiegészítések a Magyar irodalom helyi hagyományai c.füzethez

Irodalomtörténet 1959. 2.sz. 257.1.

26.Historia critica...XXVII.324.1.

27.Fejér György:Memoria Stephani Katona : "Mansuetioribus litteris Agriae et Strigonii imbutus; Societatis Iesu,aevo illo florentissimae Societati nomen dedit".

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis

Tom.VII.Vol3. III-XXXII.

Önálló kiadványként : Budae 1835

28. Eredeti kézírata az esztergomi érseki levéltárban van a források szerint, 1863-ban jelent meg a Magyar Sion I. 561., s a következő lapjain, latin nyelven.
29. Hauer : I. m. 10. 1.
30. Nomen, cognomen : Stephanus Katona
Natio, patria : Ungarus, Bolykensis
Aetas : 1732. 13. Decembris
Tempus ingressus : 31. Octobris
Ubi susceptus : Neosolii
Professio et Gradus in saeculo : Rhetor
Vires : Bonae
Quas linguas calleat : Lat., Ungaricam bene, Slavicam mediocriter
31. Catalogus Provinciae Austriae 1753-1758.
32. Gecse Gusztáv : Vallástörténeti kislexikon "Jezsuiták" címszó
169. 1. Második, bővített és részben átdolgozott
kiadás, Kossuth Könyvkiadó 1973
33. Hauer : I. m. 11. 1.
34. Historia critica... XLII. Epist. dedic.
35. Thuróczy műve először 1729-ben, második, javított és bővített kiadása 1743-ban jelent meg. Valószínűleg tankönyvcélzattal készült.
36. Hóman Bálint : Történetírás és forráskritika 410. 1.
Budapest 1938.
37. Historia critica... XXXIX. 764-765. 1.
38. Rácz Zoltán : Jezsuiták tegnap és ma... 141-144. 1.
Kossuth Könyvkiadó 1974
J. W. Kowalski : Szerzetesek, egyházak, társadalom 232. 1.
Kossuth Könyvkiadó 1975
39. Marczali Henrik : Magyarország története II. József korában
II. 287. 1. Budapest 1881-1888
40. Historia critica... XXXIX. 821. 1. : "Mariam Teresiam invitam ad id

inductam esse, favores, tam ante, quam post ruinam huius ordinis in eiusdem religiosos collati, facile cuivis persuadent".

41. Historia critica...XXXIX.830.1.

42. Lischerong Gáspár : Pray György élete és munkái 77.1.

Budapest 1937.

43. Idézi : Szentpétery Imre : A bölcsészettudományi kar története 1635-1935. 38-41.1. Budapest 1935

44. Balassa Brunó : A történettanítás multja hazánkban 122.1.

Pécs 1929

"Quid ergo est causae, cur pubes Hungarica in hoc vitium impellenda sit, ut officio erga suum Principem, erga Patriam, erga se ipsam deesse cogatur ? cur non sic potius instituenda, ut ediscat domestica, ut norit res gestas Regum, quibus paret, annales populi, unde originem ducit, fata coronae, cui subjecta est, vicissitudines Regni, cuius civis aliquando erit".

Ratio Educationis per regnum Hungariae etc. 201-202.1. 1777

45. Ratio Educationis... 177.§

46. Köpeczi Béla : A Rákóczi-hagyomány a XVIII. század közgondolkodásában 161.1. Irodalomtörténeti Közlemények 1973.2-3.

47. Pauler Tivadar : A budapesti egyetem története I.96.1.

Budapest 1880

48. "Was die Universität anbelangt, scheint noch alles sehr undeutlich, und wir eine Hauptänderung um so mehr statt haben müssen, als auf diese Art, und seit zwei Jahren besonders nur immer geschrieben, investigiret und nichts beschlossen noch gewirkt wird".

Idézi : Pauler : I.m.189.1.

49. Pauler : I.m. 191.1. Dátuma : 1783.julius 11.

50. Idézi : Pauler : I.m.261.1.

51. Pauler : I.m.261.1.

52. Szentpétery : I.m.48.1.

53.Szentpétery : I.m.276.1.

54.Marczali : I.m. II.318.1.

55.Hóman : I.m.420.1.

56.Hauer : Im.16.1.

57.Marczali : I.m.II.305.1.

58.Szentpétery : I.m.275.1.

Hóman : I.m.420.1.

R.Várkonyi Ágnes : A pozitivistá történetiszemlélet a magyar történetírásban II.80.1.

Akadémiai Kiadó,Budapest 1973

59.Szentpétery : I.m.83.1.

Köpeczi Béla : A Rákóczi-hagyomány a XVIII.század közgondolkodásában Irodalomtörténeti Közlemények 1973.2-3. 161.1.

60.Szentpétery : I.m. 149.1.

61.Szentpétery : I.m. 149.1.

62.Szabó L.:A Széchenyi-család története II.597.1.

Budapest 1913

63.Historia critica ...XL.400.1.

64.Synopsis ... I.Praef.

65."Certim enim est nunquam universalem,uno ne specialem quidem alicuius regni historiam debita cum probabilitate pertractari posse,nisi scriptorum,ex quibus narrationes petuntur,aliqua notitia habeatur".

Historia critica primorum ducum Hungariae Praef.

66.Eredeti kéziratának cenzurái példánya a budapesti Egyetemi könyvtárban van,azzal a megjegyzéssel,hogy 700 példányban nyomtassák ki.

67.A továbbiakban átvesszük a szakirodalom állásfoglalását és számozását erre vonatkozóan.

68.Hist.Pragm.Hung. Praef.

Majd igy folytatja : "Quum igitur mihi non constet an et quando tandem illa concinnanda, vulgandaque sit ne diutius auditores mei subsidio quodam ad patrias res condiscendas destituantur, id quod VII tomulis fusius alias complexus fui contrahendum, unoque tomulo comprehendum esse censui. Nondum ille quidem liber scholasticus est, qualis tamdiu nec adornari debet modo potest, donec fundamentum illud, cui grandior haec moles /innitatur/ superstrui debeat, appareretur ; ad pragmaticam tamen patriae historiam et utilius tradendam et facilius ediscendam interea nonnullorum iudicio servire poterit";

69.I.m. Praef.

70.Historia critica.....VIII.Praef.

"Primum quidem ubi rude donatus eram, reliquum vitae meae tempus variis dissertationibus, quae rebus quibusdam obscurioribus lucem affunderent concinnandis addicere constitui".

71.V.Windisch : I.m. 101.1.

72."Rude donatus,...ut uberiores rerum scribendarum materiam conquirerem, expeditionem litterariam in variis regni provinciis nullis sumptibus, nullisque laboribus parcendo suscepi, multisque diplomatibus et documentis ad locum habitationis, qua Strigonii defixeram reversus sex annorum intervallo totam periodum mixtum 12 tomulis et partim austriacae 7 tomulis elucubravi".

"Reliquos 16 tom. serius et lentius confeci, quum ab archiepiscopo Kollonitzio, studiorum meorum fautore minificentissimo Colloczam accersitus institutione cleri iunioris impeditus, historicis laboribus vacare minus, quam antea, potuerim...".

~~73x~~Plurimum tamen hic loci sum adiutus locepletissima tam archiepiscopali, quam capitulari bibliotheca, cuius postremae curam in annum primum et vicesimum gero".

Historia critica ... XLII.Praef.

73. Historia critica....VIII. Praef.

74. I. m. :

"Onere collegiorum historicorum levatus non censui commitendum, ut omnis illa rerum patriarum qualiscunque notitia, quam pertineraci multorum annorum studio, multique, quod in expeditiones litterarias ex annuo stipendio meo profueram, aeris impendio mihi comparavi, tumulo mecum inferretur, tristisque sepulchro condere-tur".

75. Historia critica...XL. Praef.

76. Historia critica...XXIV. Praef.:

"Hoc labore defunctus, mox aliud aggrediar, eorumque gratia, quibus ad tam vastam molem vel comparandam aes vel evolvendam tempus non suppeteret, tomulos seu iam editos seu deinceps edendos in compendium redactos, ad communem usum accomodabo";

77. Pándi Pál/szerk./ : A magyar irodalom története III. 193. l. .

Akadémiai Kiadó, Budapest 1965

78. Historia critica...XLI. Praef.:

"Nudam hic factorum ex publicis et potissimum aulicis ephemeridibus collectorum seriem exhibeo, consultoque crisis, praeterquam sponte fluentibus, abstineo, ne quemadmodum prioribus, ne lucem videant, ita huic quoque tomulo moram eadem iniciant".

"Quod autem ex his aliqui facto intercepti sunt, mihi vitio dari non potest, memori primae historiae legis ex Cicerone: "Ne quid falsi dicere audeat ; deinde nequid veri non audeat".

79. Historia critica...XXXIII. Praef.:

"Ut Leopoldi I. historia, pro typo decem abhinc annis apparata, tandem e tenebris, in quibus tam diu delituit, in lucem emergeret, Tibi Serenissime Princeps, est in acceptis ~~preferendum~~. Tua nempe singularis sollicitudo, qua publica regni Hungariae commoda sedulo procuras, effecit, ut perruptis aggeribus, quibus inclusa tam-

- diu tenebatur, lucis usuram acciperet et reliquis quoque fratribus suis ad partum iam pridommaturis, viam expeditam aperiret."
80. Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae I. 344. l.
Coloczae 1800
81. I. m. I. 5. 1: "Quia vero geographia historiae lumen et oculus est."
82. I. m. I. 8. 1: "Post geographicum prodromum, archiepiscopum Colocensium ante cladem Mohatsianam parte prima; tum altera post cladem Mohatsianam acta".
83. Gánóczy művének teljes címe: Antonii Gánóczy M.-Varad. Can, Dispositio Diatribae a Georgio Pray in Dissertationem de s. Ladislao Hungariae regio fundatore Episcopatus Varadiensis conscriptam editae 1781.
84. Katonák I. Istvánnak tulajdonították az alapítást, mivel a bihari káptalan jogutódjának tekintették a püspökséget. De elismerték, hogy a központját valóban I. László helyezte át Nagyváradra.
85. Cassoviae 1733. Ez a mű a magyarok bejövetele előtt a Dunántúlon élő népeket teljes egészében a szlávokkal azonosítja, s a magyaroknak a szlávok által történt "vendégszerető fogadtatásáról" szóló elméletet fejlesztette tovább.
Lásd még: 72. l. J. B. Magón: Murices sive apologia pro inclito comitatu Trenchiniensi /Puchov 1728/
86. Nagyon értékes az a névtelen végelmi irat, amely a szakirodalom szerint a budapesti Egyetemi Könyvtárban található, a Collectio Kapriniana-ban XXIV. Hat §-ra oszlik, s 11 lapból áll.
87. Ján Tibensky: A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása 193. l. Megjelent
Sipra György-Szücs Jenő /szerk./: Nemzetiség a feudalizmus korában. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 64. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972

- 88.G.Sklenár : Vetustissimus magnae Moraviae situs
Posonii 1784
- 89.I.m.225.1.
Arató Endre : A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig
108.1. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975
- 90.S.Katona : Examen vetustissimi magnae Moraviae situs
Pestini-Budae-Cassoviae 1786
- 91.G.Sklenár : Hypercriticon examinis magnae Moraviae situs
Posonii 1788
- 92.Ján Tibensky : A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása 195.1. Megjelent :
Spira György-Szücs Jenő /szerk./ : Nemzetiség a feudalizmus
korában 182.1. Értekezések a történeti tudományok köréből
Új sorozat 64. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972
G.Sklenár : Hypercriticon... Proemium XXXIV.
- 93.S.Katona : Amicum responsum ad Hypercriticon Georgii Sklenár
Budae 1788
- 94.S.Katona : Vetus Moravia ad suos limites reducta
Budae 1789
- 95.Nemzetiség a feudalizmus korában Ismerteti : Fried István
Irodalomtörténeti Közlemények 1974.1.sz. 120.1.
- 96.Ján Tibensky : I.m.182.1.
Arató : I.m.107-108.1.
- 97.Rácz Zoltán : Jezsuiták tegnap és ma... 140.,191.1.
Kossuth Könyvkiadó 1974
Kritikája : Gergely Jenő : Egy négyszáz éves rohamcsapat története
Népszabadság 1974.nov.28.7.1.
- 98.Magyar Hirmondó 1875.évf.76.levél,612.1.
- 99.Ballagi Géza : A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig
670.1. Budapest 1888
- 100.Historia critica...XLI.597-598.1.

Ballagi József : I.m.i.h.

Szinnyei József : Magyar írók élete és munkái V.1199.1.
Budapest 1897

Pándi Pál/szerk./ : A magyar irodalom története III.186.1.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1965

Marczali Henrik : Az 1790-91. országgyűlés II.245.1.
Budapest 1907

Kató István-Tarnai Andor : "Tépjétek le a sötétség bilincseit"
XVIII. századi magyar röpiratok a feudális egyházzól
57-92.1. Hungaria Könyvkiadó 1950

101.Csebi Pogány Ádám : Succincta deductio iurium et gravaminum
evangelicorum utriusque confessionis

102.Ballagi : I.m. 715.1.

103.Wurzbach : I.m. XI.36., XXIII.226.1.

104.Historia critica.... XLI.624.1.

105.Nagy S.: Brevis et sincera deductio status religionis Evangeli-
corum, iuriumque ac regaliū libertatum eosdem concer-
nentium Mariae Teresiae Reginae 1790.

106.Budae 1790.

107.Kató-Tarnai : I.m. 57.92.1.

108.Marczali : Az 1790-91. országgyűlés I.324.1.
Budapest 1907

109.Historia critica... XL.751-761.1.

110.I.m. 783-809.1.

111.Abaffy : Declaratio statuum catholicorum, quid ad conventum catho-
licorum die 30. novembris a. 1790. apud Archiepiscopum
Colocensem celebratum non influxerant.

112.Historia critica... XL.694-695.1.

Magyar Hirmondó 1794. évf. I.128.1.

Kölesy-Melczer : Nemzeti Plutarkus III.296.
Pest 1816

Wurzbach : Biographisches Lexikon XI.36.1.

113. Az egyik kézirat címe : Rdmus Stephanus Katona, Rector Seminarii Colocensis exponit aliquas difficultates et ingentias et petit subsidium /1806.nov.24./

Excellentissime, Illustrissime ac Reverendissime Domine Comes Archi-Episcopo ! Domine Praelate ac Patrone Gratosissime ! Magis in dies crescentes rerum omnium pretio, necessitas quoque Seminarii nostri stupendum, mihi que pudendum in modum crescit. Victo tamen pudore, cogor iterum ad paternam Excellentiae Vestrae benignitatem, innatamque liberalitatem pro filiorum suorum sustentatione necessaria cum fiducia recurrere. Quibus hoc anno rebus adhuc indigeamus, consumptis praeter assignatam Seminarii dotem etiam quattuor illis milibus, quae iam Excellentia Vestra hoc anno dignabatur assignare, hic acclusa Vice-Rectoris Schedules indicat.....".

A levél hátlapján ez olvasható : Missa assignatio 3000 fl. die 26, 7-bris 1807.

Dátuma : Coloczae 20. Septembris 1807.

114. "Feralem ei casum procuravit nimia debilitas, quam ex itinere Pestinensi censurandi certi sui novi operis causa suscepto et intra triduum confecto retulit".

Currentales de obitu Stephani Katona /Lásd : Függelék/

115. Hazai és Külföldi Tudósítások 1811. aug. 24.

116. Allgemeine Litteratur-Zeitung 1811. IV. 287. l.

117. Ergänzungsblätter zur Allgemeinen Litteratur-Zeitung

Halle u. Leipzig 1814. IV. /april./ 44. sz.

118. Wurzbach : I. m. XI. 37. l.

119. Lásd : Függelék

120. Rationes super Cassa Katona

121. Egy későbbi feljegyzés : "Inter pauperes Bolykenses quotannis distribui solent 12 flor.".

122. A végrendelet részletesebben I Lásd Függelék
123. Szinnyei József : I.m. V.1199.1.
124. Lásd : Függelék
125. "Eodem tempore flores et fructus in hoc opere produxi seu simul Gallicam linguam discere, simul revolutiones has in Latinam traducere coepi. Quare mirum non erit, in quibusquam locis hiulcam versionem esse. Quae tamen ad rei summam pertinent, expressa sunt. Hic liber multos errores, passim in margine signo notatos, olim uberius refellendos complectitur".
Lásd : Függelék
126. "Auctor, qui non censuit se nominandum, est sine dubio natus Hungarus. Non est verisimile, externum aliquem potuisse sibi comparare tam perfectam notitiam legum, privilegiorum et consuetudinum nationis Hungaricae".
127. "Haec memoria, de cuius ego fide non caveo, videbatur iam tribus annis in Gallia, quamvis titulum gesserit Amstelodami".
128. Köpeczi Béla-R. Várkonyi Ágnes : II. Rákóczi Ferenc 408.1.
Második, átdolgozott és bővített kiadás
Gondolat Kiadó, Budapest 1976
129. Benda Kálmán : Rákóczi és a Vatikán
Brenner apát küldetése XI. Kelemen pápához
1707-1708. Történelmi Szemle 1959.1-2.sz.8-24.1.
Köpeczi Béla : Recrudescunt Magyarország c. hetilap 11.sz.
22-23.1. 1976.márc.14.
130. Szekfü Gyula : A száműzött Rákóczi 369-371.1. 113.j.
Budapest 1913
131. Szekfü : I.m. 383.1. 152.j.
132. Esze Tamás : A Rákóczi-szabadságharc irodalma 13.1.
Irodalomtörténet 1954.1.sz.101 l.
133. I.m. i.h.

- 134.Köpeczi Béla : A Rákóczi-hagyomány a XVIII.század közgondolkodásában 156.l. Irodalomtörténeti Közlemények 1973.2-3.sz.154.l.
- 135.R.Várkonyi Ágnes : A pozitivistá történetiszemlélet a magyar történetírásban II.76.l.
Akadémiai Kiadó,Budapest 1973
- 136.Köpeczi Béla-R.Várkonyi Ágnes : II.Rákóczi Ferenc 426.l.
Gondolat Kiadó 1976
- Köpeczi Béla : A Rákóczi-hagyomány a XVIII.század közgondolkodásában 167.l. Irodalomtörténeti Közlemények 1973.2-3.sz.154.l.
- 137.Fejér György : Codex diplomaticus... Tom.VII.vol.3.XXX.
- 138.Hauer : I.m.28-29.l.
- 139.72 helység leírását tartalmazza.Buda leírását teljes egészében közöljük.Lásd : Függelék.
- 140.Pl.1167-ből és 1431-ből származó iratok
- 141.Pl.: Utrum Geisa duas uxores habuerit,et ex qua S.Stephanum suscepit ?
Utrum Salamon in Istria,an in Austria mortem oppetierit ?
An Stephanus II. et Bela II.Hungariae reges,Dalmatiae possessionem continuaverit ?
Quo anno Bela III. vivere descicit ; an Emericus solus regnare coeperit ?
- 142.Pl.: I.: 1.Aetas Patriarcharum
2.Aetas legislatorum
3.Aetas prophetarum et Sapientum
4.Aetas Philosophorum
5.Aetas historicorum
- Epocha II.1.De scholis seu gymnasiis
2.De Academiis
3.De Bibliothecis
4.De scriptoribus

- 143.Pl.: Pars I.: De genere demonstrativo
1.De orationibus in genere
2.De orationibus speciatim
Pars II.:De genere deliberativo
1.Generatim
2.De orationibus in genere deliberativo
speciatim
- A kéziratok katalógusszámai :
- MS 441,MS 442,MS 443,MS 444,MS 445,MS 450/1-2.,MS 490,MS 491,
MS 516,MS 516/a,MS 517,MS518,MS 519,MS 520,MS 521,MS 522,MS 523,
MS 524,MS 525,MS 526.
- 144.Pach Zsigmond Pál : Az összehasonlítás ereje
Népszabadság 1976.aug.20. 13.1.
- 145.Lederer Emma : A történelem tudományossága 6. 1.
Társadalomtudományi Kismonográfiák 5.
Akadémiai Kiadó,Budapest 1968
- 146.Előadások a vallás és az ateizmus történetéből I.27-28.1.
Egyetemi jegyzet Tankönyvkiadó,Budapest 1967
- 147.Lederer : I.m. 7-14.1.
- 148.E.Fueter : Geschichte der neuen Historiographie 278-323.1.
München-Berlin 1925
- 149.Wittman Tibor : Egyetemes történet 1500-1789.Egyetemi jegyzet
229.1. Tankönyvkiadó,Budapest,1972
R.Várkonyi Ágnes : A pozitivisták történeti szemlélet a magyar
történetírásban I.196.1.
Akadémiai Kiadó,Budapest 1973
- 150.Lederer Emma : A magyar polgári történetírás rövid története
16.,25.1. Kossuth Könyvkiadó 1969
- 151.E.Kahane-R.Garaudy : Teilhard de Chardin 171.1.
Korunk világnézeti kérdései c.sorozat Kossuth Könyvkiadó
1967

152. Szücs Jenő : "Nemzetiség" és "nemzeti öntudat" a középkorban.
Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához 9.1. Megjelent :
Spira György-Szücs Jenő : Nemzetiség a feudalizmus korában
Értekezések a történeti tudományok köréből Uj sorozat 64.
Akadémiai Kiadó Budapest 1972
153. Gunst Péter : Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének
néhány kérdése Valóság 1974.3.sz. 16. 1.
Kosáry Domokos : Magyarország a XVIII.században.Növekedés
vagy hanyatlás ? Valóság 1975.1.sz. 13. 1.
Benda Gyula : Megjegyzések Kosáry Domokos cikkéhez
Valóság 1975.3.sz. 99. 1.
154. Hóman Bálint : Tudományos történetírásunk megalapítása a
XVIII.században 12. 1.
Budapest 1920
155. R. Várkonyi Ágnes : A pozitivistá történetiszemlélet a magyar
történetírásban II.23. 1.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1973
156. Arató Endre : Kelet-Európa története a 19.század első felében
186. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971
157. A cseh és a szlovák történetírás rövid története I.
Ismerteti : Niederhauser Emil Századok 1973.5-6.sz.1263. 1.
158. Arató Endre : A nemzeti kérdés története Magyarországon
1790-1840.I.106. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest
1960
159. Kelet-Európa története a XIX.század első két harmadában
Beszámoló Arató Endre doktori disszertációjának vitájáról
Ismerteti: Palotás Emil Századok 1973.4.sz. 970-982. 1.
160. Lásd : 31. 1.
161. Ján Tibensky : A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kiala-
kulása 190. 1. Megjelent :
Spira György-Szücs Jenő/szerk./ : Nemzetiség a feudalizmus
korában 182.1. Értekezések a történeti tudományok köréből
Uj sorozat 64. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972

Arató Endre : A nemzetiségi kérdés története Magyarországon
I.72. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960

Arató Endre : A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig 137.1.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1975

162. ~~Proemium~~

163. Lásd: 31. 1.

164. Köpeczi Béla-R. Várkonyi Ágnes : II. Rákóczi Ferenc 425.1.
Gondolat Kiadó, Budapest 1976

Köpeczi Béla : A Rákóczi-hagyomány a XVIII. század közgondolkodásában Irodalomtörténeti Közlemények 1973.
2-3.sz. 158. 1.

165. Marczali Henrik : Az 1790-91. országgyűlés I.324. 1.
Budapest 1907

166. Klaniczay Tibor/szerk./ : A magyar irodalom története II.402.1.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1964

167. I.m. 411-412. 1.

168. Haan Lajos : Bél Mátyás 1879

Dékáni Kálmán : Bél Mátyás földrajza

Marosvásárhelyi ref.koll.ért.1903. 30-100. 1.

Szigeti Ilona : Bél Mátyás német nyelvtana 1918

Losonczy Zoltán : Bél és a magyar tudomány 1927

Kardos Tibor : Bél Mátyás levelezése egy olasz tudóssal
I.t. 1932. 99-103. 1.

Szent-Iványi Béla : Bél Mátyás és a magyar társadalomrajz
Társadalomtudomány 1935 43-45. 1.

Schwartz Elemér : Bél Mátyás német helyesolvasási szabályai
E.Ph.K. 1943. 76-79.1.

Tarnai Andor : Bél Mátyás ismeretlen művei
M.K.Sz.1955. 123-128. 1.

Szent-Iványi Béla : Matthias Béls Plan zur Abfassung einer
Geschichte der ungarischsprachigen Literatur A.Litt. V. 1962. 403-409. 1.

169.A magyar irodalom története II.559. 1.

170.A feudális nacionalizmus kérdése kapcsán a marxista történet-
írásunkban viták folytak a 60-as évek elején.Ennek eredményei
indokolják,hogy a polgári nacionalizmus időszakára előtt beszél-
jünk feudális nacionalizmusról.

Arató Endre : A magyar nacionalizmus kezdetei 7. 1.Megjelent:
Nagy Gábor/szerk./ : A magyar nacionalizmus történetéhez
Tankönyvkiadó 1961

171.Hóman Bálint : Történetírás és forráskritika 416. 1.
Budapest 1938

Fried István-Soós István : A Pray-kódex Magyarország c.heti-
lap 1976/37. 26.1. szeptember 12.

172.Lischerong Gáspár : Pray György élete és munkái 35. 1.
Budapest 1937

173.Historia critica...XLI.623. 1.

174.Köpeczi Béla : A Rákóczi-hagyomány a XVIII.század közgondolko-
dásában Irodalomtörténeti Közlemények 1973.2-3.
161.1.

Fried István-Soós István : I.m.

Munkánk véglegesítésével egyidőben jelent meg a fenti szerzők
e rövid,de jelentős értéket képviselő cikke.Minden elfogultság
nélkül megállapíthatjuk,hogy koncepciónkkal teljesen megegyező
felfogást képviselnek a tudományos történetírás kettős küldeté-
sével kapcsolatban.

175.Gál István : Gibbon a magyar történelemről
Századok 1971.1.sz. 70-88. 1.

176.Gál István : I.m. 74. 1. A további idézetek is a szerző fordítá-
sai

177.I.m. 74.1. 33.j.

178 .I.m. 74. 1.34.j.

- 179.I.m.77. 1.49.j.
180.I.m.78. 1. 51.j.
181.I.m.79. 1. 59.,60.j.
182.I.m.86. 1.
183.I.m.80. 1.62.j.
184.I.m.85.1.
185.I.m.86. 1.
186.Hóman Bálint : Tudományos történetírásunk megalapítása a
XVIII.században 25-28. 1.Budapest 1920
187.Gál István : I.m.96. 1.
188.I.m. 74.1.30.j.
189.V.Windisch Éva : Kovachich Márton György és a magyar tudomány-
szervezés első kísérletei
Századok 1968.1-2.sz. 90. 1.
190.I.m. 98. 1.
191.I.m. 106.,111. 1.
192.Vita a magyar történeti forrásközlés helyzetéről és feladatai-
ról Századok 1961. 1.sz. 205.,209.,210. 1.
193.R.Várkonyi Ágnes : A pozitivistá történetiszemlélet a magyar
történetírásban I.179. 1.
Akadémiai Kiadó,Budapest 1973
194.Horvát István : Mindennapi.Horvát István Pest-Budai naplója
1803-1809.Kiadja az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Apáczai Csere
János Gyakorló Iskolája tanárainak munkaközössége 425.,301. 1.
Budapest 1967
195.Pándi Pál/szerk./ : A magyar irodalom története III.202. 1.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1965
196.Zsilinszky Mihály : Virág Benedek,mint történetíró 211-212. 1.
Századok 1880. 207-222. 1.
197.Virág Benedek Magyar Századai I.108.,II.145.,III.71.,77. 1.
Harmadik kiadás Toldy Ferencz által Pesten,1862

198. I.m. III.141. 1.

199.Lischerong : I.m.129. 1.

Háman Bálint : Történetírás és forráskritika 419. 1.
Budapest 1938

200.Lányi : 1.XX.

201.Kerékgyártó : Magyarország Mivelődésének története
Kutatók bírálata 7.1.
Pest 1859

202.Bartal : 1.59.

203.R.Várkonyi Ágnes : A pozitivista történetiszemlélet a magyar
történetírásban I.187-189. 1.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1973

204.I.m. I.189. 1.

205.Szalay László : Magyarország története IV.464. 1.
Második kiadás Pest 1861

206.I.m. I.180.,264. 1.

207.I.m. I.190.,II.79.,86.,87.,III.422.,481. 1.

208.I.m. Pl.I.274. 1.

209.I.m. II.110. 1.

210.I.m. I.136.,281.,II.125. 1.

211.I.m. I.136. 1.

212.I.m. III.46. 1.

213.I.m. II.293.,III.458. 1.

214.R.Várkonyi Ágnes : Historiográfiai törekvések Magyarországon a
XIX.században 968. 1.
Századok 1969.5-6.sz. 939.1.

215.R.Várkonyi Ágnes : A pozitivista történetiszemlélet a magyar
történetírásban I.186. 1.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1973

R.Várkonyi Ágnes : Századok 1969.5-6.sz. 968.1.

216.Flegler Sándor: Szalay László és munkái 65. 1.
Ford.: ifj.Szinnyei József Budapest 1878

- 217.R.Várkonyi : Századok 1969.5-6.sz. 970.1.
- 218.Szalay László bírálata gróf Mikó Imre : Erdélyi tört.adatok I.
kötetéről Pesti Napló 1856.január 24.
- 219.H.Balázs Éva-Makkai László/szerk./ : Magyarország története
1526-1790 Egyetemi tankönyv Tankönyvkiadó,Budapest 1958
438.1.
- Pándi Pál/szerk./ : A magyar irodalom története III.571. 1.
Akadémiai Kiadó,Budapest 1965
- Molnár Erik/szerk./ : Magyarország története I.366. 1.
Gondolat Könyvkiadó,Budapest 1964
- Kovács Máté : A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életé-
ben az államalapítástól 1849-ig 251. 1.Gondolat Kiadó 1963
- 220.Perényi József : Paiszij Hilendarszki,az első bolgár történet-
író Századok 1973.2.sz. 432.1.
- Vita a magyar történeti forráskiadás helyzetéről és feladatai-
ról Századok 1961.1.sz. 205. 1.
- 221.Arató Endre : A magyar nacionalizmus kezdetei 6-8. 1.Megjelent:
Nagy Gábor/szerk./ : A magyar nacionalizmus történetéhez 5. 1.
Tankönyvkiadó,Budapest 1961
- 222.R.Várkonyi : Századok 1969.5-6.sz. 970.1.
- 223.Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról 217.1.
Századok 1961.1.sz. 215.1.
- 224.R.Várkonyi Ágnes : A pozitívista történetiszemlélet a magyar
történetírásban II.462. 1.
Akadémiai Kiadó,Budapest 1973
- 225.R.Várkonyi : Századok 1969.5-6.sz. 971. 1.
- 226.R.Várkonyi Ágnes : A pozitívista történetiszemlélet a magyar
történetírásban I.200. 1.
Akadémiai Kiadó,Budapest 1973
- 227.Toldy Ferenc : A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb
időktől a jelenkorig rövid előadásban 11-13. 1.
Pest 1868

- 228.R.Várkonyi Ágnes : A pozitivisták történetisémlélete a magyar történetírásban I.197-198. 1.
Akadémiai Kiadó,Budapest 1973
- 229.R.Várkonyi Ágnes : Századok 1969.5-6.sz.978. 1.
- 230.R.Várkonyi Ágnes : A pozitivisták történetisémlélete a magyar történetírásban I.220. 1.
- 231.Marczali Henrik : Az 1790-91.országgyűlés I.324-330. 1.
Budapest 1907
- 232.I.m. I.328. 1.
- 233.R,Várkonyi : I.m. I.220. 1.
- 234.Marczali : I.m. I.329. 1.
- 235.R.Várkonyi : I.m. I.242.1.
- 236.Mérei Gyula : Székfü Gyula történetisémléleteinek bírálatához
196.1. Századok 1960.1-3.sz. 180-255. 1.
- 237.R.Várkonyi : I.m. I.242. 1.
- 238.Mérei : I.m. 192.1.
- 239.Matthias Bél : Notitia Hungarorum I.73. 1.
"Soli Hungari Nosmetipsos negligere - magno,si fatendum,quod res est, rerum Hungaricarum et melioris famaé dispendio.Nam in errorem inducimus exteros,quasi prisca,hodieque barbarie,atque tenebris apud nos sint omnia,velimusque lubentes obscuras ire per umbras".
- 240.Historia critica prim.Hung.duc. 4. 1.
- 241.I.m. i.h.
- 242.I.m. Praef.
- 243.I.m. i.h.
- 244.I.m. 2. 1. "Ni hoc fiat,sperare nunquam possumus,futurum,ut exactam rerum nostrarum,quas triste plerumque monumentorum naufragium,cognitione nostrae subduxit,historiam habeamus".
- 245.I.m. 4-7. 1.

246.Historia critica... II.278. 1.

247.Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae Pars.I. 5. 1.

Coloczae 1800

248.Dr.Léderer Emma : A történettudomány tárgya,módszere.

a segéd-és rokontudományok elemei 118. 1.

Egyetemi jegyzet Tankönykiadó,Budapest 1963

Lederer Emma : A magyar polgári történetírás rövid története

26. 1. Kossuth Könyvkiadó 1969

249.Historia critica prim.Hung.duc. 2. 1.

"Qui has umbras improbo labore dissipare conantur,nonnullorum adhuc conviciis patent,quoq̃ Bonfinio,velut auctori dassico,qui veritatem omnem exhausterit umbram facere nitantur".

250."Odi satyras,a poēsi perperam ad historiam traductas,quibus non tam veritati,quam sinistrae saepius affectioni litatur.Patent meliora dicentibus aures,favent certiora scribentibus lectores,quin opus sit conviciis,certissimis paupertatis indiciis,ad quae tum solum recurritur,quum mala causa solidioribus fulcris destituitur".

I.m. i.h.

251.Historia critica...VI.Praef.

"Harum mercium /monumentum/ inopia prssus mihimetipsi non raro diffidebam,res non definitas,quas forte felicior dies aperiret,lectorum arbitrio reliqui".

252.Historia critica ...VII.Praef

"Non hic ad remotiora Hunnorum - quos eiusdem generis Hungaris fuisse non diffiteor - tempora fegrediar,ne tricis,quas ~~xxxx~~ apud me nondum ad vivum resecli,diutius immorari,resque cum gente nostra proprius coniunctas ultra,quam vellem,differe cogar".

Arató Endre : A magyar "nemzeti" ideológia jellemző vonásai a

XVIII.században 142. 1. Megjelent :

Szücs-Spira : I.m.

253.Historia critica...XXXIII.Epist. 3. 1.

254.Historia critica...XXXVIII.

255.Historia critica...XXXIX.931.1.

Lásd még : Gálos Rezső : Mikes Kelemen és Katona István

Századok 1930.4-6.sz.691-696. 1.

256.Historia critica prim.Hung.duc.Praef.

257.Historia critica...III.Praef.

"Maiorem dehinc metuendi causam eruditi Lipsienses habituri videntur, ne - quemadmodum in recensione librorum meorum loquuntur - "in suggerendo sumptu bibliopolarum, in emendo lectorum studium sensim refrigescat" - si tam grande opus hoc, ut iis videtur, evaserit. Qua quidem in re iuxta mecum eruditi sentiunt, qui periculum isthoc et ipse dudum antea praevideram et iamiam experiri, velleque contrahere debeam. Fuit quidem illud consilium meum, ut quae in pluribus libris apud alios sparsim pertractantur in unum corpus, quod instar bibliothecae rerum Hungaricarum haberi possit, redigam, ...quia tamen animadverto verum esse, quod et ego praesagiebam et eruditi subverentur, in eorum sententiam facile postea concedam".

258.I.m.i.h.

"Quum igitur nollemus, - dicunt eruditi Lipsienses - , ut laudatissimus auctoris conatus magno rei litterariae detrimento interceptiatur, optamus sane, ut quae iam ab aliis in historia Hungariae complanata sunt, breviter solum perstringat et anxiam illam in minutiore nonnunquam adiuncta, quam ut iis immorari necesse sit indagationem omittat, hocque modo suum opus citius ad finem perducatur".

259.Historia critica...XXIV.Praef.

260.Ránki György/szerk./ : Magyarország története 8.kötet

Akadémiai Kiadó, Budapest 1976

Magyarország története tíz kötetben című melléklete az olvasóhoz
1. 1.

261. Historia critica...XXIV. Praef.

262. A taljesség igénye nélkül :

Arató Endre : A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig
Akadémiai Kiadó, Budapest 1976

Benda Kálmán referátuma : Vita a magyar történeti forráskiadás
helyzetéről és feladatairól Századok 1961.1.sz.205. l.

Elekes Lajos : Hunyadi

Akadémiai Kiadó, Budapest 1952

Glatz Ferenc : Klebelsberg tudománypolitikai programja és a
magyar történettudomány
Századok 1969.5-6.sz. 1176. l.

Köpeczi Béla : A Rákóczi-hagyomány a XVIII.század közgondolko-
dásában Irodalomtörténeti Közlemények
1973. 2-3.sz.154. l.

Köpeczi-R.Várkonyi : II.Rákóczi Ferenc
Gondolat Kiadó, Budapest 1976

Pach Zsigmond Pál : Egy évszázados történészvitáról : áthaladt-
e a levantei kereskedelem útja a középkori
Magyarországon ?
Századok 1972.4-5.sz. 849. l.

Rottler Ferenc : Fraknoi Vilmos történetírói pályakezdése
/1861-1871/ Századok 1969.5-6.sz. 1046. l.

Tarnai Andor : Michael de Hungaria
Irodalomtörténeti Közlemények 1974.6.sz.657. l.

Wittman Tibor : Függetlenségi harcok az erdélyi fejedelmek
vezetésével Történelemtanároknak 8.
Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat
Budapest 1961

263. Historia critica...XLI. Praef.

264. Lederer Emma : A történelem tudományossága 8-9- 1.

265. Keniczay Tibor/szerk./ : A magyar irodalom története II.560. 1.
266. H. Balázs Éva-Makkai László/szerk./ : Magyarország története
1526-1790 Egyetemi tankönyv 620.1.
Tankönyvkiadó 1962
267. Idézi : Lederer Emma : I.m. 8.1.
268. Lederer Emma : I.m. 12-14. 1.
269. Köpeczi Béla : A Rákóczi-hagyomány a XVIII. század közgondolkodásában Irodalomtörténeti Közlemények 1973.2-3.
156.1.
270. Lederer Emma : I.m.14. 1.
271. Epitome chronologica I.3. 1.
272. Historia critica...VI.495. 1.
273. Historia critica...prim.Hung.duc. 231-232.1.
274. I.m. 744-747. 1.
275. Historia critica I.2-470. 1.
276. I.m. XI.614. 1.
277. Historia critica prim.Hung.duc. 575. és köv.lapok
Historia critica....I.441.,330-337. 1.
278. I.m. XI. 613. 1.
279. Elekes Lajos : Hunyadi 403. 1.
Akadémiai Kiadó,Budapest 1952
280. Historia critica... X.393. 1.
281. I.m.XV.,XVI.passim
282. I.m.XII.291. 1.
Szabó István : A falurendszer kialakulása Magyarországon
X-XV.század 167. 1. II.kiadás
Akadémiai Kiadó,Budapest 1971
283. Historia critica... XII.765. 1.
XVIII.707-748. 1.
284. Dr. Lederer Emma : A történettudomány tárgya,módszere
A segéd-és rokontudományok elemei 8-10. 1.
Egyetemi jegyzet Tankönyvkiadó, 1963

285.Lásd : 73-74. 1.

286.Arató Endre : A magyar "nemzeti" ideológia jellemző vonásai a
18.században különösen : 131-133.,145. 1.

Mégjelent : Spira György-Szücs Jenő : I.m.

287.I.m.132. 1.

Arató Endre : A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig 130.1.
Akadémiai Kiadó,Budapest 1975

288.I.m. 130. 1.

289.Historia critica ...V.240-269. 1.

XIII.963.-,passim

290.Köpeczi Béla : A Rákóczi-hagyomány a XVIII.század közgondolko-
dásában 156.1.

Irodalomtörténeti Közlemények 1973. 2-3.sz.

291.Epitome chronologica III.422. 1.

"Dum Rakotzius et Bertsenius in Polonia fatale bellum in perni-
ciem coxerunt".

292.Köpeczi Béla-R.Várkonyi Ágnes : II.Rákóczi Ferenc 425. 1.

Gondolat Kiadó,Budapest 1976

Köpeczi Béla : A Rákóczi-hagyomány a XVIII.század közgondolko-
dásában 157. 1. Irodalomtörténeti Közlemények
1973.2-3.sz.

293.Epitome chronologia III.428. 1.

294.I.m.III.423.

295.Lásd : 41-45. 1.

296.Köpeczi Béla : A Rákóczi-hagyomány a XVIII.század közgondolko-
dásában 167.1. 46.,47.j.

"Während Deinen Aufenthalts in Pressburg suche Dir von jemand
aus zu lehen das Buch Historie de la Revolution d'Hongrie,lese
alles aus darin,lateinisch geschreiben ist und wollte Gott,es
hätten es alle Ablegaten vor dem Landtag gelesen".

"Ich bin überzeugt,dass sich nicht ein Rakoczy,Bercsényi,Tököli,
Bocskay etc. finden wird.Ich weiss nicht,hast du das Buch schon
je gesehen,dessen Titl ist,La Revolution d'Hongrie ; was sich

in Zeitten des Rakoczy zugetragen hat,ist in französischer Sprache beschreiben,und zwar so herlich,dass ich lange Zeit nichtss solches gelesen habe ; omnes correspondentiae originales, manifesta etc. ibidem continetur,und ist ein sehr schönes Monument.Wenn dieses die Ungarn gelesen hätten ante Diaetam,vielleicht wäre mehr Vernunft in vielem ihren Köpfen aufgewahrt".

297.Historia critica...XL.400.,694-695. 1.

298.Historia critica...XLI.Praef.

299.Gergely Jenő : Egy négyszáz éves rohamcsapat története
Népszabadság 1974.nov.28. 7. 1.

Rácz Zoltán : Jezsuiták tegnap és ma...cimü könyvének kritikája

V. F e l h a s z n á l t i r o d a l o m

1. Arató Endre : A nemzetiségi kérdés története Magyarországon
1790-1849 I-II. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960
2. Arató Endre : A magyar nacionalizmus kezdetei Megjelent :
Nagy Gábor/szerk./ : A magyar nacionalizmus történetéhez 5.1.
Tankönyvkiadó, Budapest 1961
3. Arató Endre : Kelet-Európa története a 19. század első felében
Akadémiai Kiadó, Budapest 1971
4. Arató Endre : A magyar "nemzeti" ideológia jellemző vonásai a
18. században Megjelent :
Spira György-Szücs Jenő/szerk./ : Nemzetiség a feudalizmus koráb-
ban 130. 1. Értekezések a történeti tudományok köréből Uj so-
roszat 64. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972
5. Arató Endre : A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig
Akadémiai Kiadó, Budapest 1975
6. H. Balázs Éva : Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus/1763-1795/
Akadémiai Kiadó, Budapest 1967
7. H. Balázs Éva-Makkai László/szerk./ : Magyarország története
1526-1790 Egyetemi tankönyv, Tankönyvkiadó 1962
8. Ballagi Géza : A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig
Budapest 1888
9. Balassa Brunó : A történettanítás múltja hazánkban
Pécs 1929
10. Benda Gyula : Megjegyzések Kosáry Domokos cikkéhez
Valóság 1975. 3. sz. 99. 1.
11. Benda Kálmán referátuma : Vita a magyar történeti forráskiadás
helyzetéről és feladatairól Századok 1961. 1. 205. 1.
12. Boros Lajos : Megjegyzések és kiegészítések a Magyar irodalom
helyi hagyományai c. füzethez
Irodalomtörténet 1959. 2. sz. 257. 1.
13. Elekes Lajos : Hunyadi
Akadémiai Kiadó, Budapest 1952

14. Esze Tamás : A Rákóczi-szabadságharc irodalma
Irodalomtörténet 1954.1.sz. 10. 1.
15. Fried István /ism./ : Nemzetiség a feudalizmus korában
Irodalomtörténeti Közlemények 1974.1.sz. 119. 1.
16. Fried István-Soós István : A Pray-kódex
Magyarország 1976/37.szeptember 12.
26. 1.
17. Gál István I Gibbon a magyar történelemnél
Századok 1971. 1.sz. 70. 1.
18. Gálos Rezső : Mikes Kelemen és Katona István
Századok 1930.4-6.sz.691. 1.
19. Gecse Gusztáv : Vallástörténeti kislexikon
Második, bővített és részben átdolgozott kiadás
Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1973
20. Gergely Jenő : Egy négyszáz éves rohamcsapat története
Népszabadság 1974.nov.28. 7.1.
21. Glatz Ferenc : Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány
Századok 1969.5-6.sz. 1176. 1.
22. Gunst Péter : Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése Valóság 1974. 3.sz.16. 1.
23. Hauer Ferenc : Katona István emlékezete /A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Kath.Főgimnázium Értesítője az 1910-11.iskolai évről
3. 1. Kalocsa 1911
24. Heckenast Gusztáv/ism./ : Vita a feudáliskori magyar történet periodizációjáról Századok 1967.1-2.sz. 155. 1.
25. Hóman Bálint : Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században Budapest.1920
26. Hóman Bálint : A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon Budapest 1925
27. Hóman Bálint : Történetírás és forráskritika Budapest 1938

- 28.E.Kahane-R.Garaudy : Teilhard de Chardin Korunk világnézeti kérdései c.sorozat Kossuth Könyvkiadó 1967
- 29.Kató István-Tarnai Andor : "Tépjétek le a sötétség bilincseit" XVIII.századi magyar röpiratok a feudális egyházzól Hungária Könyvkiadó 1950
- 30.Klaniczay-Szauder-Szabolcsi : Kis magyar irodalomtörténet Gondolat Kiadó,Budapest 1965 III.,javított kiadás
- 31.Klaniczay Tibor/szerk./ : A magyar irodalom története II. Akadémiai Kiadó,Budapest 1964
- 32.Kosáry Domokos : Magyarország a 18.században.Növekedés vagy hanyatlás ? Valóság 1975.1.sz. 13. 1.
- 33.Kovács Máté : A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig Gondolat Kiadó,Budapest 1963
- 34.J.W.Kowalski :Szerzetesek,egyházak,társadalom Kossuth Könyvkiadó 1975
- 35.Köpeczi Béla : A Rákóczi-hagyomány a XVIII.század közgondolkodásában Irodalomtörténeti Közlemények 1973.2-3.sz. 154. 1.
- 36.Köpeczi Béla-R.Várkonyi Ágnes : II.Rákóczi Ferenc Gondolat Kiadó,Budapest 1976
Második,átdolgozott és bővített kiadás
- 37.Dr.Lederer Emma : A történelem tudományossága Társadalomtudományi Kismonográfiák 5. Akadémiai Kiadó,Budapest 1968
- 38.Lederer Emma : A magyar polgári történetírás rövid története Kossuth Kiadó 1969
- 39.Dr.Léderer Emma : A történettudomány tárgya,módszere A segéd-és rokontudományok elemei Egyetemi jegyzet Tankönyvkiadó 1963
- 40.Lischeröng Gáspár : Pray György élete és munkái Budapest 1937

41. Marczali Henrik : Magyarország története II. József korában I-II.
Budapest 1881-1888
42. Marczali Henrik : Az 1790-91. országgyűlés I-II.
Budapest 1907
43. Mérei Gyula : Szekfü Gyula történetiszemléletének bírálatához
Századok 1960.1-3.sz. 180. 1.
44. Molnár Erik/szerk./ : Magyarország története I.
Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1964
45. Niederhauser Emil/ism./ : A cseh és a szlovák történetírás rövid
története I. Századok 1973.5-6.sz. 1261. 1.
46. Pach Zsigmond Pál : Egy évszázados történetészvitáról : áthaladt-e
a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon ?
Századok 1972.4-5.sz.849. 1.
47. Pach Zsigmond Pál : Az összehasonlítás ereje /Részletek a Nemzet-
közi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság kongresszusán
1976. augusztus 12-én elhangzott felszólalásából/
Népszabadság 1976. aug.20. 13. 1.
48. Palotás Emil : Kelet-Európa története a XIX. század első két
harmadában Beszámoló Arató Endre doktori disszertációjának
vitájáról Századok 1973.4.sz.970. 1.
- Pándi Pál/szerk./ : A magyar irodalom története III.
49. Akadémiai Kiadó, Budapest 1965
50. Pauler Tivadar : A budapesti egyetem története I.
Budapest 1880
51. Perényi József : Paiszij Hilendarszki, az első bolgár történet-
író /XVIII. század/ Századok 1973.2.sz. 427. 1.
52. Rácz Zoltán : Jezsuiták tegnap és ma... Kossuth Könyvkiadó 1974
53. Ránki György /szerk./ : Magyarország története 8.kötet
1918-1919 1919-1945
Melléklet : Magyarország története tíz kötetben: Az olvasóhoz
Akadémiai Kiadó, Budapest 1976
54. Rottler Ferenc : Fraknoi Vilmos történetírói pályakezdése
Századok 1969.5-6.sz.1046. 1.

55. Szabó István : A falurendszer kialakulása Magyarországon
X-XV. század Akadémiai Kiadó, Budapest 171
II. kiadás
56. Szekfű Gyula : A számüzött Rákóczi
Budapest 1913
57. Szentpétery Imre : A bölcsészettudományi kar története
1635-1935 Budapest 1935
58. Szerb Antal : Magyar irodalomtörténet V. kiadás
Magvető Kiadó, Budapest 1972
59. Szücs Jenő : "Nemzetiség" és "nemzeti öntudat" a középkorban.
Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához
Megjelent :
Spira György-Szücs Jenő/szerk./ : Nemzetiség a feudalizmus korában 9. 1. Értekezések a történeti tudományok köréből Uj sorozat 64. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972
60. Tarnai Andor : Szekfű és a "nemzetiellenkor" irodalomtörténete
Irodalomtörténeti Közlemények 1960. 2. sz. 189. 1.
61. Tarnai Andor : Michael de Hungaria
Irodalomtörténeti Közlemények 1974. 6. sz. 657. 1.
62. J. Tibensky : A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása
Megjelent :
Spira-Szücs/szerk./ : I. m. 182. 1.
63. Toldy Ferenc : A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban
Pest 1868
64. Varga János/szerk./ : Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról /Értekezések a történeti tudományok köréből Uj sorozat 45./ Akadémiai Kiadó, Budapest 1968
65. R. Várkonyi Ágnes : Historiográfiai törekvések Magyarországon a XIX. században Századok 1969. 5-6. sz. 939. 1.

- 66.R.Várkonyi Ágnes : A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban I-II.Tudománytörténeti tanulmányok 6.
Akadémiai Kiadó,Budapest 1973
- 67.V.Windisch Éva : Kovachich Márton György és a magyar tudomány-
szervezés első kísérletei Századok 1968.1-2.sz. 90. 1.
- 68.Wittman Tibor : Függetlenségi harcok az erdélyi fejedelmek
vezetésével Történelemtanároknak 8.
Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat,Budapest
1961
- 69.Wittman Tibor : Egyetemes történet 1500-1789
Tankönyvkiadó,Budapest 1972
Egyetemi jegyzet
- 70.Zsilinszky Mihály : Virág Benedek,mint történetíró
Századok 1880.. 207. 1.
- 71.Benda Kálmán : Rákóczi és a Vatikán
Történelmi Szemle 1959.1-2.sz. 8. 1.
- 72.E.Fueter : Geschichte der neueren Historiographie
München - Berlin 1925
- 73.Flegler Sándor : Szalay László és munkái
Fordította : ifj.Szinnyei József Budapest 1877
- 74.Köpeczi Béla : Recrudescunt Magyarország c.hetilap 11.sz.
22-23. 1. 1976.márc.14.
- 75.Kerékgyártó Árpád : Magyarország művelődésének története
Pest 1859
- 76.Szabó L. : A Széchenyi-család története II.
Budapest 1913
- 77.Előadások a vallás és az ateizmus történetéből I.
Egyetemi jegyzet Tankönyvkiadó,Budapest 1967
- 78.Vita a magyar történeti forrásközlés helyzetéről és feladatai-
ról Századok 1961. 1.sz. 205. 1.
- 79.Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról
Századok 1961.1.sz. 215. 1.

VI. F ü g g e l é k

1. Declaratio D. Stephani Katona de qualiter acceptando officio
bibliothecarii et professoris S. Scripturae Colocae

Lectoris salutem !

Multum itineris in historico studio iam emensus et 700 annos historiae patriae fusiori calamo complexus, quum animadvertissem, ad residuos 200 annos, eadem methodo pertexendos, novis libris opus esse, nec tamen eos ex meo tenui stipendio comparari posse ; de hoc ~~huc~~ subsidio sollicitum Excellentissimus D. Archiepiscopus Colocensis opportune per suum Vicarium Generalem interpellavit, ut amplissimae Colocensis Bibliothecae curam suspicere vellem. Nihil optantius accidere mihi potuit ; quod magnum eo subsidium ad proseguendos labores historicos subministrare possit. Hoc igitur argumento potissimum permotus, quod librorum, quos ad continuandum opus meum ex meo stipendio comparare non possem, liberum isthic usum habiturus sim, non tantum ad bibliothecam curandam, sed etiam ad S. Scripturam iuniori clero tradendam ac interpretandam, libenter operam meam addixi, pro stipendio 500 flor. Spero quidem, nullum inde periculum amittendorum 500 flor., quos pro remuneratione laborum, annis 25. tradendis in universitate diversis scientiis exantlatorum, perennes ad dies usque vitae meae favor Regius esse voluit, impendere ; quum stipendium aliud eum dumtaxat ~~amere~~ in finem admittam, ut historiam patriae, quam a nullo coactus, sed patriae dumtaxat amore permotus, critico calamo pertractandam suscepi, facilius ad calcem ac nostram aetatem perducere possim ; si tamen quis esset, qui hunc mihi favorem invideret, hunc patriae bono susceptum laborem impedire vellet ; malo iacturam 500 illorum flor., quibus laboris onus adnexum est, quam alios 500, quibus ad

dies vitae sine labore frui possum, pati. Malo docendi munus dimittere, quam amittendi veteris stipendii mei periculum incurrere. In cuius rei testimonium has sigillo meo munitas dedi.

Pestini, 7. Octobris 1790.

L. S.

Stephanus Katona
historiographus

Közli : Hauer Ferenc : I.m. 68-69. 1.

2.A Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae címü müve II.
kötetének önéletrajz-jellegü részlete a Canonici vivi címü
fejezetben /430-431. l./

VIII. Stephanus Katona, Hungarus Bolykensis, e provincia Neogradensi,
natus 1732. S.I. tritocinium inivit 1752 Trenchinii. 1750. Cassoviae
philosophiam, Tirnaviae theologiam audivit, utramque palam tuitus.
Humaniora magister docuit Gyöngyösini, Varadini, Comaromii ; Sacer-
dos initiatus 1761. societati IESU 4. votis 1768. continuis vicenis
annis in universitate parte Tirnaviensi, partim Budensi docuit, poe-
sim, rhetoricam, eloquentiam sacram et profanam, historiam universa-
lem et pragmaticam Hungariae, religionis, imperatorum, ditionum Aust-
riacarum.

Anno 1790. Coloczae factus bibliothecae praefectus, clero iuni-
ori sacras litteras primum interpretatus, iam eidem eloquentiam et
liturgiam explanat. In collegium canonicorum assumptus 1794., abbas S.
Petri de Bodrog-Monostor renunciatus 1799. consuetis pensionibus
relaxatis in praemium operum ab eodem editorum, e quibus sunt, ali-
quot orationes et dissertationes tam Latinae, quam Hungaricae, syno-
pes universalis historiae, historia pragmatica, historia critica re-
gum Hungariae, 40. tomulis deducta, rerum Hungaricarum epitome chrono-
logica.

3. Testamentum Stephani Katona / Részletek/

Excellentissimo D. Archi-Episcopo, Praelato meo gratissimo, cui plurimis beneficiis me devinctum esse, gratus agnosco, ad testandam meam in illum non minus observantiam, quam fiduciam, lego quatuor MSS. historiae meae tomulos, quorum primo vitam Josephi I. secundo vitam Caroli III. tertio vitam M. Teresiae ; quarto vitam Josephi II. et Leopoldi II. complector, ut eosdem vel locupletissimae bibliothecae suae libris adiungere, vel eorum impressionem potentia suo patrocinio promovere dignetur : quam impressionem gratuitam universitatis Regiae typographia libenter in recepit.

Pauperibus huius civitatis illico post mortem meam distribuendos lego florendos itidem 50.

Quidquid librorum a morte mea repertum apud me fuerit, quod inscriptum huicati bibliothecae non fuerit, id totum bibliothecae cathedralis ecclesiae Rosnaviensis, cui iam alios libros meos transscripseram et pransmiseram, lego. Qui si Pestinum ad Eggenberger bibliopolam hinc promoti fuerint, admonitum hanc de re Ven. Capitulum Rosnaviense, facile per ceroplastam vel alios occasione mundiarum eos inde transferri curabit.

Nuper, urgente periculo mortis, confecto tumultuariæ codicillo, multa mihi paullo post inciderunt, de quibus necessaria dispositio facienda foret ; quae tamen, non explorato prius V. Capituli consensu, fieri non posset.

In hunc finem significo V. Capitulo, hanc esse meam destinationem, ut quidquid aeris ex licitatione rerum mearum, et ex distractione successiva librorum meorum, typo vulgatorum, redigi potuerit, id totum in usum et subsidium pauperum studiosorum cedat. Pretium librorum meorum, apud Eggenberger, bibliopolam Pestinensem, depositorum, ad 4000. collocatorum infra tectum meae domus ad 16000. florenorum circiter exsurget.

Primum igitur, necessarium esse censeo V. Capitulum consensum ad

id, ut inhabituri meam domum collocatus infra tectum libros indidem eiicere non possint; sed exemplaria plura bibliopolae si habere voverint, eo per compactorem vel alium quemcumque curent extrahi, colligari, Pestinumque promoveri, sumtibus in portorium et laboris remunerationem ex pretio librorum distrahendorum desumendis.

Deinde, quia mihi videtur utilius, ut in censum elocetur pecunia, partim ex licitatione rerum mearum, quae fortassis ad 1000. florenos exsurget, partim ex libris successive distrahendis, quae quotannis ultra 200. florenos inferre solet, redigenda; si hoc unus sortem elocandi censumque percipiendi V. Capitulum assumere vellet, liberam potestatem habiturum esset, hunc censum in eos pauperes studiosos, quos dignos censeret, distribuendi, sive iam illi hic loci scholas obirent, sive philosophiam alibi frequentarent, si statum ecclesiasticum in hac dioecesi, finitis studiis, amplecti vellent. Ita fieret, ut onus istud, ex caritate suscipiendum, in utilitatem almae huius dioecesis, quae per hoc beneficium de subiectis idoneis providere sibi posset, cederet.

Si V. Capitulum voluntatem suam circa haec duo puncta declarare dignatum fuerit; illico vel codicillo, vel potius novo testamento de hisce rebus disponam, persuasus, non multum vitae mihi superesse posse; postquam morbus meus incurabilis evasit, sine scissione, quam admittere propter paucos et incertos vitae meae dies nolo.

Coloczae, die 9. Augusti 1803.

His profunda cum demissione persevero

V. Metropolitani Capituli

servus humillimus
et frater devinctissimus

Stephanus Katona

4.A bolyki alapítványok /Részletek/

Infrascriptus praesentibus testor, me diversis temporibus eum in finem sexcentos florenos Rhen. in manus authenticas consignasse, ut iis in secutum locum elocandis ex censu percipiendo Ludi-Magister Bolykensis sit obligatus ad parvulos, praecipue vero cognatione mihi junctos, sine didactro primis litterarum elementis instituentos.

Signatum in Bolyk, 14. Junii 1804.

Id est flor. Rhn. 600.

Stephanus Katona
Abbas et Canonicus Colocensis
L. S.

Infrascriptus praesentibus notum facio, quibus expedit, universis, me mille florenos Rhenenses in manus A. R. D. Georgii Kiss, Parochi Ipoly-Bolykiensis, eum in finem consignasse, ut iis ad securum locum elocatis, census inde percipiendus inter pauperes Ipoly-Bolykienses ita quotannis distribuatur, ut uni non plures, quam decem floreni, singulis annis obtingere possint : ut ad plures hac ratione beneficium extendatur. In quorum fidem has manu mea subscriptas, consuetoque meo sigillo munitas dedi.

Ipoly-Bolyk, 13. Sept. 1810.

Id est flor. Rhen. 1000.

Stephanus Katona
Abbas et M. Col. Eccl. Canonicus
L. S.

A. R. D. Fr. in Chro. Coldssme !

Quum 15. Pestinum felicitus reversus, res ad usum meum necessarias parcius nundinatus fuisset, ducenti floreni Rhen. mihi remanserunt, quos ad subsidium Bolykensium destinatos postridie Rssmo. D. Marsovszki, promovendos ad VCapitulum Rosnaviense, secundum acclusam apocham tradidi. Ex his 200 florenis centum adiungantur ad illos ducentos, quos alias assignavi. Centum alii conjungantur cum illis sexcentis, quos in subsidium Ludimagistri Bolykensis, ut sine

Didactro pauperes erudire teneatur, diversis temporibus deposui. Hac ratione consurgunt mille floreni, quos cum bis mille nuper enumeratis V Capitulum Rosnaviense securas in manus elocaturum dubitare me non sinit laudatus R. D. Praelatus Marsovszki. Censum igitur 3000. flor, A. R. D. Vra quotannis a V Capitulo levabit, ac in destinatos fines distribuet.

Coloczae, 21. Septembris 1810.

A. R. D. V^{rae}. Servus addictissimus

Stephanus Katona

Abb. et M. C. E. Canon.

5. Stephani Katona Codicillus. /Részletek/

Ad factas in testimonio meo dispositiones adiicio novas has declarationes vel exceptiones :

1. Argentariae meae pretium, ex licitatione conflandum, ad sustentationem pauperum, in erigendo xenodochio alendorum, ita lego, ut census, ex elocanda hac pecunia percipiendus, in hunc usum quotannis convertatur. Constat autem argentea mea suppellex ex duobus cochlearibus maioribus pro iusculis distribuendis, ex 26. mediocribus pro cibis sumendis, ex 24. minoribus ad usum, ex 4. manubiis cultrorum, totidem fuscinarum, ex manuali denique candelabro.

2. Colocensi Collegio RR. PP. Piaristarum lego compactos historiae meae tomulos, manuscriptis pro bibliotheca V. Capituli relictis. Meum item calicem et missale proprium iisdem PP. Piaristis lego.

3. Exsequutor mortem meam et mortis diem perscribere A. R. Domino N. N. Parocho Ipoly-Bolykiensi, litterasque dirigere per Budam, Vaci, Gáts, Szelenye. In Ipoly-Bolyk. In quorum fidem, novum hunc codicillum scripsi, manuque mea subscriptum sigillo munivi

Coloczae, 14. Novebris 1810.

Stephanus Katona
Abbas et Canonicus M. C. E.

L. S.

6. Currentales de obitu Stephani Katona

Mors nulli parcens honori et dignitati alteram hoc anno sibi victimam aetate ac meritis gravem e Venerabili Metropolitano Capitulo Colocensi delegit, R. quippe Dominum Stephanum Katona Eiusdem V. Capituli Cantorem, Abbatem S. Petri de Bodrogh-Monostor, Th. SS. et Philosophiae Doctorem, I. Regni Hungariae Historiographum, M. E. Coloc. Bibliothecae Praefectum, Emeritum Seminarii cleri Junioris Colocensis Rectorem et S. Sedis Consistorialis Assessorem.

Is Bolykini in Comitatu Neogradiensi anno 1732. die 13. X-bris natus, praeclare humanioribus litteris excultus Societati Jesu adscriptus est anno 1750. in qua Philosophicis ac Theologicis scientiis ea cum praestantia ingenii indefessaeque industriae laude se impedit, ut utriusque facultatis consensu et adprobatione studia tam profana quam sacra publice propugnaverit. Humaniora docuit Gyöngyösi, Varadini biennio et Comaromii anno uno. Sacerdotio dein 1761. initiatus, anno 1768 Societati Jesu 4 votis se devinxit, et con-20 annis partim in Tyrnaviensi, partim verum in Budensi ac Pestinensi Universitate docuit Poesim, Rhetoricam, Eloquentiam sacram et profanam, Historiam universalem, et pragmaticam Hungariae, Religionis, Imperatorum, Ditionum Austriacarum. Factus Bibliothecae M. Col. Ecclesiae Praefectus anno 1790, et Archi-Dioecesi eidem adsumptus Professore S. Scripturae egit, postmodum vero usque ad ultimos vitae suae dies Eloquentiam Sacram et Liturgiam explanavit. Anno 1794 assumptus in collégium Canonicorum. 1799. relaxatis in praemium, operum ab ipso editorum, taxis solitis, Abbas S. Petri de Bodrogh-Monostor creatus ac regendo etiam cleri iunioris Colocensis seminario Annis 1807 et 1808 praefectus est, quo tempore ad columnatum usque Metropolitaní capituli pertigit, ita ut exeunte anno 1810 Cantor creatus sit, quam dignitatem post celebratas sacerdotii sui alteras die 27. Junii anni currentis primitias exiguo tempore gessit; senilis namque aetatis mala /79 aetatis annum agebat/ eum premere mor-

bique podagrae et calculi gravius vexare coeperunt, sed feralem ei casum curavit nimia debilitas, quam ex itinere Pestini censurandi certi sui novi operis causa suscepto et intra triduum confecto retulit, quae eum in tantum depressit, ut festo Assumtae in Coelum B. M. V. ac postmodum etiam iteratis vicibus omnibus morientium Sacramentis rite provisus in pervigilio festi nominis sui in 20-am Augusti incidentis, seu 19.a Augusti 3-o quadrante pro 11-ma matutina animam suam virtutibus illustrem in corona cleri et copiosorum hominum Creatori reddiderit. Corpus eius secundum supremam eius voluntatem in Metropolitana Ecclesia ad aram S. Aloysii conditum est. Opera eius tam sacra, quam profana orbi erudito notiora sunt, quam ut ea isthic recenseri oporteat; editis enim in lucem partim latino, partim patrio sermone compluribus orationibus, Concionibus, dissertationibus aliisque tam Theologicis, quam potissimum Historicis in 45 et amplius tomulis, operibus immortale sibi nomen apud externos etiam comparavit. Cuius proinde animam, etsi velut magnis meritis illustrem divino iam conspectu perfrui confidam, si quid tamen humanae labis eidem expiandum superesset consueta trium missae Sacrificiorum suffragia a singulis sacerdotibus pro eiusdem refrigerio celebranda harum vigore indico, meque pia in iisdem memoriae enixissime recommendans peculiari cum cultu persevero.

Praeffarum D. Vrarum

Coloczae, 5/1811. 8-bris

devinctissimus in Xto Frater

7.A Historia conversionum Hungariae című kéziratának bevezetése :

Historia conversionum Hungariae, ex qua potest idea iusta formari, de legitima eius gubernatione.

Tomus primus, qui continet historiam Hungariae ab anno 1000. usque ad annum 1699. Hagae 1739.

Monitum editoris : Opus hoc, quod luce publica dono, constat tribus diversis partibus.

I. Prima continet historiam revolutionum Hungariae a temporibus retroactis ad annum usque 1711. Auctor, qui non censuit se nominandum, est sine dubio natus Hungarus. Non est enim verisimile, externum aliquem potuisse sibi comparare tam perfectam notitiam legum, privilegiorum et consuetudinum nationis Hungaricae ; et quamvis generatim stilus huius historiae sit satis purus ; in quibusquam tamen locis invenietur, eius confirmatio, quod dico. Optandum est, ut auctor sibi sumsisset curam relegendi Latina loca, quibus opus eius absolvitur, ac etiam versionem Gallicam, quae iuxta ponitur ; fuissent correcti plures errores, qui debebant permitti, metu sensus immutandi.

II. Memoria principis Francisci Rakótzí de bello Hungarico, a 1703, usque ad eius finem facit alteram partem huius epitomes. Sufficit ex eo legere quasdam paginas ad evincendum, autentica autographa haec esse. Perinde habui magnam curam ea sic vulgandi, sicut ex auctoris manu prodiderunt, nec vocem immutando ; persuasus, homines boni gustus opta amatores potius ea sic videre, quamquam ornamentis stili, quo vestiri potuissent.

III. Nequeo dicere de tertia parte, quod protuli de secunda. Haec est memoria C. Nicolai Bethlen de turbis Transsilvaniae. Haec memoria de cuius ego fide non caveo, videbatur iam tribus annis in Gallia, quamvis titulum gesserit Amstelodami. Sed illam ego hic non vulgo sic, quasi fuisset alibi publicata : reseui has ambages, id unice spectans, quod lectorem ad gesta rerum Transsilvanicarum deducere

possit, ac efficere, ut is melius assequatur haec de Hungaria, per arc-
tum nexum, qui est inter res duarum harum provinciarum. Haec sola ca-
ussa me determinavit ad hanc partem duabus primis iungendam.

Invenietur aliqua varietas in modo nomina propria scribendi. Op-
tassem ego, ut potuissem magis observare rationem uniformitatis; sed
non inveniens nullum subsidium ad figendam veram rationem scribendi
satis magnum numerum nominum, plerumque Hungaricorum, malui sequi per
omnia manuscriptum, quam constanter meam artographicam, quae fortasse
non esset vera. Ceterum hae differentiae sunt adeo leves, ut confu-
sionem allaturae non sint.

Denique moneo effigiem principis Rákótz, quae libro praefigitur,
non esse quamdam effigiem imaginariam, sicut aliae multae reperun-
tur in quibusdam historiis hodiernis.

Katona István lapszéeli megjegyzései :

"Nihil non veri dicere ausus". Cicero

PS. I. Hic liber multos errores, passim in margine notatos, olim
uberius refellendos, complectitur.

PS. II. Eodem tempore flores et fructus in hoc opere produxi, seu
simul Gallicam linguam discere; simul revolutiones has in Latinum
traducere coepi. Quare mirum non erit, in quibusdam locis hiulcam ver-
sionem esse. Quae tamen ad rei summam pertinent, expressa sunt.

Coepti cum exitu mensis Aprilis

Absolvi sub exitu Augusti 1784.

8.A Status litterarum in Hungaria című kézírata bevezetésének

első változata :

Parte prima Hungaris scientiarum tandem asserere conatus fui : convenire videbatur, ut altera hac parte Musarum in Hungaria sedes uberius attingam. Hae in descriptione praemissis, quae ad nomenclationem, positum distantiamne loci pertinent, fata cuiusvis Urbis, a primis incurrabilis ad nostram usque aetatem, exhibeo. Eorum gratia, plenior Historiae Patriae cognitionem habent, rerum urbinis memorabilium epitomen, notatis, quo memoriae imbecillitati servirem annis, ita subiicio, ut prolixior eorundem narrationem, ne moles excrescat, ubique rescindam. Eos, quibus res patriae minus sunt cognitae, si maiorem eventuum hic annotatorum, notitiam capere velint, ad eruditissimam Georgii Pray, Nicolai Istvánffy...., volumina ; s succinctam, ad Rerum Hungaricarum notitiam, a Francisco Palma recens concinnatam, aut ad Conspectum Historiae Hungariae Ioannis.... relego ; vel si malint ad Hungariam, suis cum Regibus compendio datam.... Turótzio, eliminatam a Nicolao Schmitthio a me vero, inde ab...gibus, auctam ac ad haec usque tempora perductam, Typis Tirnaviensibus vulgatam, A. 1768.

Enarratis locorum fatibus, ea sequuntur, quae ad pietatem spectant: sacrae nimirum aedes, et Familiae Religiosae, si quae illic Deo famulantur. Demum ea promuntur, quae ad rem litterariam pertinent : typographia, gymnasia, contubernia, indicato, si certi quidpiam resciscere potui, auctore et anno Scholarum apertarum.

Hanc in rem magno mihi subsidio fuerunt Beliani quattuor Tomi, quibus topographicam novem Hungariae Provinciarum descriptionem complectitur. Si ceteri, quos Vir Patriae Studiosissimus, magna cura conscripserat, luxem publicam videre potuissent, plus iis, quam vel Szerdahelyiana Chorographia, vel Bonbardiana Topographia, adiutus fuisset ; In quibus nec in ordo, nec eadem occupatio, quae Belianos Tomos plurimum commendat, reperiuntur. Desiderantur, ut in aliis, ita in Belio

quoque plurima, quae, nostra iam aetate, Urbibus accesserunt, a me suis locis inserenda.

Vale opellaque nostra, di placet frueri.

9.A Status litterarum in Hungaria című kézírata bevezetésének
második változata :

B. L. S. /Benevolo Lectori Salutem/

Parte prima Hungaris scientiarum tandem asserere conatus fui :
convenire videbatur, ut altera hac parte Musarum in Hungaria sedes
breviter illic laudatas, uberius attingam. Hae in descriptione prae-
missis, quae ad nomenclationem, positum distantiamne loci pertinent,
fata cuiusvis urbis a primis incunabulis ad nostram usque ad aeta-
tem, exhibeo. Eorum gratia, qui pleniorē historiae patriae cognitio-
nem habent, rerum ubivis memorabiliā epitomen, notatis, quo memoriae
imbecillitati servirem, annis, ita subiicis, ut prolixiorē earundem
narrationem, ne moles excrescat, ubique rescindam.

Eos, quibus, res patriae minus sunt cognitae, si maiorem eventum,
hic annotatorum, notitiā capere velint, ad erudissima Georgii Pray
volumina ; si succinctam ad rerum Hungaricarum notitiā, a Francisco
Palma recens concinnatam remitto. Enarratis locorum fati, ea sequun-
tur, quae ad pietatem spectant. Sacrae immirum aedes et familiae reli-
giosae, si quae illic deo famulantur. Dēum ea promuntur, quae ad litte-
rariā pertinent : gymnasia, typographeia, contubernia, inclicato, si cer-
ti quidpiam resciscere potui, auctore et anno scholarum apertarum.
Hanc in rem magno mihi subsidio fuerunt Beliani quattuor tomi, quibus
topographicam novem Hungariae provinciarum, quas comitatus vulgo dis-
cimus, descriptionem complectitur. Si ceteri, quos vir patriae studiosis-
simus, magna cura conscripserat, lucem publicam videre potuissent, plus
iis, quam vel Szerdahelyiana chorographia, vel Bonbardiana topographia
adiutus fuisset : in quibus nec ordo, nec eadem occuratio, quae Belian
nos tomos plurimum commendant, reperiuntur. Dēsiderantur autem, ut in
aliis, ita in Belio quoque plurima, quae nostra iam aetate, quibusdam
urbibus accenserunt a me suis locis inserenda.

Vale nostraque, si placet, opella, fruerē.

10. Buda leirása a Status litterarum in Hungaria cimü kéziratában :

Buda, Hungaris, Hispanis, Italis itidem Buda, Germanis Ofen, Slavis Budin, Gallis Budi, Turcis Budum ; non provinciae tantum Pilisiensis, sed tñtius Hungariae Metropolis regumque plurimorum quondam sedes, abest Vienna Austriae tiginta quinque, Roma centum triginta septem, Constantinopoli centum triginta tribus passuum millibus. Discernenda haec est a Vetere Buda, quae mille passibus ab arce versus aquilonem remota, Romanorum colonia fñit illustris. Acincum, seu Aquincum hic olim stetisse, multorum est opinio; eoque barbarorum incursionibus deleto, Sicambriam surexisse, Hunnorum regiam, postquam utramque Danubii ripam occupassent. Si scriptores rerum Hungaricarum audiamus, novam Budae appellationem, veteribus oblitteratis, accepit a Buda, Attilae fratre, qui Sicambriam, absente per externa bella rege, instauratam a suo potius, quam fratris, nomine voluerit appellare. Attila, qui domum reversus, eap^orpter fratrem obtruncaverat, fatis functo eiusque filiis, Tsa-ba et Aladario, pro dominatu decertantibus, et Sicambrio in campo pugnam in quintum decimum diem producentibus, in rudus iterum abiit Buda ; resuscitata rursum ab Avaribus, sed iterum deleta a Carolo M., qui dirutis Martis et Herculis delubris, in extrema urbis parte proprius montem templum Dei perae Virgini, Mariae Albae nomine, primum omnium in Hungaria, erexit, circ. A. 803.

Huius administrationem ad Matthiae Corvini tempora sacerdotes quidam trabebant, quibus ob vitam minus probatam loco mortis, successerunt patres Paullini, A. 1479.

Iacuit post Carolum Buda suis in ruderibus usque ad tempora S. Stephani, primi Hungarorum regis, qui recordatione pristinae celebritatis locum hunc cohonestavit sede regia collegioque sacerdotum, ac praepositura SS. Petri et Paulli, quorum honoribus nobilissimum templum struere coepit, A. 1022. Supremum tamen manum D. Ladislaus illi posuit circ. A. 1085. Idem hic Sanctus nondum rex, suo cum fratre Geisa I. magnifi-

cam istic Divinae Genetrici basilicam erexit, A. 1076. Eidem Virgini Sanctissimae Geisa II. aliud sumptuosissimum templum construxit, A. 1151.

Lapszéli megjegyzés : Suum hic habuit coenobium et ordo Ieraphicus ad D. Ioannem Baptistam, et familia S. Dominici ad D. Nicolaum ; idque tam amplum, ut totius ordinis comitia caperet, A. 1254. Istud Andreas II. condidisse creditur ; illud Bela IV. sub annum 1269. Haec in arce.

Ludovicus I. collegio sacerdotum SS. Petri et Pauli sacrarium illustrius adiecit ; novumque aliud cum grandi monasterio sororibus S. Clarae, adscita in pia liberalitatis societatem Elisabetha matre, posuit, A. 1355.

Haec de vetere Buda, cuius et nomen, et celebritas novam Budam commigravit, posteaquam Tartari Hungariam persumdedissent, A. 1241. Ante horum incursionem, praepositus veteris Budae, in monte Pestinensi, iuribus suis obnoxio, castellum animi causa posuerat, quod Tartaris per regnum grassantibus, intemeratum perstitit. Quare pacatis subinde rebus, Béla IV. loci opportunitate adductus, monti huic urbem imponere coepit post A. 1244. Diu tamen etiam postea retinuit appellationem arcis Pestinensis, inde acceptam, quod mons hic Pestini prius agro fuerit adscriptus. Magnum deinde post Bela IV. et Stephani V. fata nomen Budae conciliavit synodus, a clero Hungariae istic celebrata, A. 1279. Sed Ludovico I. potissimum suam debet celebritatem, qui, post centum fere urbis incunabulis annos, Visegrad, ubi fere decennium exegerat, regiam istuc transtulit, castrumque Budense excitavit, A. 1355. Quo et colonia Polonis, matre defuncta, indixit, A. 1379.

A morte Ludovici, quae indidit in A. 1382. nova regia indignissima Caroli Parvi caede foedata est, A. 1385.

Sigismundus, rex Hungariae salutatus, A. 1387. ornamentum urbis principium, a melioribus litteris ducendum arbitratus, celeberrimam hic academiam constituit, A. 1388., quam Bonifacius IX. mox ratam habuit, om-

nibusque privilegiis ornavit, A.1389.

Huius cancellarius ut idem esset, qui praepositus SS. Petri et Pauli, utque canonici ex doctoribus constituerentur, idem rex sapientissimae sanxerat. Idem et publica comitia regni pleraque hic celebravit, et urbem civibus institoribusque auxit, et regiam moenibus arcemque turri solidissima instruxit, et pro foribus arcis magnificum templum, D. Sigismundo.... suo dicatum, cum amplissimo sacerdotum collegio erexit. Immo iam et Budam cum Pestino ponte perpetuo ex lapide, in quadrum secto purabat iungere ; sed mors tam stupendae molitionis gloriam invidia et interceptit, A.1437.

Fuit deinde Buda aliorum quoque regum sedes, ac imprimis Alberti, qui se lege publica, ad habitandum in Hungaria, obstrinxerat, A.1439.

Deinde Uladislai I., qui cum Elisabetha, Alberti vidua pacem hic inerat, A.1443. Tum Ioannis Corvini, cui, tamquam gubernatori Hungariae, ab ordinibus regni tradita fuerat, A.1447.

Post eo Ladislai Postumi, a quo Ladislao Corvini caede funestata est, A.1456. Ceterum a Matthia Corvino regia haec, fraterno sanguine resperta /?/, maximis incrementis ac ornamentis fuit deinde nobilitata. Eam is rex electus, exquisitissima pompa primum subiit, A.1458. Superbisque aedificiis, ad prisci Romanorum fastus imitationem, ita percoluit, ut unam hanc urbem orbis compendium dixisses, Quidquid enim artis habuit Graecia, quidquid elegantiae Italia, magnificentiae Germania, pretiis Hispania, prodigii Gallia, totum istuc collatum videbatur. Calcabantur hic tessatata vermiculataque pavimenta, premebantur tecti argentei, visebantur atria, ambulacra, cathedrae, conclavia, laquearia, statuae, triclinia, quibus ipsa Roma dum adhuc floreret, invidere poterat.

Architectorice, eucaustice, pictoria, statuaria omne ingenium ad ornandam hanc arcem effuderunt ; quae tota insignis cuiusdam picturae speciem, Olaho teste, ferebat. Ornabat palatium regium aedacula

D. Ioannis honoræ sacra, hydraulicis organis sacroque fonte argenteo decora, quam collegium amplissimorum sacerdotum, a Matthia rege constitutum, administrabat. In huius aditu occurrebat gemina bibliotheca, Europæ miraculum, par Corvinianæ gloriæ ; quarum altera complectebatur volumina Graeca, ex toto oriente diligenter conquisito atque istuc congesto ; altera codices Latinos a primis rudimentis ad sublimes usque scientias suis forulis discoctos velaque serico, quod aurum coloresque varii, librorum iudicem referentes, illustrabant obtectos. Idem rex sapientissimus, pro suo in litteras studio, academiam Budensem gratiis immentis ditavit, virisque eruditissimis complevit. Huc ille florem Hungariae texies omnino ad publica regni comitia evocavit : primum quidem, A. 1462., tum A. 1471., deinde A. 1474., postea A. 1481., item A. 1485., demum A. 1486.

Hic splendidissimas illas cum Beatrice regis Neopolitani filia, nuptias, a multis Europæ principibus et ducibus condecoratas, celebravit, A. 1486.

Ceterum alias quoque, Matthia vincente, diversorium Buda dici poterat ducum, principum et clarissimorum quorumque virorum, qui regiam frequentabant, regemque diligenter obsevant ut ab eo, tamquam absoluto belli pacisque virtutum exemplari, praecepta in utramque partem sumerent. Si summum gloriæ culmen attigit Buda, Matthia rerum potiente ; verum sensim hic defluere coepit, eo rebus humanis exempto, Viennae, A. 1490. Nam congestis per plures annos regis thesauris, eius filius Ioannes urbem spoliavit, victusque as Sárvizum, supellextitem, plusquam centies mille numi aureis aestimatam, adversae parti diripendam reliquit. Successor Corvini regis Uladislaus II. illustrem Budam reddidi vinaris ferarum ad plura passuum millia protensis, duobus regni comitiis, illic celebratis, A. 1492., et A. 1497. Nuptiis denique cum Anna Aquitana, regii sanguinis virgine habitis, A. 1501.

Huius filio Ludovico II. ad Mohatsium cum flore nobilitatis cae-

so, Solimanus, victoria tumidus, Budam civibus metu dilapsis vacuam subiit, et incensiis, A.1526. Eo domesticis turbis avvocato, Ioannes Zapolin arcem, cui Turca pepercit, praesidio firmavit; mox tamen, ubi Ferdinandi I. exercitum adventare intellexit, deseruit, A.1527. ac iterum, postquam Thomas Nádasdius, arcis praefectus, a praesidiaris externis in carcerem compactus est, armis Turcicis recuperavit. A.1529. Duo priores anni, quibus Ferdinandus Buda potiebatur, comitiis Budensibus celebres fuere, iisdem et sub Zapolio insignitus est annus sequens 1530.

Atque isto primum anno, machinis admotis a Ragendorffio duce Ferdinanda eo, nequidquam fuit oppugnata Buda, quam, obsidione soluta, quietus deinde Zapolius decennio tenuit novisque interim operibus firmavit; nuptiis insuper, cum Isabella, Sigismundi, Poloniae regis, filia contractis, honestavit, A.1539. Ex hac suscepto ibidem filio, Ioanne Sigismundo, Szász-Sebesini curas humanas posuit, A.1540. Ab eius obitu Ferdinandus I. mox Budam repetiit, initio per legatum, deinde armis, dme Velsio /?/ ; sed incassum. Idem sequente anno tentavit, Ragendorffio, copiis iterum praefecto, qui rem, a Francisco Revaio, cām eo eledutam /?/ ut Buda sponte Hungaris dederetur, per invidiam evertit. Urbem obsidione solutam, Solimanus occupavit, et, postquam Isabellam reginam cum filio in Transsilvaniam relegasset, militibus barbaris replevit, A.1541. Sic Buda iugum induit, non exuendum, nisi post centum ipsos et quadraginta quinque annos.

Pro his Hungaria Pergamis diu subinde, coniuratis armis, hinc Europa, illinc Asia et Africa decertavit. Ac primum quidem Ferdinandus I. quo barbaris hoc Christiani nominis propugnaculum extorqueret, folrentissimum septuaginta millium exercitum, nominato duce Joachimo Brandenburgo principe, misit ; sed is, Buda vix bene conspecta, Pestino dumtaxat tenuis impetito, inglorius revertit, A.1542. Matthias archi-dux a Rodolpho fratre missus, castris inter Sicambriae rudera

collocatis, primum suburbia, deinde Flumentanam urbem, tum S. Gerardi munitionem ac omnem plagam circumiacentem iam subegerat, cum magna tempestatum vi ad deserendam obsidionem adactus est, A. 1598. Idem iterum cum Rössurmio/?/ maioribus animis urbem aggressus, iterum ob familiares autumnus caeli iniurias, frigus glaciem et minas procellas, oppugnatione destitit, A. 1602. Isdem fere decaestis obsidio, duce Carolo Lotharingo, suscepta, Turcisque, superbias ferentibus, semel ac iterum profligatis, feliciter promota, solui debuit, A. 1684. Felicius idem Lotharingus, Bavaris, Brandenburgis, Saxonibus, Suenis, aliisque Europae populis, in hoc ~~xx~~ Martis theatro, sociam operam ingentibus, expeditionem post biennium repetiit, et, ter fuis auxiliariis Turcarum copiis, in oculis totius exercitus Asiatici, cum incredibili orbis Christiani laetitia, Leopoldo M. asseruit, 2. Septembris, A. 1686.

Tot urbis istius oppugnationibus caesa dicuntur fuisse facile trecenta Christianorum millia, plura barbarorum et, si in censum veniant, qui hic, fame, tempestate, Danubianis aquis perierunt, calculo leniter ducto, plura decies centenis hominum millibus, Budae causa, perembranumerabimus. Tantum haec Troia sanguinem hausit.

Ingressis Budam Christianis, nihil ex vetere illa maiestate supererat, quam prodices in ruinam parietinae turres derasae, hiantes cellae, bibliothecae Corvinianae /iactura Musis numquam satis deploranda !/ ne vestigium quidem.

Quare natales secundos iure Leopoldo III. debet urbs ista, a quo diligenter perpurgata, sensim coepit triste bustum excutere. Carolus deinde VI. arcem novis operibus, ex refectionis artis praescripto, muniri iussit, A. 1715. Surgentem urbem ac arcem prostavit et propemodum connulsit incendium, ad ipsam pyrii pulveris apothecam, quae maximam stragem dedit, propogatum, A. 1723. Sed providentia eiusdem regis ac caesaris augustiorem multo firmioremque reddidit, excitata validis munitionibus nova porta Alba-Regalensi. Augusta quoque Princeps, Maria Teresia, suis Budam curis complexa, novae regiae fundamenta iacere coe-

pit, ipso suo natali die 13. Maii, A. 1749., quae sensim ad eam amplitudinem ac magnificentiam assurrexit, ut Serenissimam Archi-Ducem Christinam, cum Serenissimo coniuge Alberto, hospitio excipere Regiosque Principes quinque mensibus incolas habere meruerit, A. 1766.

Quod vero ter felix fortunatus sit non Budae solum, sed Hungariae universae ! grande hoc palatium, non intermissa vicenorum armorum contentione, supremam tandem manum accepit, consecrato etiam aulico templo, ad regiam elegantiam exstructo, cerimonias obeunte Purpurato S. R. E. et S. R. J. Principe, Christophoro e Com. Migazzi, Personam Regiam sustinente E. Antonio Grassalkovits, Camerae Praeside, ipso D. Teresiae sacro die 15. octobris, A. 1769.

Partem regiae, suis accomodatam usibus occuparunt, Augusta volente, Herulae Anglicanae, 1770.

In Sacrarium vero regium incomparabilis thesaurus, dextra S. Stephani, primi Hungariae regis, illata est 1771.

Laudata regia, iugo haud parvo imposita, e fenestris orientalibus despicit Danubium, pleno alveo sub ipsis moenibus decurrentem, Pestinum, urbem frequentissimam ac longe lateque porrectam planitiem. Insulam denique Leporum, sic appellatam a leporibus, quorum istic vinarium a priscis regibus constitutum erat. Haec olim et dominorum insula, Hungaris Ur-Szigeth dicebatur, quod felicioribus temporibus ab optimatibus regni ac ipsis regibus incoleretur; et Mariana, quod magnifica basilica, B.V.M. dicata, quod asceterio/?/ Bela IV. exstruere coepit 1252., ornaretur; et D. Margarethae, quod eam sancta haec Belae IV. filia, ductis Veszprimio sacrarum S. Dominici virginum coloniis, vita morteque sua ac pluribus prodigiis illustraverit: praeter hasce virgines, degebant quondam in hac insula patres Dominicani pauci, qui iura...ordinis sui gerebant, a quo....absoluti sunt A.c. 1459. et Seraphici, a Bela IV. inducti; Praemonstratenses primum sub A.c. 1246. post hos Cistercienses, sub A. c.

1302. in praepositura a Michaele Archangelo nuncupata, cuius mentio habetur iam ad A. 1249. Arx ad meridiem respectat Tabanum, seu Rascianicam civitatem, gemino templo, altero Catholicorum, altero decoram, quae partim radicem, partim latera Gerardini montis occupat ac singulos in annos altius latiusque spargitur. In montis huius vertice stabat olim templum D. Gerardo Tsanadiensium episcopo, dicatum, qui religioni causa istinc in praeceps actus vitam gloriose finit, A.c. 1047. Septembrionem inter et occasum civites nova /Germanis Neustifftum/ in longum protenditur ac fere cum Buda vetere coniungitur.

Hinc non longe in vitiferorum montium margine frequentissimam eremum, cum templo S. Laurentii, Paullinus ordo habuit, conditam a Laurentio, candidae familiae praeside, A. 1301. a Ludovico I. Sacro D. Paulli, primi eremitae, corpore locupletatam, A. 1381. Hoc in suburbio degabant olim equites Rhodii, alii ad Spiritum Sanctum, ad thermas superiores alii; ubi fortassis et praepositus Felhévizensis, cum collegio canonicorum, rem Divinam faciebant: sacerdotium istoc Tirnaviensi S. Stephani seminario accessit opera Pazmani, A. 1631. Locus iste dicebatur etiam SS. Trinitarij oppidum ab aede vetustissima, eius honori sacra; nunc hoc nomine insignitus ordo religiosus templum, a minoribus cellis Marianis appellatum, ad vitiferorum collum crepidinem, beneficio potissimum C. Nicolai Zichy constructum, administrat.

In via regionaria /Germanis Landstrasse/ sacris operantur coenobitae S. Augustini, quos larga manica discriminat. Intra Danubium et arcis radicem iacet urbs aquatica, vel flumentana, seu Hydropolis, olim sub castrum Budense dicta, Hungaris Vizi-Város, Germanis Wasserstadt. Haec filios S. Francisci Seraphici, a caputis nominatos, recepit ad S. Elisabetham, maecenate Georgio Szétsénio, A. 1684. ab observantia regulari appellatos ad S. Franciscum, beneficio Leppoldi III. A. 1699. Patres Societatis Iesu ad aedem S. Annae, Budensi maiestate dignam; qui populum sacris functionibus vicaria rectoris Budensis

potestate procurant ab A.1723. Olim, praeter novam praeposituram, cum aliquot canonicorum aedibus a Felhévizenzi diversam, complectebatur et patres Carmelitas, quos calceatus pes ab aliis distinguit, inductos, A.1373. et vastum illud familiae Paullinae coenobium, quod Ludovicas in orbis medio.

Sed tempus est, ut ad ipsius Budae iugum iterum ductemur, locaque sacra, in urbe superiore, quae Germanis Obestadt dicitur, vel olim, vel nunc florentia, lustremus. Hic in primis foribus arcis occurebant rudera nobilissimae S. Sigismundi basilicae, quae, postquam templum aliud Augusta Princeps Maria Teresia in ipsa regia excitavit, penitus rasa sunt, A.1769. Praepositura S. Sigismundi curaue templi regii hospitalariis de rubea stella collata A.1770.

In area militari quodpiam exstat vestigium amplissimi D. Magdalenae templi, quod Ludovico I. huc demigrante et magnam secum patriae nobilitatem trahente, pro Hungaria ratione fuerit excitatum. Eminent etiam aliquae parietinae ad boreale latus collegii S. L. aedi, ut creditur, D. Nicolao Sacrae vastissimique patrum Praedicatorum coenobii, in quo comitia totius ordinis sub B. Humberto Burgundo, quinto generali magistro, tum electo, putantur, fuisse celebrata, A.1254. non desunt tamen, qui veteri Budae innuimus; quique flumentanae civitati monasterium hoc tribuant.

Certiora habemus de templo S. Ioannis Evangelistae, quod Bela IV. sub ipsa urbis primordia fratribus minoribus, cum clauastro constuxit, A.1269. Eodem in loco, post receptam Budam, novum ab imis fundamentis templum et monasterium patres Franciscani eduxerunt. Ea moenium regione, qua Danubius despicitur, splendidissimum colunt coenobium templumque, D. Iosepho dicatum, patres Carmelitae, civitate donati, A.1688. Eandem hanc urbem ingressae sunt Sorores S. Clare, A.1714. Hae nondum ductis Posonio coloniis, a Matthia II. ditionibus Dominicanorum Margarethanae insulae monialium locupletale, coenobium et templum, sine

labe conceptae Virgini sacrum, pluribus sanctorum exuviis refertum, nitide instruxerunt, A.1476. Sed pluribus sacris cimeliis illustratur. Sacellum in urbi copraetorio, honoribus S. Ioannis Elcemosynarii /?/ consecratum, A.1716., quae post cladem Mohatsianam Posonii in basilica D. Martini recondita, deliruerunt illic usque ad A.1712.

Illic ridere licet inter alia, magnam sacratissimae crucis Christi particulam, olim ab Andrea II. Hierosolymnitano allatam, aureae ingentis molis cruci ab aliquo regum veterum inclusam multoque Sapphyro, Smaragdo, hyacintho, rubino, aliisque pretiosis lapidibus distinctam : duodenas item ac amplius vestes sacras /casulas dicimus/ omni genere...omistas, quas tota superficie dinorum simulacra, e lapidum pretiosorum margaritarumque congerie facta, exornant. Finiant narrationem totam princeps urbis basilica, Virgini in coelos assumtae dicata, cuius mitra videntur ad Ludovicum referenda, incrementa vero ad Matthiam Corvinum; huius enim insignia, eum Hungariae temnatibus, ostentat turris eius, adsculpo anno 1475. Unicum hoc prioris illius Budae superstes monimentum, cui ipsa Turcarum rabies parcendum putavit, addixit Leopoldus III. cum munere parochiali Societati Iesu, cuius domicilium, boreale basilicae huius latus australe vero convictus nobilium et iunioris cleri seminarum stipat. Omnia hae debentur profusae Gemgii Széchenii, Strigoniensis archi-episcopi, munificentiae, qui singularia haec eximiae in patriam caritatis monumenta, post depulsos Buda barbaros, posuit, A.1687. Surrexit deinde magnificentum Musarum palatium ad omnem commoditatem ac splendosam eductum, A.1747., in quo, praeter mansuetiones litteras et philosophicas disciplinas, dum illa tantum theologia, quae de moribus agit, cum... ponticum et controversis quaestionibus, tradebatur; donec volente Francisco Barkotzio, Strigoniensium Archi-episcopo, moralis in speculatricem /?/ commutaretur, A.1765.